

Елена
Булатукова

АЙКАСКАН ЙОЛЛАР

Елена Булатукова.

АЙКАСКАН ЙОЛЛАР

*Повесть-эссе
Хабарлар
Эртегилер*

Язувшы акында ызгы собэди
Насипхан Суюнова (Карасова) язган

Суьвретлерди этип ярастырган
Людмила Сирак

КАРАШАЙ-ШЕРКЕШ РЕСПУБЛИКАЛЫК
КИТАП БАСПАСЫ
ЧЕРКЕССК 1993

84 (2-Ног.) 7—4

Б 91

И Ш Т Е Л И Г И

Айкаскан эссе	Йоллар.	Повесть-	3	Эрке	244
	Хабарлар			Эшки	247
Туйин			138	Кирпи эм туьлки	250
Шыдам			154	Кара йылан	255
Кебахан			175	Сыбызгышы	262
Сонгы кеше			182	Кенжепай	265
Куьлетки			186	Кызганшак	270
Эгизлер			190	Ындырбай	273
Мойшак			199	Алалыктынъ куьши	278
Сонгы хат			206	Обыргус	283
	Эртегилер			Кокъ шоблмек	288
Хайыр			228	Нышанлы	302
Алагаз сыйыр			234	«Айкаскан йолларда» йолы- гислар Н. Суюнова (Кара- сова)	313

Б 91

Булатукова Е. Х. «Скрестившиеся дороги». Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство, 1993—320 с.

ISBN 5—7644—0699—4

«Скрестившиеся дороги» — первая книга автора, куда включены повесть-эссе, рассказы, сказки. Повесть-эссе посвящена памяти отца, одного из родоначальников ногойской советской литературы Хасана Булатукова, репрессированного в 1937 году, где картины сегодняшней жизни переплетаются с событиями прошлых лет.

84 (2-Ног.) 7—4

Б 470249100—15 93
9П1(03)—93

Елена Хасановна Булатукова

СКРЕСТИВШИЕСЯ ДОРОГИ

Повесть, рассказы, сказки

На ногойском языке

ИБ № 2834

Редактор К. И. Кумратова. Художник Л. И. Сиряк. Художественный редактор М. М. Папшуова. Технический редактор М. М. Дышекова. Корректор А. А. Сантов.

Сдано в набор 17.02.93. Подписано в печать 17.05.93. Формат 84х108 1/32. Бумага офсетная № 2. Гарнитура «Школьная». Печать высокая. Усл. печ. л. 16,8. Усл. кр.-отт. 17,2. Уч.-изд. 17,6. Тираж 800 экз. Заказ № 866. С 15.

Карачаево-Черкесское книжное издательство, 357100, Черкесск пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесское полиграфобъединение, 357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

ISBN 5—7644—0699—4

© Карашай-Шеркеш республикалык
китап баспасы, 1993

АЙКАСКАН ЙОЛЛАР

ПОВЕСТЬ-ЭССЕ

Сизинъ (атам ман анамнынъ)
өкевинъиздинъ туърли йоллары-
нъыз, меним тар сокпагымда айка-
сып, коьп кыйынлы куьнлер тув-
дырдылар мага, коьп оькинишлер
аькелдилер...

* * *

Ердинъ астына кирсенъ де, сол-
кылдаган мараз ерди тесип шоки-
рак шыгараяк.

Солкылдав — ол кайгы, аьсирет,
тувган еринъ уьшин кетпес терми-
луьв. Термилуьвге эм барма?

Автор.

Атам ман соьйлесуьв

Язлык келди юреклерге куваныш эндирип. Курт-
кумырыска да каты уйкыларыннан уяндылар. Ер де
өззининъ берекетли ясыл коьйлегин кийди. Балалар
шав-шув этип орамларда ойнайдылар. Куьннинъ
йылы эм ярык савьлелери табиятта оьз ызларын кал-
дырадылар. Эне туърли-туърли куьпелеклер ушады-
лар. Шипийлер, баьпийлер де шыгып баслаганлар.
Джумай атай да кишкей Нинадынъ колыннан етип,
казларды бакпага шыкты. Йыландай ысылдап, канат-
ларын кенъ яйып, узун мойынын тагы да бек созып,
карт атаман баьпийлердинъ тоьгерегинде айланады.
Алла сакласын! Сол кезуьвде алдына ийт яде мысык,
яде баска колайсыз янувар шыкса — мыстай этеек.
Мине соьле де казларга: «Артымнан калманъыз!»
дегендей болып, кайкалап алдыга атаман шыкты. Бес
анаш та онынъ артыннан йол алды. Кишкенекей са-
ры улша «топлар» да казлардынъ артларынан шай-
кала-шайкала барадылар. Бир-эки анъсыз баьпий шый-
кылдап артта калса, атаман касларына етип, мойы-
нын созып: «Ки-ки-ки!» — деп кышкырады. «Артта
калманъыз! Зыранъланъыз! Каргага, савысканга, кар-
шыга куска азык болманъыз!» — деп оларды асыкты-
рады. Йыбыр-йыбыр этип, ксьнесувдай коьзлеринъ
ди алдайдылар сары «топлар».

Кызалак оларга карап айлак суьйинеди. Баьпий-
лердинъ бирисин ыслайман деп ол да энъкейди —
атаман, тап атылган октай сызгырып, балага шалты.
Нина бакырып атайга колларын созды. Джумай те-
гаран атаманнынъ алдына шыгып, балады колына
алды. Ашувланган атаман шоршып, карттынъ колын
шукыды. Джумай колынынъ ашшыганын да эслемей

калды. «Координъме, кызым? Атаман сени алек этеек эди! Наъсибимизге тез еттим. Казлар балаларына тийдирмейтаганлар. Куслар да балаларын суыйип те, коршалап та биледилер. Оларга эш тийме, Нина-кызым!» — деп балага коьп затлар айтты.

Нина да атайынынъ мойныннан сыгып кушаклады, касарткыдай ябысып, мойнына басын салды. Казлар да тоьске яйылдылар. Нина да шешекейлерге, оларга конган туурли куьпелеклерге алданды. Джумай тоьбеге минип, тамам каршыга кустай, ян-якка тешкеруувли карады. Бу ерден авылга келген де, авылдан кеткен де аьруув коьринеди. Сонынъ арасында булардынъ касында машина токтады. Коркып калган Джумай саьспекледи, не этеегин билмей, баланынъ касына барды: «Хайыр болсын! Мунавы да кимге келипти экен? Балага мекен? Алла сакласын! Онсыз куьнимиз калай болар? Аькетемең десе де амал йок!» — деп баягы йолга карады. Аякларынынъ карувы кетип, болмаганда коьгоьленге олтырды.

Машиннинъ ишиннен кийинген аьйдик кыскааклы шыгып булар бетке келди. Джумайдынъ кулагына баьпийдинъ шыйкылдаганы эситилди. Казлар кыйыршыйыр болдылар. Атай туруп караса савыскан баьпийди алып кашыпты экен. Джумай бакырды эм таягын йиберди. Баьпий авыр эдиге, яде Джумайдынъ кышкырыгынан корктыма, уьрктиме, не де болсын, кус баьпийди йиберди. Джумай зыранълап баьпийдинъ касына келди. Коркып юреги ярылмага еткен балапанды колына алды. Кустынъ шукуьган ерининъ териси юлкынган. Мойыны яланъашланган. «Караш та ол огырсыз урлакай савысканды! Экевимизди де каьпикке санамаганын!» — деп артына карайды. Батлак коьзлерин тагы да бакырайтып, Нина шырылдап баслады. Джумай казларды ойга айдады.

Сонынъ арасында бала: «Мама! Мама! Мама!» — деп турган еринде шоршып баслады. Джумай сейирсинип карады. «Караш та куьшелекти! Карын биледи, кардаш!» — деди ювыкляйткан кыскааклыды танып.

— Абай уьйдеме? Бек керек эди, — деди коңак.

Джумай уьндемей тешкеруувли карады кыскааклыга эм:

— Хош келдинъ, келин! Хасаннан кайдай ды хабарынъ барма? Йылы хабарма? — деп сорады. Келин

ийинлерин йыбырдатып, эринлерин йыйырып, сувык карамын картка тикти. Сонъ:

— Меннен не хабар излейсинъизди? Сиз билгенди мен де билемен. Ога не ди? Куры басы, кув таягы. Мине мен эмбекке калдым: куллыгымнан шыгарганлар, колымда бала, бар яшап та соьле кара... Халк айтканды айтып: «Мен шуьшлимен. Кешинъиз!» — деп тилеген болса, тизиннен шоьнъкип, басын ийген болса куллыгы енъил болаяк эди. Акыллы аьдемлер янлары уьшин соьйтип эткенлер. Сизинъ улынъыз халктан баска. Онынъ зарары савлай тукумына тувыл, айкаскан аьдемлерине де етеек. Эне сол тувылма кара каза деген, — деп шанъкилдеди. Мунунъ соьзлери карттынъ юрегин ашыттылар.

— Янъыласынъ, келин, янъыласынъ. Этпегенине эткемен деп кайтип айтсын? Алмаганына — алгамен деп кайтип язсын? Коьрмегенине коьргемен деп кайтип кессин? Сыйсызлык эрте кеш билинсе де билинеек! Оьтирик соьзди эр аьдемге айтпага тийисли тувыл. Урлаганы барма? Сатканы барма? Корлаганы барма? Не зат уьшин олтырады каьрип яс? Яде аьдем оьлтирдиге? Тилинъ де кайтип бурылды терис затты айтпага? Аска-суга заьр болып, сораваң, тоьпештен оьмири кесилген Хасанга онадай ашууды соьзлерди айтканынъга разы тувылман, — деди Джумай. Сонъ бир керек зат эсине туьскендей, сорады: — Ананъды неге излейсинъ? Керегинъ барма? Ол уьйде йок. Базарга кеткен, — деди.

— Иске киреек эдим, орын тапкаман. Оьзимге де ян йолдас тапкаман. Мунав бала уьшин келдим, — деди келини, сораवлы карап картка.

— Баладынъ хатасы йок. Ол бизге юбаншык. Онсыз куьнимизди алла бермесин. Биз сав болып ога корлык барма? Соны оьзим де сеннен тилермен деп турган эдим. Кыйналмай артынъга кет. Тек алла ман тилеймен, оьлмеге еткен ананъызга соьз айтпа. Сол алдынъгыдай болып калсын арамыз. Бирев де эситпесин сен балады таслайман деген хабарынъды. Онсыз да халктынъ эжуьви болганмыз... «Халк авызына алты аршын кумаш етпес» — деген.

Бала, куьшелектей ярбанълап анасынынъ аякларын кушаклайды, тоьгерегиннен айланады. «Мама! Мама, коьтертага!» — деп колларын коькке созады. Тек анасы ога заман таппады. Коьтерип алып йылы

союзин айтпады. Коькирегине сыгып кушаклап, манъ-лайыннан да оьппеди. «Токташ, яв! Менсиз кайтип тургансынъды?» — деп оьзиннен ийтеди.

— Сизге керек болса, каранъыз. Керек болмаса, бермеге аьдем тапкаман. Сонъында союз-моьз болмасын, — деди келин.

— Уьйткенинъ де не ди? Ана балады таслап эситпегемен. Каз атаман балапаны уьшин бармагымды юлкып алды-ав. Сосы союзлерди мен неге эситтим-ав? Казлар кырылып калган болгай эди. Неге растым сосы сага? — деп Джумай ынъыранды. — Бисмилля! Бисмилля! Алла, сен сакла, — деп турган ериннен эрекке кетти, балады коьтерип. Бу тийиссиз зат уьшин ер ярылып, буларды ютаяктай коьрип коркты. Оькинишке, ондай затлар тек эртегиде болады, сайсы.

Анав беттен: «Бап, бап, бап» деген машиннинъ давазы эситилди. Оны эситкени мен, кыскааяклы шапкылап кетти, тап артыннан анъшы ийтлер кувгандай болып.

«Мама! Мама! Мама!» — деп йинишке давысы ман ышкынып йылап калды бала. Онынъ анасынынъ артыннан козыдай манъырап калганы, йылга дейим де кетпеди карттынъ эсиннен. «Калай кадамсыз баласынъды, коьзим! Бактынъ атанънан айырды, ананъ да сени таслап басын алып кетти. «Бала эмбек, бала дембек, деп не затлар баркылдап кетти сол огырсыз, э? Атат сени! Бир кере артына бурылып карамады. Бир колаш та ыслатып баласын суьйинтпеди, басыннан да сыйпамады», — деп едилди эр киси ишиннен. Джумай куьндегиннен де бек буькирейип, Нинады да аркасына коьтерип, уйге кайтты. Кайгылы уйге тагы да кайгы косылды. Муна кыйынлы вакытта келиннинъ эткен терис абыты боьген де бек тийди Джумайдынъ юрегине. Сенген аьдеминъ аьдемликти йойса — оннан авыр барма?

Авылда уйкен де болсын, кишкей де болсын, союз ййылып кетеди. «Тек сага айтаман, яным. Авызынънан шыкпасын» деп тек биревге айтылсын. Янме-ян ол хабар бос авызлардынъ бал кавызы болады. Сагыздай шайналып, туьрли-туьрли затлар косылып, айданма, азданма ол хабар да шыккан ерине етеди. Соьзден суьйк, соьзден корлык, соьзден авыр не бар ды? Онъмаганды соьзлер кувсын. Джумай да

тегаран эсикти ашып уйге кирди. Уйклаган балады акырын орындыкка салды. Ол да каралдыга шыкты, такыр-тукыр этип оьгиз арба авыздынъ касына янасты. Кериме мен Зори (апсыны ман конъысысы) аьей Зулихатты арбадан туьсирдилер эм етип уйге киргисттилер. Зулихаттынъ кубарган сыпатына аьдем карап болмайды:

— Хайырма? Юрегинъ ысладыма? Аьше, не болды? Аькеткен затларынъды урлаттынъма? Неге йылайсынъ? — деп Джумай аье-куье болды.

— От шыксын боьрклерден де, акшада да! Соня... Соня... Соня... — деп келинининъ атын айткан сайын тутлыгып калды. Акыллы карт маьнеди анълады: «Ах, шошка! Мунав каьрипке йолыгып, «суьйинши» айтпай кеткен йок экен. Караш та сен ол наьлеттинъ байга бараятканын курткага айтып кеткенин», — деп ашувланды. Тек курткадынъ йылавын токтатпага керек эди.

— Яны яханемге кетсин ол! Улынънын артыннан неге тараласынъ? Сен акылсыз экенсинъ! Баланъ койынъда... Суьйинмеге керексинъ: Нинады алып кеткен болса ша? Онынъ ызын да таппай калган болсанъ не этсегинъ ди? Нина бизде — эне сол наьсип! Юрегинъди босына кыйнама. Улынъ айланып аман келгей эди — келинсиз калмас эдик. Соня да суьйгенин этсин, онада бизим ишимиз йок. Ясыртын айланып соьзге калган аьруьме? Байы оьлген — байга барады, акмак. Баласын баа коьрмегенге баа зат йок дуныяда. Сен оьзинъди ая, оннан бизге хайыр йок, — деди Джумай.

Юрек бир бузылса, оны токтатып болама? Зулихат не куьрессе де оьзин енъалмады. Эки коьзин юмгандай, коьз алдына коьринеди тунъышынынъ Соняды уйге алып келгени... Сейирсинип, кеншекти коьрмеге авылдаслардынъ йййылганы... Айлак ярасыклы эди келин. Ога союз барма эди! Улынынъ балага термилгени... Оьзи ысланаяктан юма алдын, уятты да таслап, келиннинъ аягынынъ авыр экенин айтканы. Кыарып, тутлыгып, суьйинип анасына тилегени: «Анам, балады Керимеге берерсинъ. Керимединъ балалары авырувды билмейдилер, доьмбектей боладылар. Анав Таужаннынъ бувынларын йип пен байлагандай», — деп. Ол заманда бу соьзлерге оьпкелеп те кетти анасы: «Мен карап билмесем, сиз кайтип оьскенсинъиз?

Биринши балады апсыныма таслайым, солма? Коркпа, ога бир етеек, кобермиз»,— деди Зулихат, ыпке-легенин анълатып.

— Анам, хатеринъ калмасын. Мен ойнап айтаман. Суьйгенинъди эт. Ога дейим де ким бар, ким йок. Кобермиз,— деп авыр куьрсинди, сонъ бурылып шыгып кетти. Арасы коьп кетпей, артына кайтып, анасынынъ касына олтырып, Зулихаттынъ эки колын колларына алып, коькирегине салып сыгып ыслады. Сонъ анасына хыйлы заман карап турды эм: — Анам! Мага йолдасларым сукланадылар: ананъыз да сонадай ярасыклы, кайратлы эм шебер, бебелеринъ де, бар деп. Ах, сага тынышлык бермеймиз. Аьел уйкен, сени кыйнаймыз,— деп тагы да куьрсинди: — Анам! Кала кобызынъды алып мен суьетаган тартувларынъды тарташ,— деп тиледи.

— Аьлеметсинъ сен, Хасан! Калада азба уста кобызшылар? Меним кыйкылдаганымды не этеексинъ?— деп куьлди анасы.

— Мен сенинъ тартканынъды суьемен. Сол йырлар ман ыскенмен. Соларды биринши кере эситкенмен. Мага олардан баа эжуьвлер де, тартувлар да йок,— деди.

Анасы эски, ызи мен яслы кобызын алып, билген затларын яндырып тартты. Хасан олтырып, анасыннан коьзлерин алмай карап турды. Кобыздынъ ойлы анълары Хасаннынъ эсине коьп затларды туьсирдилер. Аталарынынъ каьплестен кеткени, анасынынъ уш бала ман ялгыз калып азап шеккени... Уйкен авылдан аталарынынъ кардашлары келип, анасын зор ман Шахимнинъ (аталарынынъ) йиенине ярастырганлары. Анасынынъ авыр эм кыйынлы яшав йолы, уйкен эм вак аьел... Хасан турды. Уьндемей шыгып кетпеге болмады. Кобызга колын салды. Анасы улына соравлы карады. Хасан терезеден келеятканларды коьрди эм алдыларына шыкты. Аьр бирисин де кушаклап, колларын алып, аьллерин-куьнлерин, яшавларын, каьрлерин сорады. Сонъ уйдинъ алдындагы япалак акаца теректинъ салкынына орынластылар. Анасы Зулихат пан аьейи Хаджат янме-ян зияпетлер аьзирлеп басладылар.

— Оллахый, Хасан! Билгей эдинъ сен, сенинъ авылга келеегинъди айдан бербетин саклап турдык... Заманынъ болмаса да амалынъ йок. Визге он такый-

ка табарсынъ,— деди авылдынъ аксакалы Исмаил, тешкеруьвли карап.

— Заманым савлай сизге! Сизсиз мен киммен? Ата орынынъ басып, соьзинъиз бен йигерлендирип, йолга салган сизсинъиз. Бек суьйиндим сизинъ келгенинъизге. Ваьринъизге де йолыгып кетермен деп уьмит этип туры эдим,— деди Хасан Исмаил-атайдынъ йинленриннен кушаклап.

Карап-карагышай Зулихат эки сыпыра салды алдыларына, авылдынъ сыйлы картларын сыйламай йиберип болама! Янъы пискен лоьымлар, кардай ак, хардай шилтерли пыслаклар, агаш тостакайлар ман шай салды булардынъ алдына. Хаджат та ызи писирген атыклар ман таьтли юьыртты салды суьйген йиенининъ алдына.

— Яным анам! Меннен баскаларга йокпа зияпетинъ? Эне Исмаил-атай ыпкелеп шайын ишпей туры,— деди куьлемсирей берип Хасан.

— Сен конаксынъ, балам! Калада коьп затлар бар, ама меним асым йок. Картлар исси шайга аьмире боладылар. Оларга енъил ас керек. Юьырт суьйсе Исмаил, Куьмис меннен де уста туьрли асларга. Юьырттан айырылмады ызи. Керек болса ога да берейим!— деп серпилип карады. Картлар да куьлдилер Хаджаттынъ соьзлерине. Акырын-акырын шайларын симирип, бири бирине карап, тап соьзди ким баслар ыкен, деп олтырадылар Кукоев Магомет, Матакаев Рамазан, Матакаев Кыдыралы, Булатов Шахим, Раскельдиев Хаджибетир, Есенеев Якуб, Аьжельдиев Даут, Матакаев Иса, Булатуков Исмаил, Джентемиров Яхья, Джемакулов Бакый, Мижев Абдулкерим.

Хасан кайгылы болса да, картлардынъ келгенининъ бир маьнеси бар экенин анълады. Аннан-муннан жаьбарларды бардырган сонъ, Шахим сорады:

— Хасан! Ногай авыллардан коьп кыскаьклыларды окумага калага йибергенлер, дейди. Олардынъ акыннан ийги жаьбарлар эситилмейдилер. Олар кафир болаяклар деген соьзлер айланадылар авылда. Орылар ман бир ерде оьып, бир ерде ашап, бир ерде конса— олар кырлы болаякпа? Алла сакласын онадай заттан! Оьлселер де колай эди ол кызлар! Картлыгымызда корланмасак ийги эди,— деди. Аьыз-авыздан алып базар соьзди бардырдылар.

— Сизинъ юреклеринъизди ялган соьзлер авьрт-

канлар. Бизим кызлар намыслы эм аьдетли, олар тезден бизим областинь авылларына оқытувшылар эм медицина куллыкшылары болып келееклер. Олар куьн сайын 10 сабат окыйдылар, кеше таньга дейим дерислерин аьзирлейдилер. Мине биз де оларды окутамыз. Ол 60 аьдем баьриси де авылларына кайтсалар, балаларымыз окып-язып уьйренерлер. Нешаклы кыскааяклы баладан калып оьледи. Эне бизим кишкей авылдан 18 кыскааяклы оьлдиме быйыл? Эгер оларга заманында карау болып, ярдам этилген болса, балалары да, оьзлери де сав калааяклар эди. Авырганга колымыздан зат келеме? Касынъда атанъ, ананъ, карындасынъ сулайып ятып ян берсе, оькиниш тувылма? Кыскааяклыларга ярдам этпеге, саьбийлерди, аналарды оьлуьвден куткармага окутамыз сизинъ кызларынъызды. Мен обкомнынъ аты ман сизге уьйкен муьсиревимди айтаман эм тагы да он кыскааяклыды окутпага йиберинъиз деп тилеймен. Нешаклы окыган аьдемимиз болса, сол такым культурамыз оьсеек. Соьле ашлыктан эсе, каранъалык йыгып бараытыр бизди. Таянгандай окыган аьдемлер болмаса, сораганынъа тувра явап таппайсынъ, куллыклар да ийги кепте бармайдылар. Ярыклык аькеледи халкка окуп,— деди.

— Хасан! Оьзинъ йиберер эдинъме карындасларынъды? — деп куьлемсирей берип сорады Рамазан.

— Фатима ман Айшат он сегизге бир толсын, оьзим салааякпан фельдшерге окумага. Кызларынъыз ак кийип, сизинъ атларынъызды айттырып, авылдасларына билим мен ярдамлассалар, яманма? Марьем Абдулкеримовна, Айшат Рамазановна, Кызый Алибековна деп айттырсалар, яманма? Аьр аьдем янына ярдам излеп сизинъ кызларынъызга шабаяк. Окыпта, язып та билмей яшагансынъыз, не яхшылык коьргенсиз, кайдай сый тапкансынъыз? Арканъызды бийтпен буьрше еп, куьшинъызди ийт еп, аьелинъиз аштан термилип, яланъаяк пишен шалып, яланъашлыктан уьйден шыкпага зьар болып яшагансынъыз да!

— Сав бол, Хасан! Коьзлеримизди ашып, коьп затты анълатасынъ. Авылда айланатаган хабарлар састырдылар. Бизим де карт юреклеримизди коьзгадылар. Кыскааяклыды асыллаган енъилме? Ол бир сисе савытта! Берк ыласанъ — тоьринъде, туьсирсенъ ерге — белинъде! Кайгыдан белинъ кыйшайды...

Сыйдан сый тувады, терис абыттан айып тувады... Яслар окысалар не соьз бар эди, ама кызларга тынышсызланамыз,— деди Абдулкерим Мижев.

— Тувра айтады Абдулкерим. Сорамага аьдем таппай, соьзлер де юрегимизди ашытканда, кызларымыздынъ уьшевин артка кайтардык,— деди Исмаил, ак сакалын сыйпай берип.

— Алласыз этесинъиз, яман йолга йибересинъиз! Оларды авылга ювытаяк тувылмыз,— деп яшав бермедилер ашув тиллер,— деп куьрсинди Абдулкерим, акыллы эм терен йолы, авылдынъ намыслы карты.

— Ол соьзлер — янъы яшавдынъ явларыннынъ соьзлери. Буьгуьнги куьнде де явлардынъ давыслары шыга-шыга турадылар. Аягынъызга кисен, юреклеринъизге кайгы салып юретаганларды оьзинъиз де анъламага керек эдинъиз. Тавлы кыскааяклыларга окувга, билимге йол ашкан — бизим энъ маьнели исимиз. Окып билмеген соькыр, сакав эм санъырав. Оны оьзинъиз меннен де аьруьв билесинъиз. Эндигиси ясларымызды окутып, авыл хозяйстволарга басшылар аьзирлеекпиз. Аьдем йоктан себеп, кимди де болсын басшы этип салып, коьп аькис затларга расамыз. Мунав болаяк болар деп карасанъ, ислеп басласалар аьдемлерди кыйнайтаганлар аз тувыл. Авыстырып та келемиз. Тек... етиспейдилер яслар. Шынты ялынлы юрекли аьдемлер,— деди Хасан, бирден аьыр куьрсинип. Картлар бири-бирлерине карап, коьзалери мен соьйлесип те алдылар.

Хасан! Сен мунав авылда оьскенсинъ, коьз алдымызда... Авылымыздынъ яхшысы да, яманы да сага белгили. Тек басшыды янъыдан сайласанъыз, аьдемдиги болган, аьдемлерди аьдемше коьрген, ясты — картты сыйлап эм анълап билген, боьркининъ астында акылы болганды саларсынъыз,— деди Рамазан, куьйгелеклей берип.

— Эндигиси оьзинъиз басшы айырааксынъыз! Терген, тешкерип карарсынъыз, бизге де ярдам этерсинъиз. Орыс авылларга йыйынларга барсанъ, суьйинип кайтасынъ. Аьдемди тамам шелтек пен шелтегендей этип, аьр не кылыгын да айтадылар коьзине салып. Бирев де биревге оьпкелемейди, биревге де шаншмайды. Ногай авыллардынъ йыйыныларында уьндемес ойнайдылар. Бир-экев туруп соьйлесе де, сакавсырап, аннан-муннан зат айтарлар. Коьзге айт-

пага коркып, артыннан топлайдылар, — деди Хасан.

Аслык акында, халклар ара хабарлар, эгинлердинъ, маллардынъ акында, аьвелгидинъ-буьгуьнгиндинъ акында хабарлап, кетееклерин де мутып калдылар картлар. Хасан да булардынъ туьрли-туьрли хабарларын тынълап, сейирсинип, озъ кайгысын да мутты. Картлар да минезленип олтырып, сырларын тоьгедилер.

Сонынъ арасында булар бирден орынларынан турдылар эм бири-бирлерине де карамай, басланган завьклы хабардынъ да шетине шыкпай, асыгыслы саламласып, каралдыдан шыкпага асыктылар. Хасан онадай асыгыслы кетуьвдинъ маьнесин анъламай Хаджибетирге, сонъ Абдулкеримге карады.

— Аьылдынъ тентеги, акыллыдынъ этеги, аьдемлердинъ баьлеси келеятыр, — деди тигилип карап Абдулкерим.

Картлар да авьздан шыктылар. Абдул: «Мени шагып тыншайдынъызба? Хасан кетеек, Абдул калаяк! Сизинъ де исинъиз каралаяк! Абдул — бас, орынында — яс! Ярамаса — бар шыгарып та караш! — деп кыршынып, ашувлы сыбырдады. Бирден артына бурылып, куьндей йнап:

— Ва, яным Хасан, келгесинътте, — деди озьине тигилип карап турган Хасанды сезип. Зыйбасырап баслады: — Хабар йиберсенъ! Картлар мени соьгедилерме? Ашувлансанъ, камышы ман да тартып аларсынъ! Ол соьзгир картларды оьлтирип те кетеексинъ. Оларда бир тил бар, алла сакласын. Енъил тувыл авьлда басшы болган: таякты коьрсетпесенъ — басынъда олтыраяклар, — деди куьлемсиреп.

— Аьдемлерге басшы болган озьининъ орынын билмесе, кыйын. Бетинде таты болмаган, соьзди козгаяк тувыл. Картлыкты сыйламаган, корлыкты сыйлайды. Бизим картларга етеек картлар барма! Сеннен хабарлар сорамайман, сенинъ эртегилеринъди де йймайман. Басшысыма? Аьдемлерди корлама, шымтыма, яшамага бер каьрип халкка. Яхшы йолга бар! — деп артына бурылып кетти. Абдул эки — уьш такыйка сирелип турды, сонъ бурылып кетти. Хасан кайтып келсе, савлай аьел уйкен сыпырадынъ тоьгерегине олтырып туры.

— Аллага шуькир, сени босаткан болсалар! Ялгыз олтырмага аьелинъ мен амал болмайды. Казаным

кышкырама сосы меним? Эсиклерим шанъ согама халкты шақырып? — деди карт-аьей Хаджат. Хасан аьесин кушаклап, бетиннен оьпти.

— Анам! Айлак кайратлысынъ сен! Коьрдим соганларынъды, сарымсакларынъды, шибжийинъди. Наьртуькклеринъ де коькке етпеге туры. Йиенлеринъди де ййги карайсынъ, э? Эне Бориске караш! Калганларга бирер атык берсенъ, Бориске экев бере боларсынъ, дия? Борис топтай тыгыз, коьтерип те болаяк тувыл оны! — деди. Бористи алып тизлерине олтыртып, хыйлы заман оны ман ойнады. Оннан сонъ Айшатты кушаклап окувын сорады. — Айшау! Сени врачка окытпага мырадым бар. Бизим уйкен аьелге врач бек керек. Оьзинъ де аьруьв окыйсынъ, дия, Айшау, — деп энъкейип кишкей карындасыннан сорады. Коьзлери Азретте токталдылар. — Азреттинъ сыны ярасыклы. Оьзи сабыр эм акыллы. Азретти военный этпеге керек, анам! — Мухтарды ким этеексинъ? Айтпадынъ да? — деп сорады аьеси Хаджат.

— Ол йигерли эм акыр. Оьзининъ орынын оьзи табар. Куллык этип те, аьдемлер мен тил тавып та билеек. Мухтарда бас бар, — деди суьйдимли карап бебесине. Мухтар уьш йылдан бербетин калада ага-сыннынъ уйинде туратаган эди. Онынъ кылыкларын агасы элбетте, ййги билетаган эди. Хасан сактыян портфелин ашты эм онынъ ишиннен балаларга каьм-петлер, колашлар уьлестирди. Суьйинип бебелери сыпырадан турып кеттилер. Аьеси мен анасы кезуьв-кезуьв Хасанга карап, сыпатынынъ саргайганына куьйгелекледилер.

— Оьзинъди кызганмайсынъ. Заманы ман асынъды ишпесенъ, заманы ман уйкламасанъ маскара боларсынъ, — деди Хаджат.

— Анамды, бебелеримди коьрдим, Джумай де-сенъ коста. Кеттик, — деп машинге олтырды.

«Мине соьле туьсти эсеме сол вакыт. Билген! Вилип басына туваяк кара куьнди, мени коьрмеге нолген экентага. Сонынъ уьшин тагы кобыз да тартырып, коьзлериме карап турганы. «Кеш мени» деппе, яде шыдаалырсынъма деппе, мени аяп, теш-веруьвли караганы. Ах, сол куьн неге сезбеди меним юрегим? Оьлсем де артына йибермес эдим де оны.

Агашта, тавдынъ, тастынъ арасында коста яшатып калдырар эдим де», — деп куыйгелеклейти Зулихат.

...Келген казадан авызды ябып, ясырынып болаяк-па? Анъласа да оны, кенем де ойлайды улына термилген ана ян. Акылы басына яв болган улынынъ суыйген пишеси кеткенине Зулихат бек кайгырды. Ясырып куыресселер де, сыпсын ман яйылды авылга: «Хасаннынъ пишеси баласын таслап кеткен. Оъзи де байга барган» деген хабар. Кимнинъ авызын явып, тилин тыйдыраяксынъ? Аър аъдем де оъзинше тергейди эситилген затты. Кимиси Зулихатты аяды, баскалары — балады, анав биревлери келинге де якластылар. Ян йолдасынъ да оъз басынынъ каърин шегип, тасаланып, йок болып кетти. Тек оъзинъ туъстинъ кир коллардынъ салган капканына. Оъмир-сиз атам! Сен сол авылдан кететаган куън, 1937 йылдынъ уышини июнинде, ысландынъ. Уыш кыскайкы сенинъ капалган еринъе аър куън сайын токтавсыз барып турганлар. Ананъ Зулихат, карындасынъ Фатима эм меним анам Соня. Доърт ай даъмелерин уъзбей келип турганлар. Аър бийсемби сайын азык та берер эдилер. Тек бир кере ананъ Зулихат пан, карындасынъ Фатима келдилер. Бийик уйдинъ кишкей терезесиннен карап экевин коърдинъ. Аланълап юрген ананъ уышин кадели кыйналдынъ. Тынышсызландынъ. Сонъ сага караганларын сезип, колларынъ ман ымлап уыш бармагынъды коърсеттинъ. Яне бир бармагынъды юмдынъ. Тагы да коъп карап турдынъ. Сенинъ артынънан келе-келе ымга-юмга тамам уйренип калган 12 ясындагы Фатима соравынънынъ маънесин яне-яне анълады. Колындагы шонтыкты алып, баладай этип орады. Яткыстып алып, балады шайкагандай, ян-якка шайкады. Термилген, аъсирет болган баланънынъ тувганын анълады. Басынъ ман сорадынъ: «Ким ди? Яспа? Кызба? Ким экен? Ярасыкы ала коъзлеринъ аланълап, ясландылар. Коъмекейинъ босап кетти. Колайсыз ерде эситинъ сагынган хабарынъды. Кенем де суыйиниш хабар юрегинъе йылув эндирди. «Ах сени! Коъргендей амал боларма? Кирпиклеримди юмып ашканша да коъргей эдим! Сынъар такыйка! Кимге усайды экен? Колыма алып коъкирегимге сыгып ысласам. — Сонынъ арасында авыр ойлар яне басынъды бийледи. — Не болар ол баладынъ да куъни? Меним соълеги «сы-

йым» ога да етер. Яшав бойы оъкинип кетпеспе экен? — Сонъ бу ойларды да енъмеге куърестинъ. — Меним эткен тийиссиз затым йок! Артыма карасам — териспен деп оъзимди эш билмеймен. Партиядынъ да, халкымнынъ да алдында шуышим йок. Мен де мен, Тамбиев Ислам ша, Добагов ша? Олар яв болсалар — дослар ким ди?» Сонынъ арасында терезеге тартылган темирлерге бир зат тийди. Темир занъырады. Сен ескенип басынъды коъртердинъ. Тоъменге карадынъ. Фатима басындагы явлыкты оралган шонтыкка байлап, коъртип сага коърсетти. Не де болсын, кыз бала тувганын анълады. Не затлар ойландынъ? Кимди саклаган эдинъ? Неше кере сол шакты ойлап тургансынъ? Термилгенсинъ.

Оъзинъ уйкен эм татым аъелде оъскенинъ уышин болартагы, калай бек суъетаган эдинъ балаларды. Эки колынъ ман сыгып терезединъ темирлериннен ысландынъ. Беркпе деп карадынъма? Сувырып алсанъ да, кашаяк тувыл эдинъ де, кадамсыз. Обкомнынъ куллыкшысы, сенинъ ийги йолдасынъ Кравцов сага айтты да: «Тез болып областътен кетип тур. Алтайга командировканъ да бар эди де! Суыйген еринъге кет, заманлар озсалар кайтарсынъ», — деп тиледи де. Сага келеяткан казады сезгенлер айтып та, тилеп те сени бир якка да йибералмадылар. Сол сенинъ туврашылыгынъ оъзинъди баълеге калдырды. «Мен неге кашама бандиттей? Не ди шуышим? Айтынъыз! Терис болсам — куллыктан шыгарынъыз», — деп турдынъ. Баска соъз илинмеди кулагынъа. Кеткенлер де болдылар узак якларга. Тек сен кетпединъ. Каърип-диктен шыгып, янъы яшавга ак юрек пен шалысып, тувралыктынъ, янъы яшавдынъ толкынында ялдап, басынъ ман иске коъмилип, явларды, олардынъ кара ойларын сезбединъ. Баърисин де оъзинъдей коърдинъ. Ойланмай абыт абытламаган — сага аъкис эди терис затлар. Соравга барган сайын да, эситпегенинъ калмаса да, эсинъди йойып, ятып калсанъ да: «Меним партиядынъ алдында шуышим йок! Мен — коммунистпен!» — деп турдынъ... Сага кол баспага берген протоколларга да: «Окыгаман. Разы тувылман. Коммунистпен. Партиядынъ алдында тазамаман... Булатуков» — деп те язып турдынъ. Сол заманда бармакларынъ да, колларынъ да сав эдилер. Тек сенинъ куънлеринъ каранъга эдилер. Тоъпеш, туърли-туърли кы-

йынлыклар, ашлык, токтавсыз каты соравлар сен пелванды да карувсыз эттилер. Сен: «Шуышлимен, кешингиз»,— деп тилемединг. Тизлерингнен шоыг-кип йыламадың, сав калдырыңыз деп этиклерин кушаклап корланмадың. Кан ман бирге тислерингди туырсенг де: «Шуышли тувылман! Оьлтирингиз, тек оннан баска айтаягым йок!»— деп турдың. Сендейлерди сав калдырып болак эдилерме? Корлап, эзиетлеп оьшлерин алалмаса — душпанлар аьдемди дунуядан коратпага керек эдилер. Оны оьзинг де сезген эдинг. Етинши айда орыныңнан да козгалмай калдың. Сав еринг бар эдирме? Тек сени мен ятканлар М. Х. Мардасов, М. М. Зитляужев, А. А. Акежев сонгы куылерингнинг хабарын айттылар. Янынгы Тувган Элимизге, партияга берип, партиядың явларының колларыннан замансыз кеттинг де, яным атам! Оннан оькиниш не бар? Кабыннан шыкпага турган юрегимди тегаран енъемен, бу затты ойланyp эске алсам. Сен ялгыз тувыл эдинг. Кыралымның энг алал, шынты йигит уллары соьйтип, сендей болып кеттилер дунуядан. Йигитлердинг сыдырасында эдинг сен...

Тек, тек ол хабарлар, ол куылер келдилер йырма йыл озган сонг. Йырма йыл! Ол йырма йылды да сенинг аьелинге яшамага керек эди.

...Зулихат, сенинг ананг, айлак суьйинди балага. Сен айттырган орыс атты да соьзсиз атады: «Лена» деп айтып баслады. Тек окын-окында Балажан деп те айтар эди. Джумай атай да эки атты да айталмай «Нина» деп айтатаган эди. Баьриси бир атты айтса, ол да, онынг кардашлары да тек Нина деп айтып калдылар. Бесик йырым бозлав болды... Аьемнинг термилип сага шыгарган йырлары меним бесик йырым болдылар. Эринлерин эмшек этти, этеклерин яялык этти. Бавырына басып, биревге де сенмей, мени оьзи карап баслады. Сол вакытта авылды серсана этип, аьелинге корлык аькелип, сенинг кайгылы хабарынг келди.

Топыракты туман этип, авылдың кенг орамларыннан атлы ян-якка кактыртып шабады: «Йыйынга! Йыйынга! Каладан келген аьдемлер бар. Баьрингиз де йыйынга школага! — деп бакырады. — Камышы ман авызларды тарсылдатаып согып. — Ямагат! Хай-хай! Йыйылыңыз школага! Бармаганларды милиция

аькетеек! Эситпедим деп айтпангыз!» — деп аьр авыздың касына келип бакырады. Авылдың аьдемлери сейирсинип, школадынг касына йыйылып басладылар. Замансыз йыйынның маьнесине бирев де шыгалмады. «Ва сол урланган зат бар болар. Яде тутнактан бирев кашкан болар... Баска не болсын? Ахырзаман айланган йок, Йилиншик десенг артына айланып, агып баслаганы йок»,— деди ашувлана берип Матакай Исса.

Ярым сабаттинг ишинде школадынг каралдысы сыкма-сык болып аьдемлерге толды. «Кимди излейдилер сосылар? Оьзлери де неге де болсын оьзеленедилер... Йыйынды да неге басламайдылар?» — деп Исхак тоьгерегине карады. Савлай авыл йыйылган экен-ав»,— деп косты Якуб та. «Каладан эки милиционер де келген. Палнамош та бар. Сен не де айт, Якуб, буьгуьнгги йыйын кырлы тувыл. Коркынышлы. Хайыр болсын»,— деди Исса. «Бандитлер коска шапканлар, дейдилер. Койшылардың кыйыр-шыйыр этип экевин оьлтиргенлер... Баьленше койды да урлаганлар... Сол болар баьрисининг де бизге йыйылганы»,— деди сыбырдап Исмаил.

Кишкей авылдың аьдемлери тамам балшыбындай бызылдайдылар. Сонынг арасында авыл басшысы Абдул алдыга шыкты: «Соьзингизди койыңыз. Школадың залына кирип олтырыңыз»,— деди де, аьдемлерге кабакларының астыннан тап боьридей карап, салам да бермей, артына бурылып кетти.

Халк та орынласты. Тоьрге Абдул, орта ясындагы ак шырайлы сары шашлы киси эм эки милиционер шыктылар. Абдул соьзди баслады:

— Авылдаслар! Йыйын халктынг явы, бизим авылдасымыз Булатуков Хасан Шахимович ушин. Ол наьлетти оьстирген анады алдыга шыгарыңыз! Баьриси де ога карасын. Трибунадың алдына ерге олтыртыңыз! — деп ашшы йингшишке давысы ман айтты.

Биревлер этип адап-саскан Зулихатты халктынг алдына шыгарып, ерге олтырттылар. Узун эм кенг кара шыбасы ерге суьйретилип, басты тоьмен салып, олтырды ерге Зулихат. Ах атам, атам! Карап коьзлеринг тоймайтаган анангның сыпатына соьле карасанг, не этер эдинг?

«Ах онгмадым. Не болды? Кимге не этти экен?

Тутнактан биревди ѳлтирип кашкан болса ша? Ах, каърип, Хасан. Не болды-ав, сага? Алла састырдыма сени? Не затлар соъйлейди сосы кутырған ийт?» — деп ойга коъмилди Зулихат.

— Сени коърмеге шакырған йокпыз, халк сага тийислисин айтсын, — деп екирди Абдул.

Ана ундемей тынълап олтырады ерде. Эситкен соъзлери топырактай басына куйылады. Зулихат сасып ян-ягына карады. «Туъспе? Туънме? Сосы Абдулдың мага этетаганы не затты? Не зат этесинъиз?» — дегендей болып авылдасларына карады.

— Онынъ не ди шуъши? Ол сизге не эткенди? Кыскааяклыды корлаган закон йок. Ондай тийиссизлик кайдан шыкканды? Аъдем ѳлтирген бандит тувыл, койларды урлаган кырсыз тувыл. Авылга эткен хабтеси йок, — деп халк шав-шув этти.

Карт Исмаил, аккувдай ак эм белине еткен сакалын сыйпай берип, олтырган ериннен турып тоърге шыкты. Узун, алатлы, авылдың бетювары, аксакал Абдулга коъп карап турды. Онынъ карамыннан Абдул тынышсызланды. Исмаил асыкпай соъзин баслады:

— Кара ниетли аъдем — кара куллыклар этер. Яман ийт иесине шабар дегенге усап туры мунав сенинъ соъзлеринъ. Сени сосы орынга ким олтыртты? Соқыр коъзлеринъди ким ашты? Зулихаттан да, онынъ улы Хасаннан да яманлык коърген йокпыз. Хасанды билмеген киминъиз барды? Айтынъыз эткен яманлыкларын. Кыйшайтпа йолынъды, Абдул, — деп узун таягы ман ерди сокты. Сонъ олтырып турған Зулихатка карап:

— Тур ерден, келин. Коркпа. Янынъды Абдул салганы йок. Бандитлерди, кулакларды да уыйтип корлаганы йоклар. Кайда коъргенсинъиз кыскааяклыды алдыга салып, ерге олтыртканды? Кыскааяклыды корлаган — анасын корлайды! — деп екирди.

— Неге бакырады бу карт? Не керекти ога? Ол ким болады мунав кыскааяклыга? — деп тынышсызланып сорады олтырган палнамош. Йыйылганлар бек разы болдылар аксакалдың соъзлерине. Абдул Исмаилга соъз айталмады. Кызарып, ашувланып орныннан турды. Халкка карап:

— Токтанъыз деп айтаман! Сиз коъресинъизбе, Исмаил кимге якласады? Враг народтынъ анасына. Анъладынъызба? Мунав кунысып олтырган кыскааяк-

лыдың кайдай отка казан кайнатканын сезбейсинъизбе? Мине соъле палнамош айтар хабарды. Сиздейлер ѳз кулаклары ман эситпеселер, ыйнанмайтаганлар. Ал, соъзди палнамошка берейим. Тек аърувъ этип тынъланъыз, — деди.

Палнамош та кайкалаы берип, тап мендей ким бар экен дегенге усап, алдыга шыкты. Куъздинъ сувык коркысткан япыракларындай, сары эм сийрек шашларын бармаклары ман ятыстырмага куърести. Суъеке туыйилген ийттей болып, хыйлы заман «кхым, кхым, кхым» деп тамагын кырып куърести. Сонъ бакырып соъйлеп баслады.

— Кызыл-Юртта, Кара Пагода, Микоян шахарда совет кыралымыздың явлары ѳскенлер. Булар яшаган авыллар савлай Россияга белгили болдылар. Тамбиев Ислам, Добагов Аслан, Булатуков Хасан — наълетлердинъ бирлери. Олар дуныяда яшамага керек тувыллар. Ѳркинишке, авылымыздың энъ сыйлы карты да яшавдың талабын анъламай, враг народтынъ анасына якласып соъйледи. Ким ѳстиргенди Булатуковты? Анасы! Ким окытканды? Анасы. Врагларды дуныядан йок этеекпиз. Йогардан келген ызын сонадай, сол аъдемлер йок болмага кереклер. Сиз де ѳз соъзинъизди айтып, авылдасынъызга ѳз буйрыгынъызды шыгарынъыз. Йогардың буйрыгы белгили, — деди.

Тындылар кызылюртшылар. Шыбыннынъ бызылдаганы, сыр-сыр этип аър бирининъ тыныс алганы, куърсингенлери, баъри сеслер де эситиледилер. Аъдемлер бири-бирлерине де карамага корккандай болып, тынысларын да сыгып алып, сасып калдылар. Тырс тынык школадың залынынъ иши. Сабатке де ювыклады. Мунав исси июльдинъ айында бирден кар явып, боран эссе де, уыйтип сейирсинеек болмас эди аъдемлер. Баърисининъ де басында авыр ой: «Не болыпты экен? Акша урлаттыма? Аъдем ѳлтирдиме? Колларында савыт бар, каныккан яман аъдемди ѳлтирген де этер, кардаш. Ах, калай болды ол ис?» — сондай коъп сораулар явапсыз калдылар.

Хасанды билмеген аъдем йок эди авылда. Мунда ѳскен, мунда окыган. Залдың ишинде олтырылар бирге ѳскен тенълери, коътерип ѳстирген ата-бабайлар, бирге ас-сув ишип, кардаштай болып яшаган конъысылары. Баъриси де тоъмен ийгенлер басларын.

«Кыз кылыклы, келиндей намыссы, авылдын айтув-лы улы, бетювары, не затка састын сен? Неге суриндин, яным?» — деп куьбирденеди Джентемир Яхья. «Оллахый, мунав затка ыйнанмайман. Ол ялган соьз», — деп Яхьяга сыбырдайды Матакай Мазан. Абдул да, палнамош та, милиционер де саклай-саклай арыдылар. Тек бирев де соьз айтпага шыкпады. Болмаганда баягы Абдул екиринди:

— Неге уьндемейсиньиз? Боьриден корккан койлардай басларынъызды тоьмен ийип олтырувнъыз. Ким соьйлеекти, тезинъиз? — деди.

— Сизинъ авылда Булатуков ялгыз тувыл экен. Ондайлар коьп болар. Сизинъ мунав турмысынъыздан коьп зат анъладым. Обкомга оьз ойымды еткистермен. Соьз айтпага аьдем шыкпаган деген ол неди? — деп даяналмай екирди палнамош та.

— Мен айттым билгенимди, — деп Якуб туруп, залдын ортасына шыкты. — Тувра айттылар йолдас палнамош та, бизим авыл басшымыз Абдул да. Булатуковтайлар оьлмеге кереклер. Мен сонынъ ушин колымды коьтеремен, — деп авылдасларына уйкенсип карады.

«Алласы йок экен мунав карттынъ. Коьрдинъме бу боьриди. Зулихаттынъ энъ ийги боьрклерин, шарыктарын, капталларын ол киетаган эди. Зулихат та оны «Сыйлы карт» — деп завландырып, баа коьретаган эди. Ийгиликке — кыйынлык эм аьдемсизлик деген сол экен», — деп куьйгелекледилер Кериме мен Куьмисхан, Зулихаттынъ апсынлары.

— Эне шынты аьдем белгили. Савлай авылда соьз анълаган ялгыз Якуб болды. Тохта, куьнинъизди коьрермиз. Мен де Якубтынъ соьзлерине косыламан. Враг народтынъ аьелин — аьелге коспанъыз, малын — малга коспанъыз. Олар ман катнаганлар да оьзлери де явлар деп саналайк. Оны палнамоштынъ авызынан эситтинъиз. Оьлсин авылымыздынъ эм Элимиздинъ явлары, — деп Абдул узын эм туькли колын коьтерди. Тигилип олтырганларга карап хыйлы заман турды. Баягы Якуб болмаса, бир кол да коьтерилмеди.

— Сен ша? Сен колынъды неге коьтермейсинъ. Айтылган соьзлер кулакларынъа кирмейме? Сен тапкансынъ, сен эмгисткенсинъ эм оьстиргенсинъ сол наьлетти. Коьтер деймен колынъды, сволочь! — деп Абдул Зулихатка каныкты.

Зулихат авыр ойларга коьмилип, Абдулдынъ соьрауларын эситпей де калды. Абдулдынъ кышкырыгы кыскайкылды сескентти. Катты уйкыдан уянган аьдемай болып, бир зат та анъламай тоьгерегине карады. Абдул касына келип: «Сага айтаман. Эситпейсинъме? Улынъга оьлсин деген ызынга колынъды коьтер, тез болып!» — деди. Сувык буршактай бирден келген кара каза, Абдулдынъ соьзлери, халктынъ алдында турган корлык турмысы, палнамоштынъ соьзлери, милиция, — баьриси де зилдей басты Зулихаттынъ кевдесин. «Ах сосы йыгылмай, суьймегенлерге селекеге калмай, йыйыннынъ сонъына еткей эдим», — деп тегаран оьзи оьзин ыслап турды Зулихат. Тек уйимде куьшелектей ярбанълап туруп, тоьримде ятып, таьтли асын ишип, Хасаннынъ ызыннан куьлеткисиндей болып юрген Абдулдынъ соьзлери карландырдылар курткады. Деген куьшин йыйып, оьзин колына алып, караган халкка бурылып айтты:

— Авылдасларым! Улымнынъ сизге эткен яманлыгы бар болса, алла ман тилеймен, кешинъиз. Тек бала анага яв да, душпан да болмайды. Терис зат эткен болса оьзи шегер азабын. Сав болынъыз, авылдасларым. Яным сизге курман болсын. Сизинъ алдынъыз да бас иемен, — деди. Эм уйкен моры явлыгын колына алып, басын ийди. Бир эки такыйка озган сонъ, басын коьтерди эм тигилип тоьредегилерге карады.

«Кадамсыз, калай кыйынлы куьн туьсти басынъа. Не корлыкка калдынъ-ав. Абдул ша? Кабырынъды да алла эрек этсин анадай шошкадан», — деп йылады Кериме.

«Йыйыннынъ сонъына дейим алла карув берсин каьрипке. Юрегин ярмага турылартта кыскайкылдынъ. Хасанды тапканына да оькине болар, наьсипсиз», — деп косылды Куьмисхан. Эки апсыны да каьдели кыйналдылар Зулихаттынъ буьгуьнги куьни ушин. Булардай татым апсынлар аз болар эди дуньяда. Сонынъ ушинте Кериме де, Куьмисхан да куьйгелеклеп, янган отка кирмеге турганлары. Колларыннан келсе Абдулды пышаксыз да соьр эдилер йыйылысып. Сол вакытта баягы Абдул:

— Эй, тоьгерек айланма да залдынъ ортасында, колынъды коьтер. Халк сага карайды, сволочь! — деди. Зулихат Абдулга карады да куьлемсиреди:

— Ах, каска, кимди корламага шалысасынъ?

Меним Хасанымнынъ буьгуьнги куьни де артык савлай сенинъ кирли яшавыннан эсе. Мунав заманлар эсинде оьмирге калсын, тазбас. Эткен тийиссиз затларынъа оькингендей куьнлер де келерлер. Оьлмегенлер ол куьнлерге етер. Мага кол коьтер дейсинъме, мен коьтерсем де колымды, коьтермесем де, ога болак болган. Колымнан келеек зат та йок. Алла сонъын туьзетсин. Яшав йолы буьгуьн мен кутылмайды. Меннен ишкен туздаьминъ арам болсын! Наьлет сенсинъ! — деди тамам карланып, авылдасларына бурылып:

— Мынъ берекет алла сизге берсин. Мага караманъыз, оьзинъизге соьз де тийдирменъиз, коьтеринъиз колларынъызды. Сиз бен коьрген кайгым — кайгыма? — деди эм оьзи колын коьтерип, ян-якка карады да шыгып кетти.

— Я, яв, токта деп айтаман. Йыйын кутылганы йок, кайт, деп айтаман! — деп деген куьши мен бакырды Абдул.

— Не излейсинъ кыскааяклыдан? Улына оьлсин деп колын коьтерди. Тагы да не зат керекти? Атып оьлтир колынъдагы ман, аз болса кыйнаганынъ. Тутнакта улы тоьбеленген, мунда соьз бен анасы эзигленсин, солма? Алалмаган оьшинъ барма? Кайтарылмаган борышынъ барма? Сени де сол враг Хасан окыткантта. Неге окыгасынъ? Сен оьзинъ де сонадайсынъ ол заманда... Бир аьдем сени излеп уьйинънен тапканма? Оларга кирмеген куьнинъ озганма? Асын да иш, канын да иш деген сол экен, — деп дуныяды буздылар Кериме мен Куьмисхан. Оларга йыйылганлар да косылды.

Зулихаттынъ соьзиннен сонъ акырын-акырын кызылортшылар да колларын коьтердилер. Тек аьр кимиси де, оьз коллары ман авылдасын оьлтиргендей болып, савспекли болдылар, аьр кимиси де юреклери мен анълап, каьдели кыйналдылар буьгуьнги йыйыннынъ токтасына. Хасанды коьрип, ол келсе оларга барып, хабарласып, кенъесип олтырмаган ким бар эди?! Ис-явакды тоьгерегине йыйып, оларды окымага орынластырып, кереккенге ярдам этип, айлак янып-лы эди авылдасларына оьксизлик пен оьсип, куьн коьремен дегенде, куьйип кетти каьрип Хасан. Сонынъ уьшин авылдаслары боьтен де бек оьзеленди-

лер, кайгыга коьмилдилер: «Ва, ол не ди оьзи? Соьй-тип те болады экен? Халкына яв ким — Хасан. Йок, бу бир янъылыс», — деп авылдаслар кенъести бардырдылар. Йыйын да баслангандай ябылды. Вар-вур этип, Ийлиншиктинъ ягасындагы тас термендей гуьрилдейди орамларда аьдемлер. Кимиси оьгырсыз Абдулды соьгип, кимиси Булатуковтынъ кайгысын шегип, кимиси де оьз улына оьлмеге деген токтаска кол коьтерген Зулихатты аяп. Кимнинъ юрегиндегин ким биледи? Яман ман да, яхшы ман да халктынъ авызына туьспе. Кимнинъ авызын явып болсын. Туьсти аьел соьздинъ отына...

Зулихат уьйге кайтип еткенин де билмеди. Онъмаганга тувсын онынъ куьни.

— Не болды, авырдынъма, яным? Сыпатынъа аьдем карап болмайтта. Бираз янтай, мен оьтпек те салгаман, сыйырды да савгаман, бузавлар да келген, — деди анасы Хаджат — кишкенекей наьзик, ама айлак кайратлы эм куллыксуьер куртка. Тынышлык таппай кызынынъ касына келип олтырды. Катлы коллары ман Зулихаттынъ басыннан сыйпады, эм:

— Аямайсынъ оьзинъди. Ол таким куллык этип болама? Бир де болмаса мени аятага, — деп аявлы косты. Анасынынъ йылы соьзлерин эситкенлей, Зулихаттынъ коьмекейи босап кетти. Эсин йыйып анасына карады. Хаджаттынъ сыпатынынъ туьрленгенин коьрип:

— Хасан каты авырган. Калага етпей болмайды. Мухтарды шақыраш, мен аьзирленейим, — деди. Куртка оьзеленип баслады.

— Заман кеш, куьн кавыскан. Мунадай заманда уьйден ким шыгады? Соьле йол кырсызлардыкы эм бандитлердики. Уьйден шыгараягым йок, — деп кести Хаджат, коллары ман эсиктинъ энегесиннен ыслап.

— Анам, анъла мени; буьгуьн етпесем кеш болак. Тилеймен, ынжынма артымнан. Мухтар йигерли яс, ол барар мени мен. Азретти де коска йибер. Джумайды уьйге шақырмага керек. Коркпа, анам. Коькирт кисемде. Бизди коьргенлей шайтанлар ян-якка кашып кетееклер, — деп косты куьлемсиреп. — Шокпар таяк та колымда, — деп Зулихат анасынынъ ийнине басын салды.

— Анасын разы этпей йолга шыкканнынъ йолы болмайды. Меним де сеннен баска биревим де йок.

Олай болса, сен тыншай. Мен оёзим коска барып Джумайды алып келейим. Бирге барарсыңыз. Яде ол оёзи барар,— деди Хаджат. Зулихат буёуёнгги йёйыннан анасына бир соёз де айтпады. Болса да курткадан сыпырылып кетпеге амал таппаган сонъ:

— Анам, халкта бир хабар айланады. Туврасын билмеймен, Хасанды куллыктан шыгарганлар, дейдилер. Кеншектинъ де аягы авыр, аёллери маёнесиз болар. Сен кыйналма, бандитлер де, кырсызлар да бай аёдемлерди излейдилер. Алгандай акшамыз йок, сойгандай танамыз йок, минип кашкандай атымыз йок,— деп куёлемсиремеге куёрести.

Кас каралганда, Мухтарды да касына алып, сокпак пан авылдан шыгып кетти. Юреги оттай куёйсе де, иши — ишине тиймей калтырайды Зулихат. Баладынъ кайгысына тенълес кайгы барма? Айланады да коёзлерининъ алдында буёуёнгги йёйын келеди. Абдулдынъ эткени ша? «Мени муткандай кара куён туёссин басынъа. Меним сыпырамнан ишкен асынъ талав болып тийсин. Хасаннынъ кийимлери басынънан калсын!»— деп каргайды Зулихат.— Тек ондайларга каргыс етеме. Йыланды аяп, йылытайым деп койнына салып, оёзин шактырган, оёкинишли тувылма, Хасан? Хасан, Хасан деп тоёгерегинъде айланып, ананъ ман да сырласпага мырсат бермеген бир-эки оёгырсыз авылдасынънан келди де сага мунав каза. Сосыларды суёймеймен, олар сага сукланадылар. Куённинъ бир куённде оёкинерсинъ, ясым. Сак бол солар ман, деп анълаталмадым да сага»,— дейди оёзи оёзине ойларын тоёгип, куёйгелеклеп ана.

Кеше 12 сабатте булар калага еттилер. Йёйында соёйленген соёзлер тувра болыпты. Сол хабарды эситкени мен, калды Зулихат эси авып...

Хыйлы заман озган сонъ, эси келди. Тегаран басын коётерип караса, оёгиз арбадынъ уёстинде экенин анълады. Арбашыдынъ: «Цобе! Цобе, Шалшайтан!» деп, оёгизге кышкырганын эситип, арбашыды таныды.. «Кайда барамыз? Джумай ша кайдан шыкканды?»— деп сорады Зулихат.

— Ят, анам, ят. Уёйге барамыз, арбады атам алып, артымыздан еткен. Ога йёйыннан сонъ Базарали барып, болган хабарды айткан,— деп ирип йылады Мухтар. Зулихат сыгып кушаклады Мухтарды. Сонъ тиледи:

— Йылама, балам, йигиттей болынъыз! Кыйынлы куёнлер алдыда. Эр йыласа, халк селеке этер. Аёдем оёзин оёзи ыслап билмесе — халкка туёрткишке калар,— деди авыр куёрсинип.

— Анам, мен ол Абдулды оёлтирермен. Кеше келетканда тас пан басына берсенъ — йок Абдул,— деп кыршынды Мухтар.

— Э, не зат дединъ? Алла сакласын! Абдул уёшин аёелди тутнакка капатаяксынъма? Хасан азба бизге? Оёз аёжелин Абдул оёзи тапсын. Онадай терис куллык этсенъ, атанъды ысларлар. Оны билмейсинъме? Сен 12 ясындасынъ, сени калдырарлар. Буёуённен арбатын ол ойды тасла, балам,— деди Зулихат.

Сол куённен баслады аёелди корлык суырип. Орамга шыкпага тартынып калды балалар, аёдемлерге косылмага ташанып, ялгызлыкты изледи уёйкенлер. «Враг народтынъ» аёели деген сыйсыз соёзлер кара ямав болып ямалды аёелге. Ога да шыдап билмеге керек эди. Халк арасында ислемерге де, яшамага да керек эди. Колхозда сыйыр савувы эди Зулихат. 35 сыйырды савып келсе, картоп шырактынъ ярыгын да танъ атканша шепкен согады, тонлар тигеди, шарыклар, кийиз боёрклер, туёрли-туёрли боёрнеклер салынган кийизлер, ямышылар этеди. Баёрисине де куыште, каёр де, заман да керек эди. Онынъ арасында калага да барып турмага керек эди...

Соёйтип те кесек заман озды. Бир кере Зулихат пан Фатима сага азык алып йоёнедилер. Ким биледи, кашан уёйден шыкканларын, тек уёйле заманда олар Псыждынъ коёпирине еттилер. Фатима артта калган эди. Басын коётерип алдына караса, коёпирдинъ темирлерине таянып турган анасын коёрди. Мунынъ караганын сезип, Зулихат кол явлыгы ман асыгып коёзлерин суёртти.

— Анам, сен соёз бергенсинъ де. Соқыр болмага турысынътта йылай-йылай,— деди кызалак анасын кушаклап, куёрсинди.

— Ишим куёеди, балам, ишим, даянып болмайманды да! Шуёшсиз корлык пан зорлыкты коётерип болмайман, яным. Мен мунав сувга каргысам, сен артымнан каргырсынъма?— деп сорады Зулихат кызыннан. Фатимага да шапшыды анасынынъ юрегин куёйдиретаган корлыктынъ ялыны. Кызалак тоёмен карады. Актарылып, уёйкен бурысларды, тереклерди

оьлендей этип айландырады, тасып кабыннан шыккан Кобан сув. «Тах-турх-тара-рах-тах!» деп таслардын бир-бирлерине согылыскан дагыслары да кулакларды ярадылар. Фатима тоьменге караганлай басы айланды. Тек каьрип анасынын сенимин алдагысы келмеди.

— Каргырман, анам. Коркпа, артыннан калмаспан,— деди. Тек анасы мунын сыпатына карады эм шекленди. Сонь ойлай берип косты:

— Артыма калсань кыйналаякпан. Бас деп сен каргы. Сонь мен каргырман. Сеннен сонь мага яшав барма? Ана бала ушин янган отка да киреди,— деди.

Фатима тынысын тегаран алып, йиптей йинишке бармаклары ман коьпирдинь темирлериннен ыслап, тоьменге ымтылды. Батлак коьзлерин тарс юмды. Сол такыйкадын ишинде Хасан коьзлерининь алдына келди. «Хомухлар! Солма сизинь этеегиньиз? Анамга не соьз? Ол адап сасканнан не этеегин билмейди. Уйдегилер ша? Карт анам, уй толы балалар, кишкенекей Лена»...— деп басын шайкагандай коьрди. Фатима коьзлерин ашты. Ян-якка карады. Калай бек кутырады Кобан да. Каргымага тувыл, карамага да коркасын. Бирден артына бурылып анасына карады, сонь:

— Анам, каргымага заман коьп. Балалардын авызларынан узип алып, каьрип болып ийинлеримизди яра этип аккелген азыгымызды коьпирде калдырааксынма? Буьгуьн бийсемби. Азыктарды аккетек. Наьсип болса — азык та берермиз, терезеден караса — соньгы кере Хасанды да коьрермиз. Каладан кайтсак каргырмыз, даь, анам,— деп, тап ясы еткен уйкен аьдемдей, айтты кызалак Фатима, анасына тергевли карап. Зулихат, авыр уйкыдан уянгандай:

— Тувра айтасын, алтын тавыгым. Сеннен акыллы барма экен? Сен болмасан, меним куьним не болаяк эди? Коьресинме сен, азык эсимнен де шыккан. Басы ушин баласын муткан деп мендейлерге айтканлар. Алла-алла, юректи шайтан наьлет бийлепти-ав,— деди уяла берип. Фатима коьп карап турды оксып-оксып, актарылып, коьпирге согылысып, бири-бирин ийтеп, агашлар ман алысатаган толкындарга. Кызалак та басына келген ойларынан оьзисексенип кетти. Сонь анасынын колыннан ыслап:

— Анам, карт анам ша? Аьей берли де болаякты да. Ол сага карап каты соьйлейди. Ялгыз калса сени аяп токтавсыз йылап турады. Сен коьрмейсинь оны. Ол сага коьрсетпей: «Картоп шырактай ирип бараятыр меним ялгызым. Яным шыгады акылынан авысады» деп, йылайды. Хасан ша? Биз болмасак ким бараякты ога? Сени коьрмесе, не зат ойлаякты ол? Хабарымызды эситсе ша? Онадай хабарды ога исситпей-сувытпай да эситтирер эдилер,— деди Фатима. Соьйлей-соьйлей экеви де баягы тутнак уйге еттилер. Сол куьн азыкты бердилер. Терезеден Хасанды да коьрип калдылар. Коьнйиллери де коьтерилип, аяклары ер баспай, баягы коьпирдинь касына еттилер. Экеви де ымтылып коьпирден тоьменге карадылар. Сол вакытта: «Цоб, цоб» деген арбашыдын бакырыгына бурылып карадылар. «Дядя, возьми»,— деп тиледи Фатима. Арба токтады. Экеви де олтырдылар. Оьзлериндей (арбашыдын да улы ысланышты) бирев мен хабарласып, кеште уйге еттилер.

Баладын куьйигине куьйик етеме? Байын яман болса, айырылып кетерсин, уйин яман болса, сагып баска аларсын, исин ярамаса, баска иске коьшерсин... Балань не этерсин? Каьпилестен баьлеге калган балань? Оьлген деген де енйил болар эди, эште, шуьшсиз корлыкка калганнан эсе. Тек аьелде сени аяп, сага кыйналып, соьйлеген болмаса, бирев де соькпеди, соьз де айтпады. Окып-язып билмеген анань коьплерден эсе, тувра аньлады ол шактын терис ислерин. «Враг народ!» деген хайырсыз соьзлерди эситсе, куьйгелеклеп айтар эди: «Кыралымнын энй яман явы Хасандай болсын. Келер заманлар, янбылыслар да караларлар. Ак та, кара да белгили болар. Баламнын бети де аклыкка шыгар. Дуныяда Хасаннан эсли, йигерли эм акыллы аьдемлер де зыянланганлар... Ах, ол заманга коьплер етпес... Эне сол оьккениш»,— деп токтавсыз айтар эди.

Тек онын соьзин ким санга санады. Ана неди де ийгиликке йорыйды. Сенин акында эситкен соьзлерди де ийгиге айландырып, яман туьслерди яхшыга йорып, суьык соьзлерди басамактан киргистпей турды. Коьп йыйынлар оздылар, аьр дайым, аьр йыйын сеннен басланып, бу аьелди силкилер эди. Не кыйынлыкты да енйип уйренеди аьдем. Зулихатты да яшав коьп затка уйретти. Яман тиллер шымтыса-

лар, анъламаган киси болды, селекелеселер эситпеген киси болар эди, юрегине туьсип коймасалар тийисли явап берер эди. Тыста, ямагат арасында оьзин ыслап биле эди ол. Ама уйге келсе оьзине ер таппас. Кайдай йырлар шыгарады ол сага. Оларды тынълаган йыламай калмас эди. Эне сол йырлар болдылар меним бесик йырларым. Бозлав болды бесик йырым, аьемнинъ сага термилип йылавы болды коьрген куьним. Ондай баласын суьйген, ондай баласына термилген ана коьрмедим мен. «Хасаннынъ аягы, тийменъиз, дер эди, бир кастрол аякка, Хасаннынъ столы, книгасы...» Авызында сеннен баска соьз болмады. Сеннен баска энди де алты баласы бар эди... Тек авызыннан туьсирмей, токтавсыз айтатаны сен эдинъ. Оькинип кетсе: «Ахлаудынъ айтканын этип оқыттым... Ал экеви де онъмадылар. Койшы, туваршы болып, костан уйге келмей калган да болгай эди. Сав яшаяк эди»,— деп айтып та алар эди.

Тынълап турган Джумай пишесине Ахлаудынъ атын айтканлай, янтайган ериннен олтырды да: «Ахлауды койып тураш. Ол, улларынъ аьдем болсын, дуьняды коьрсин, биздей сокыр болып калмасын деп айткан. Шуьш окувда тувыл. Ах, Ахлауды ша? Ол ювыкта, болган болса, не керек эди. Кайдай аьдем эди ол. Сонъгы кере келип кеткени коьзлеримнинъ алдында»,— деди. Джумайдынъ анасы Айсолтан Ахлаудынъ суьт анасы эди. Айсолтан да Аюб та аьдетли, намыслы, куллыксуьер эм бавырмалы аьдемлер болганлар. Айсолтаннынъ тазалыгы, шеберлиги, кайратлыгы савлай авылга да белгили эди.

Тоьгерек юзли, юмсак соьзли, таьтли тилли Айсолтаннынъ авызыннан каты соьз эситкен аьдем болмас эди. «Аьдемлерди суьйдиретаган да, куьйдиретаган да тил тувылма? Авызыннан шыккан соьзге сак болсанъ ырызынъды сакларсынъ, бетинъди бирев де кызартпас, артынънан киси соьз айтпас! Соьз суьектен оьтеди, ярасы йылдан битеди»,— деп токтавсыз уьйрететаган эди уьйиндегилерди Айсолтан.

Сонынъ уьшин болартага Ахловлардынъ бу аьелди яратканлары. Джумайга алты ай толган эди, Муса ман Абибе бу аьелге Ахлауды асыравга аькелгенде. «Бир оймак эмшек суьт, арба туздан авыр» дегенлер бурынгылар. Сонадай уьйкен сыйлы эм баалы болган эмшек суьт. «Суьт анасы», «асырав атасы»,

деп, балады оьстирген аьдемлерди сыйлы коьргенлер.

Кишкенекей сыйлы конакты карап та билмеге керек. Ахлау десенъ айлак наьзик бала эди. Анасы Абибе бала тувган сонъ узак авырды. Суьти курыды. Балады карамага аьли де болмады. Соннан себеп Ахлауды Айсолтанга карамага бердилер. Ахлауды коьргенлей, Айсолтаннынъ юреги ашшыды: сонадай наьзик эм арыкай бала, турган суьек пен тери. «Яным тырнагымга сыйып карадым Ахлауды! Ол аьдем болаягына шеклендим. Койнымда оьледи деп, коркатаган эдим. Эмшек эммеге де карувы етпейтаган эди»,— дейтаган эди Айсолтан. Бир такыйка тынышына олтырмага йок эди амалы Айсолтаннынъ. Курт таьыктай айланып калды Ахлаудынъ тоьгерегинде. Бир карасанъ суьт пен ювындырар балады. Кеште туьрли коьгоьленлерди кайнатып, сувынынъ ишинде 10—15 такыйкага калдырар эди. Аьр куьн сайын туьрли-туьрли дарманлар излеп, олар ман да куьресер эди. «Бас деп Ахлауды тойдыраман. Коркып яным шыгады: балады аштан оьлтирди деп яман соьзге каларман»,— деп анасыннъ айтканы Джумайдынъ эсинде калган эди.

Айлак кыйын эди кыстынъ узак аязлы кешелеринде. Доьрт-бес кере туруп, балаларды эмгистип, ерлерин кымтайды. Пештинъ ишине де токтавсыз тезеклер салады. Тек аяз елмавыздай сорып алады уьйдинъ йылувын. Айсолтан тынышлык таппай, балаларды койнына салады. Кезуьв-кезуьв эмгистип, боьлемишлерин авыстырып, танъга шыгар эди. Эгизлердей болып оьстилер ярлы эгиншидинъ уьйинде Ахлау ман Джумай. Басында Муса токтавсыз келип, Айсолтаннынъ балады караганына сенмегендей болып турды. Тек Ахлаудынъ куьннен-куьнге туьрленгенин сезип, Айсолтаннынъ ак юреги мен куьресетаганын анълады. Неше келсе де Айсолтаннынъ колында Ахлауды, ондырыкта яткан Джумайды коьрер эди. Сонъ Муса да келуьвин сийреклендирди.

Уьвиртлары кызарып, коьзлери йылтырап, Ахлау аьдем санына кирип баслады. Эндигиси айда бир йокласа да, Муса сейирсинетаган эди:

— Оллахый, Аюб, айлак эмши коллары бар Айсолтаннынъ. Эш даьме этпеген эдим Ахлау аяк уьстине минер деп. Аьперим, аьперим! Колларына савлык,— деп муьсиревин айтып кетер эди.

Айсолтан токтавсыз балаларыннан тилер эди:

— Рамазан! Мусурби! Сак болынъыз Ахлауга! Алла сакласын, бир муъшесине зарар этип олтырмасын. Сыйлы конакты сыйы ман кайгысыз артына аткармага керек. «Аманатка кыянат этсенъ, келер басынъа мынъ наълет» дегенлер. Куърессенъиз де, сиз астына йыгылынъыз! Оны ашытпанъыз,— деп авызы тынмас эди Айсолтаннынъ.

— Рамазан ман Мусурби Джумай ман Ахлаудынъ ызыннан айланып, такыйка да ялгыз калдырмас эдилер. Ахлау шырылдап сойлеп те баслады, аякланып кетуви мен тили де бирге шыкты. Оъзи де Аюбтан айырылмас эди. Эки йылы толар-толмас олтыртып баслады Аюб Ахлауды атка.

— Аюб! Аттан ушып маскара болар бала! Алла сакласын, Мусага не айтаякпыз? Кайсы бетимиз бен караякпыз? Алла ушин, уйретпе Ахлауды атка,— деп оъзеленеди Айсолтан, асырав улы ушин коркып.

— Кет уйге, анасы! Эр аттынъ татувын астынъ даъми мен бирге сезбеге керек. Коъресинъме, онынъ касарткыдай ябысып ювенди ыслаганын? Соъле атка уйренмесе, эс билсе, коркаяк. Ат эр кисидинъ айырылмас досы. Сен оъзинънинъ куллыктарынънынъ каъриншек, Ахлау экевимиз атты уйретеек,— деп куълемсирер эди Аюб.

Кыстынъ узак кешелеринде Аюб арбадынъ, аттынъ алатларын туъзетип, кайысларды курастырып, эскиргенлерди янъыртып куъреседи. Оъзи-оъзиннен йырлап та баслайды. Давазы ярасыклы. Балалар касына йыйылып, «Шора баътирди», «Воз йигитти» тынълайдылар. Аюб йырлап баслаганлай, Ахлау онынъ тизлерине олтырады. Уйклап та калар эди Аюбтынъ койынында.

Йыллар да йылысып-йылысып кеттилер. Ети йылды ети куъндей коърип калды Айсолтан. Заман етти эм уйкен той этип Муса ман Абибе Ахлауды алып кеттилер. Тек Ахлау да коъпке дейим татым эм ба-вырмалы аьелдинъ татувын муталмады. Бирге оъскен Джумайды, суът кардашларын, балдай таътли Айсолтанды излеп турды.

«Эгер атам тез арадан оқымага йибермеген болса, мен кашып артымга кетеек эдим. Ети йыл. Балалыктынъ энъ маънели шагы! Мени колларыннан туъсирмеген Рамазан ман Мусурбиди, бир орында яткан

Джумайды, энъ таътли, энъ уйкен кесек этти, даъмли асларды бас деп меним алдымга салган анамды, яхшыды-яманды анълатып, ярлылардынъ яшавыннъ дерисин уйреткен Аюб атамды такыйкага да муталмайман. Ярлылардынъ яшавы, олардынъ кайгылары, кыйынлы сокпаклары... Баъриси де ювык болды мага. Ах сосыларга бир зат этип ярдамлассам экен. Кийимсизлерге — кийимлер, коъп оътпеклер аъкелип уълестирсем»,— деп бала юрек талпынатаган эди.

— Кайда яшасам да ол кишкей авылдынъ ашык юрекли аъдемлери, олардынъ балалары ман ойнаган кызыклы ойынларым, уйлериннен ишкен асларым, эситкен йырларым, эртегилерим оъмирлерге калды эсимде. Айлак муъсирев этемен атам Мусага... Эгер ярлы аьелде оъсип, яшавдынъ аьр бир муъйисин де сезбеген болсам, оъзим де баска туърли аъдем болаяк болар эдим,— деп экидинъ биринде айтып туратаган эди Ахлау.

Коъп йыллар озган сонъ, 1922-нши йылдынъ басында Айсолтан каты авырды. Оны эситип Ахлау янме-ян етти. Айсолтаннынъ колайсыз аьлин коърип, Ахлау айлак кыйналды. Ярасыклы коъзлери ясланып:

— Коъресинъме, абай, алты ясты оъстирип, аяк уъстине салдынъ. Оъзинъ де куъпелектей болып калдынъ. Алып кетейим калага. Онда уста врачлар бар. Сизге ярдам этерлер. Кысты шыксанъ, язда авылга аъкелермен,— деп тиледи.

Тек Айсолтан Ахлауды коъргенине суъйинип, куълемсиреди:

— Ахлау, яным-ав! Сени коърмей оълип кетемен деп корктым. Заман еткен, дохтыр де мага не этсин? Йок десе сизинъ дохтырлеринъиз аъжелди коркыстып, кувып йиберерме? — деп сорады.

Ахлау да куълемсиреди. Тек аьвелгиде алатлы, карувлы суът анасынынъ мунав аьлге еткени мунынъ юрегине тийди. Кенем де болсын калага аъкетпеге деп ойланды. Сонъ балалыктагы шақларын эске алып, коъп завыклы хабарлар айтып, баърисин де куълдирди. Айсолтан коъзлерин алмай Ахлауга карайды: уъстиндеги кийимининъ уйкасканына, оъзининъ аьрууьлигине, турган турмысына, сойлеген соъзлерине.

— Машалла болсын, Ахлау! Уйкен аъдем бол-

дынъ, ясым! Билиминъ халкка ярасын, яным. Халк коьтерсе, сыйынъды билсе, ол ийги. Халкын, тувган ерин суьймеген, ол оьзи де сыйын да, йолын да таппас,— деди Айсолтан.

— Коьрдинъме сен, яным! Сени колымга алсам — койынымда янынъ шыгаяктай коркып эмгистетаган эдим... Ким ойланганды сен мунавдай боларсынъ деп. Муса язык та сенмей турды... Аллага шуькир! Йигиттей бол! Аьдемди аьдем деп айттырады аьдемлик. Сен кишкейлей де баска туьрли эдинъ. Кыз кылыклы, юмсак юрекли акыллы ясым! — деп октемсип Айсолтан Ахлауды кушаклады.

Ахлау балаларга, кардашларына аькелген савгаларын берди. Сонъ шемиданнынъ муьйисиннен шыгарып уйкен моры кашемир явлыкты анасынынъ ийинлерине артты.

— Коьп яшанъыз, абай! Мен сизге оны Казаннен аькелгенмен,— деди Ахлау.— Коьрдинъме мутканымды деп, тагы да бир кутык шыгарды. Онынъ ишиннен ярасыклы кара паьпишлер алып, оларды да Айсолтанга берди.

— Ахлау, ясым! Оьлмеге аьзирленип турган курткады тирилттинъ. Эндигиси буларды кийип, орамга шыкпай болмас! Оьзимде кыз болмаса да конъысы кызлар эндигиси коймаслар,— деди Айсолтан уйкен куванышын коькирегине сыйдыралмай. Айсолтан айлак суьйинди Ахлаудынъ келгенине. Йылы хабар оьлгенди де орыныннан коьгар деген. Суьйинши тирилтти коьптен бербетин яткан Айсолтанды.

Туьннинъ ортасы озганын коразлардынъ туьрли туьрли давыслары билдирдилер. Суьт анасынынъ аьелининъ йылувлыгы, йыйылганлардынъ сукланган карасы, конъысылардынъ хабарлары Ахлаудынъ юрегин суьйинттилер.

Ахлау ахырында бир куьн ойсыз, кайгысыз олтырды. Яшав йолынынъ кыйынлы вакытларын да, теге некли окуп сокпакларын да, куллык шапырашларын да мутты. Оьмири мунав уьйден кетпегендей болды. Сол кенъ эм ярасыклы Аюбтынъ сулыплы колларынан шыккан агаш орындыклар. Юз йылдан калган сыпыра... Ахлаудынъ камыс тостакайы. Бийик ястыклар, сол алагаз кийизлер орындыклардынъ уьстинде... Ерге тоьселген кара кийиз. Ахлау куьлемсирейди, ерге карап Айсолтан: «Ах, сол ярлылыктан шыкпа-

дынъыз деп, ойлай болар»,— деп басын тоьмен иеди.

— Абай! Мунав кийиздинъ уьстинде неше кере каруварымызды сынап, Джумай ман куьресетаган эдик... Ол заманлардан ийги заман барма? — деди Ахлау куьрсинип.

— Ахлау! Боьлмеде сага орын салганлар, ятып тыншай,— деди Рамазан.

— Неге мени баскаладынынъ? Мен оьзимнинъ орынымда абайдынъ касында ятаякпан. Абай уйкап кетсе де, ога карап, тынысын эситип ятайым,— деди. Эм суьт анасынынъ касындагы аьвелги оьзининъ орнына ятты.

Танъ да атты. Ахлаудынъ келгенин эситип, савлай авыл йыйылды Джумайдынъ каралдысына. Ахлау аьр бириси мен де йылы саламласып, болатан хабарларды айтты. Соравларына яваплар да берип, коьп затлар анълатты. Аьдемлер де шашылып басладылар. Ахлау Джумайды алып кабырларга барып, Аюбтынъ мезарынынъ касында басын ийип хыйлы заман турды. «Айып этпе, кардаш! Заманында касынъда болмадым. Мен Казанъде эдим»,— деди куьрсинип.

— Билемен, Ахлау! Сен ювыкта болсанъ келмей калаяк тувыл эдинъ! Сав бол анамызга келгенинъ уьшин. Коьзлерин ашпай, тек сенинъ атынъды айтып турды. Оьзин коьрмесем де давазын да эситкей эдим деп,— деди Джумай. Ахлау таса ерге сыгып кушаклады суьт кардашын, сонъ онынъ коьнъилин коьтерек болып:

— Джумай! Кала куьресип караякпа? — деди. Джумай сасьспеклеп Ахлауга карады. Сонъ куьлди де:

— Сен енъеексинъ! Куьреспей де алдыдагы биринши орынды сага беремен,— деди. Уьйге етеятканда Ахлау токталды эм Джумайдынъ колыннан ыслап:

— Аьелинъ уйкен, Джумай. Яшав айлак авыр. Тилеймен, бебемиз Базаралиди, уллерынъды — Хасан ман Магометти окымага йибер. Окувсыз яшав — каьрип яшав. Керегинше ярдам этермен... Мутпа, керегинъ болса — меним эсигим сизге аьр дайым ашык. Эки ат та сага калдыраман,...— деди. Уьйге кирип Айсолтанды кушаклады, бетлериннен оьпти. Айсолтан, коьзлери ясланып:

— Оьмиринъ болсын, яным! Алла йолынъды аш-

сын! Кишкенекей торгайлар да айланып уяларына келедилер. Оьз уйин исси коьрген оьмири корлык коьрмес,— деди.

— Абай, билесиньме? Туьрли януварлар, куслар акында эртегилер айтсаньыз, мен оларды аяп йылай-таган эдим. Атай сизге шамгалатаган эди...— деди Ахлау, анасын юбантаяк болып.

— Яньылатаган эди Аюб, каьрип. Эр киси каты болсын тастай дер эди... Каты аьдем, хатерсиз аьдем кимди аяп билсин? Ондай аьдем атаяк, йыгаяк, оьлтиресе, аямай маьнесин аньламай аьдемди де оьлтиреек. Ондайдан аьдемлер хайыр коьреек тувыл. Таньлык пан, йылы соьз бен бузлаган юректи де иритпеге болаяк,— деди анасы.

Ахлау сейирсинип карайды суьт анасына: бир арифти билмеген анасынынь ойлары коьплерден-коьплерден, артык экен. Сонынь уьшин болартага бу аьелдинь балалары аьлемет тань, аьдемликли болганлары.

— Аьше кетейим, абай! Келермен сени коьрмеге! Тек сен сав бол, оьзиньди бос затларга кыйнама,— деди.

Айсолтан Ахлаудынь басын, тамам балалык заманындагындай, сыгып кушаклады. Сонь туьрленген давысы ман:

— Аюб та сени айтып сандыраклап кетти... Бек суьбетаган эди сени... Ахлау! Кишкей Базарали сага аманат... Ол айлак акыллы эм акыр яс. Окыса суье эдим... Бебеньге ярдам этерсинь. Колайсыз болсань аятак тувыл эдим,— деди Айсолтан.

— Кыйналма, абай! Мен Джумайга айтканман... Базарали, Хасан, Магомет бараяклар окувга. Сага соьз беремен,— деди Ахлау.

1925 йылда биринши комсомол ячейка курылды Кызыл-Юрт авылында. Ячейкадынь секретари Мурзабек Муссович Ахлов Базарали Матакаевти, Хасан Булатуковты, Амту Матакаевти комсомолга алды. Ялынлы юрекли ясларды уьш ай озган сонь Ахлау Ахлов совпартшколага окымага салды. Салып та коймай, яшаган ерлерине де барып, окувларын да карап:

— Акыл—окувдынь туьбинде. Окувы болганга—баьри эсиклер де ашык. Ялданьыз окувдынь толкынына. Сизинь окувынтьыз осал деп эситсем, оьмирге оьпкелеекпен. Сизинь басынтьыз бар, бираз шалыспа-

га керек. Кыйналсантьыз—мени табарсынтьыз! Тек йогары билимлер саклайман,—деп, экевининь де колларын алып шыгып кетти. Ахлаудынь соьзлери буларды йигерлендирдилер. Шалысып окып, экеви де 1927 йылда Совпартшколады кутылдылар. Сонь Базарали ислеп баслады. Ахлау десень Хасанды Ростовдагы комвузга ййберди. Оннан кайткан сонь да бири-бирине расып, катнап та турдылар Ахлау да, Хасан да. Алап суьт эмген йигит кардаш бебелерин окытып, аяк уьстине салып, оларга тувра йол коьрсетип барды. Аьр не заттан да коьрим эди ол бебелерине, яс-явкага.

Ондай халкын суьйген, соьзине берк болган, аьдемлиги болган аз болар эди дуньяда. Туврашыл, шынты коммунист, ялынлы юрекли революционер эм патриот Ахлау ногайлардынь окып, кень йолга шыгаягын, яшавды ярыкландыраягын айлак суьйген эди. Тек баьри сыйдынь иеси, аьеньнинь суьйген асырав улы, айтылган революционер, сыйлы савыттынь иеси Ахлауды да куьйдирди 1937 йылдынь хайырсыз оты.

«Ярык шырагым соьнди, юрегим куьйип, корланып ерге кирди. Экевиньизге неге келди бу каза? Яшавымнынь суьйиниши соьнди»,—деп каьдели кыйналады, куьйгелеклейди Джумай. Куьймей де кара, шуьппе-шуьшсизден кардашынь да, улынь да янып соьнселер. Халктынь, авылдынь, Элимиздинь явлары деп айтылсалар. Эткенлери эдер болса, коьргенлери тутнактынь темир терезелери болса.

...Заман не затты да эмлейди эм эплейди. Соьзлер де туьтей-туьтей соьндилер. Яшав токтап турама? Тершиктей айланып, барады алдыга. Бир куьн авылдан сегиз яс пан кызды комсомолга яздылар. Солардынь ишинде карындасынь Фатима ман бебень Мухтар да бар эди. Комсомолдынь секретари Есенеев Мазем буларга карап: «Биз алсак та комсомолга сизди, райком алмас»,—деди. Фатима ойларын Яшбалага айтты. «Коркпа, бар сен де. Тек оьтирик соьз айтпа»,—деди ол. Оьзи туьтинди тартып баслады. Аьвелги райисполкомнынь басшысы, исиннен де, партиядан да кувылып, не ис берселер соны этип, авылда эди. «Враг народтынь» кардашына йогарда орын йок эди. Колхозда да энь кирли, энь кыйынлы куллыктар сенинь бебелериньдики эди. Кенем де яс-явка ман бирге комсомолга туьспеге бармага аьзирленди бебе-

леринъ. Яшбала Фатимадынъ касына келип: «Кобызынъды ала бар. Эгер алсалар, йылгага етсенъ мен суьетаган тартувды тартарсынъ, алмаса суьйгенинъди тарт»,— деди. Фатима кобызын алып шыгып кетти. Ат арба ман сабат 11-де олар Адыге-Хабльге еттилер. Баърисе де кезуьв-кезуьв кабинетке киредилер. Тек Фатима ман Мухтар артка калдылар. Экеви бири-бирине карап, кирмеске ояладылар. Кенем де Фатима: «Не болса да болсын»,— деп эсикти какты. Кирди, саламласты, сорауларга явап берип баслады.

— Неге кирмей турасынъыз?

— Коркып.

— Неге?

— Сизди комсомолга алмас дегенлер.

— Не зат ушинъ?

— «Кардашым враг народ».

— Кардашынъды суьесинъме?

— Айхай да суьемен, аьр дуьйсемби куьн азык аькетемен.

— Аладыларма азыкты?

— Бирерде аладылар, алмаганы да болады.

— Алатаган болса — аькетпеге керек!

— Тувра соьйлегени ушинъ Матакаевады комсомолга аламыз,— деди.

Фатима айрандай агарып эсикке шыкты. «Алмадыларма? Кувдыларма?»,— деп оьзеленди Мухтар. Фатима коьзлерин суьртип, соьз айталмай, кир деп ымлады.

Уйле авган сонъ, коьпти коьрген кара кобызды яндыртып тартып, булар артка йоьнедилер. Айтканындай, йылгага еткенде Яшбаладынъ тартуын тартып баслады. Саклай-саклай тоьбде калган Яшбала кобыздынъ дауысын эситкени мен, шапкылап арбадынъ алдына шыкты. Суьйинип, аяклары ер баспай, уьшеви де уйге кайттылар.

— Эндигиси орамга да шыкпага болаякпыз... Йогардан келеяткан болар сабырлык,— деди Яшбала. Соьз бен сенеклеп, куллык эттирмеге де пай бермейтаганлар аз эдиге? Сол кыйын эди де. Уйкен аьелге аьр куьн сайын емеге де, уьстилерине киймеге де кереги ша? Бир такыйкады босына олтырмага амалы йок болды Зулихаттынъ. Терилер ювып, юн мен алысты: шепкен согып, шарыклар тигип, сымлар этип. Бармакларын юн таракка талатып, тырнакларын уш-

кырлыкка ярдырып, янын аямай куьрести, каьрип ананъ. Пелвандай куьши бар эди Зулихаттынъ. Онынъ алтын колларынан келмеген затлар барма эди? Ак кардай баслыклар ясларга, ян-якларына ока кыйылып, коькшил баслыклар эсли аьдемлерге. Ол кийиз боьрклер ша? Ак, кара, коькшил. Оьрнекли кийизлер, такта орындыклардынъ уьстине яймага, ахыр-туьрли намазлыклар. Оларды шеркеш, карашай, абаза картлар келип, эки-уьш шелек наьртуькке яде бийдайга, тарыга уйден алып кететаган эдилер. Ананънынъ алтын колларынынъ шеберлиги дуьняга да белгили эди. Тонларды болса ясларга кыскасын, картларга узынын. Атын да, иесин де басыннан аягына дейим япкан туькли кара ямышылар. Таналар етип келетан эдилер малшылар онынъ сув йибермес ямышыларына. Уйдинъ ортасында токтавсыз ислейди талкы. Тислери тамам аздаадынъ тислерине усас. Ол туьклер тазаланган терилерди шайнайды, юмсайтады. Оннан соьж да ол коьнлерди тагы да юмсайтпасанъ, шарыкларга ийне оьтпейди. Сонынъ уьшин кесек-кесек этип кесилген терилерди яслар колларында ян-якка бурап куьреседилер. Тамам тери агарып баслагышай. Ол куллыклар енйил тувыл эди. Уйде бирерге де такыйка олтырмага мырсат йок эди. Фатима да, Айшат та шалув шалып, кийиз боьрклер мен алысар эдилер, сонъ шепкен соккан да оларга артылды. Яслар терилерди юмсайтып, шарыклар тикпеге, тонга аьзирлейдилер. Эсиктинъ касындагы баганага да кергиш илинген. Оны ман тон тигилеек терилердинъ тысларын агартадылар. Соьйтип яшадык, аш болган кезуьв де болды, яланъаш болган заман да болды, тек халк пан бирге. Айлак татым аьел эди аьелинъ, намыслы, нызамлы эди бебелеринъ. Сенинъ ашувынъды куллыктан алып, туьзде де, уйде де шалысып, кешинмеге куьрестилер.

Оьмирсиз атам! Айындырык яркыравындай ярык эм кыска болды оьмиринъ. Неди 30 йыл деген? Буьрленип, шешекей атып, берген емисинъди коьрмей, курып кеттинъ. Замансыз эскен ахырзаманнынъ буртанасы ман, сендей коьплерди дуьнядан йок этти. Коьриспеге буйырылмады экевимизге. Коьрмеге сени заьр болдым. Коьрмесем де, сенсиз куьним де озбайды. Тынълап хабарынъа да тоймайман. Аьем Зулихаттынъ орындыгынынъ тоьринде сенинъ каьртинъ

илинген эди. Мен озимди билгенли сол каурт орныннан таймады. Сага тигилип карайман. Кара боран, таза шырайлы, нур сыпатлы, ала коззли, айлак яраскылы болган экенсинь. Кундыздай кара касларын ойлы эм мыдах коззлерининь уьстине илинген. Олтырганыннынь озби де яраскылы. Кара сактыян шонтыгын пелван кевденнинь туьземлигин коьрсетеди. Басынгда кара бухар боьркинь.

Туьрли-туьрли ойлар булытлардай айланып, басымды бийлейдилер. Боьтен де, кеште ятсак сага коьп карап, оз ойларымга коьмилемен. Сени мен соьйле-семен, орамларда да кыдыраман, койнынга да коьмилемен, школадын хабарларын да айтаман. «Кайдай аьруьвсинь, атам! Тек неге болдын-ав сол «враг народ?» Авылдын, аьдемлердин, халктын явы деп неге айтылдын? Сен бизди аямадынма? Мага да балалар сол «враг народтын» кызы деп айтадылар да. Эне Меруадын, Айсеханнын, Розадын, Шайдаттын эм баскалардын аталары кавгада оьлгенлер. Олар герой! Сен ша? Сен де баскалардай кавгада оьлсен»,— деп оькенишли, юрегим кармалып ойлайман. Анълавсыз бала ойлар!

Ах, атам! Сеннен сонь келди де кыралымызга уьйкен каза. Уьйкен Аталык кавга... Авылыннынь энъ йигит уллары янларын бердилер Элимиз уьшин. Сен танымаган бар эдиде олардын ишинде? Азрет бебенъ де 17 йылга янъы толган эди. Уьйден ясыртын кашып кетти ол эм Невинномыск станицасында кавгага кетейткан эшелонга минип йолланды. Соннан савлай кавгады озып, офицер болып Выборг калада калды службада. 1957-нши йылда, 25 йыл озган сонъ, службасын кутылып уьйге кайтты. Капитан эди озби.

Яшбала бебенъди сенинъ «сыйсыз» йолын уьшин штрафлык батальонга йибердилер. Моздоктын туьбинде коршалавды ыслап туратаган туьрли тутнак аьдемлерининь сыдырасында болды. Бир кере пише-си Марьем оны коьрмеге барады. Казылган топырактар тав болып уьйилген. Шетте, эки йолдын айкаскан еринде доьрткил тактады коьреди. Ога ювыклап келеди. Ол ирге газет экен. Караса — газетте казгырман суьвретенген солдатты коьреди. Ол Яшбала эди. «Йолдас Булатуков суткада 8 тонна ерди казып таслайды. Пелван яс, куьшин аямай, шалысып ислейди. Баьриниз де Булатуковтан коьрим алынъыз» деп языл-

ган эди суьвреттинъ астына. Сол такымнан да артыкта казалаяк эди: шынтысы ман да пелван эди ол. Оьзинъ билесинъ де, атам. Эки аьдемди эки колына коьтерип, тоьгерек айландырып, колларын созып, коькке коьтерер эди. «Яшбала, йыгасынъ. Сен бизди сакат этеексинъ. Тилеймен, басым айланады»,— деп Амту Матакаев тилесе, акырын ерге салар эди.

Сени коьрмедим. Тек меним юрегимде оьмирлерге битпес яра, соьнмес от болып калды Яшбала. Суьйтип те ол мени суьйген, оьмирсиз. Сени уьшин де, озби уьшин де болар эди. Замансыз коьп затты билесинъ деп мага «обьргус» атады. Коьзлеримнинь алдыннан кетпейди де сонъгы, кавгага кетейткан куьни. Баьриси мен саламласып шыкты, сонъ: «Обьргус, кел ойнак»,— деди. Оьзи йырлап, сол пелван кевдеси мен кадап ойнап баслады. «Топ-топ-топ» деп тап ер коьтералмай ойылады дер эдинъ. Шынтысы ман, тап яндыртып коьыз тартылгандай, ойнайды. Эки колын канатлардай эрек таслап, сонъ йыйып, наьндуьриктей айланып шыкты. Мен де билгенимше айланаман. Сонъ мени коьтерип, неге экенин билмедим, уьйдинъ тоьгерекин айланып шыкты. «Кешигемиз, Яшбала»,— деп авыздан йолдаслары бакырдылар. Яшбала мени коькке коьтерип, сыгып кушаклады да акырын сорады: «Кала, обьргус, айташ: дада кайтып келегем?»— деп. «Дада, кетпе!»— деп мен йылап басладым. Манълайымнан оьбип, мени аьейге берди де зыранълап кетти...

— Яшбала, олтыр арбага,— деп арбашы орын коьрсетти. Тек ол язык куьлемсиреп:

— Атларыннынъ карувлары етерме мени тартпага? Яяв барайым,— деп артпагын арбага таслады.

Авыл тасага туьскенше де артына бурылып карай карай барды. Сезген эдиде юреги эки-меки айланып кайтпаягын. Авылыннан кетейтканда, айырым анълады аьр коьгоьленнинъ де, аяк баскан таслардынъ да, коькиген топырактынъ да кайдай баа экенин. Арбадан артта калып Йилиншиктинъ толкынларыннынъ сыбырдасувын тынълайды. Ол мунынъ кулагына: «Сав кайтынъыз, сав кайтынъыз, йигитлер. Адаспанъыз!» дегендей болып эситиледи. Термен де гуьрилдейди. Авыр тас тегершиктлер бир-бирине уйкаланып: «Каза келди, каза келди!» дегендей зыйкылдайды. Зыйкылдап эне ишке туьсти. Яшбала сескенди.

Эм: «Кыйгылы кулакка шалынмаяк зат йок экен,— деп зыранълап йолга туъсти. Не зыранъласа да, ойларды кувып болмайды.— Тынышына турган аьдемлерди кырып келетаганлар кайдай аьдемлер экен? Йок! Тыслары аьдемге усаса да, оларда йырткыш януварлардынъ юрегиннен бир затлары бар болар. Кызганмай балаларды кырган, аямай картларды оьлтирген, ясларды, кызларды малдай тамгалар салып корлаган, кыскааякларды зорлап, халкты ердинъ юзиннен йок этпеге шалысканлар — олар аьдемме? Аьдемлердинъ тыныш яшавларын бузган ийтлерге тек аьжел керек. Кайдай ясларды йоямыз,— деп авыр куърсинди Яшбала. Сонынъ арасында да: — Ах, Хасан, Хасан! Сени оьлтирдилер. Кайтип керегеек эди сенинъ акыллы басынъ соьлеги вакытта. Ахлау ша? Эне аьпме-аьзир командир. Ога тенълес ким бар эди ногайлардынъ ишинде? Ярык янган юлдыздай, янды да, бирден соьнди. Кайсы ерде турсалар да, янларын куллыкка берип, янган отка ялдар эдилер. Бир кевдединъ эки колындай, экеви бир-бирин айлак суьетаган эдилер, экеви де бир отта янып соьндилер. Калай оькиништи-ав! Абдул яшайды дуныяды коькитип... Оьлсем де оькинмес эдим сизинъ атынъыз тазаланып эситсем»... Мунадай юректи шайнаган ойлар ман кетти Яшбала да согыска. Яшбала бебенъ де болды оьмирсизлердинъ сыдырасында. Ростов уьшин согысларда янын берди суьйген Элимиз уьшин пелван яс. Тек ол наьсипли эди. Сыйлы эди. Сен каьрип энди де коьп йыллар калдынъ явлардынъ сыдыраларында. Сендей болып, кишкей кызын коьрмей кетти Яшбала да. Онынъ эки баласы да кирдилер оьксизлердинъ сыдыраларына. Сенинъ тазаланган хабарынъды эситпеге заьр болып оькинип кетти Яшбала бебенъ.

Титиренълеп, кишкейлей кой багып, коьн шарыктынъ ишинде аягынъды уьсситип, эски тоннынъ ишинде бийтке, буьршеге таланып оьстинъ. Оьзининъ акырлыгынъ ман, Ахлаудынъ ярдамы ман оқып та, язып та уьйрендинъ. Биринши болып авылда орыс тили мен де соьйлеп басладынъ. Уьстинъе кийимлер туьзеткен сонъ, калада оқыдынъ, оннан сонъ Ростова комвузды кутылдынъ. Оьзинъ орынласкан сонъ, бебелеринъди де оқытпага куьрестинъ. Айлак кыска болды оьмиринъ. Коьплердинъ эсинде калдынъ. Сенинъ ызынънан ашшы соьз биревден де эситпедик.

Эрте болсын, кеш болсын тувралык шыкпай калмайды. Бизим кайгылы уьйимизге де келди, атам, уьйкен куваныш! Ол куванышка тенълес не бар эди? Зулихат ананънынъ айтувы келди: кара да, ак та белгиленди. Савлай авылга яйылды кимнинъ шуьши мен сенинъ эм сендей коьплердинъ «яв» болганынъыз. Оькинишке, сен оны эситпединъ. Сендей коьплер сол вакытта тас болдылар.

Оьлгенди тирилтип болса не керек эди-ав. Тек бир куьнимиз де озбайды сизсиз. Яшаган яшавынъ, язган затларынъ, ниетинъе берклигинъ, баьриси де уьлги бизге. Сав бол, атам, коьрсеткен коьриминъе, яшаган ярык яшавынъа. Мен савда аьр куьн сайын айтылып барады сенинъ атынъ... Сенинъ артынънан биз де адымлаймыз. Эсимге туьседи Зулихат аьейдинъ соьзлери: «Ах, каьрип Хасан, эки-уьш баласы да калган болса не керек эди. Улы болса аты, тукумы айтылып турар эди. Сен киевге шыксанъ, кутылды ат та, тукум да»,— деп кадели кыйналатаган эди.

Аьемнинъ юрегин аьруьв этеек уьшин шалысып: «Анам! Сен кыйналма, мен оқытувы болсам, аьр куьн сайын мынъ кере айтылар Хасаннынъ аты»,— дедим. Ога айлак суьйинди, келген келгенге де айтып турды. Оқытувы да болдым. Буьгуьнге дейим де айтылып турады атынъ. Язлыктынъ яйнап, табиятынъ шешекей аткан ярасыклы шагында 1961 йылда кетти дуныядан сенинъ ананъ, меним аьем Зулихат. Алты йылдан сонъ, баягы май айында кетти янымнан да бек суьйген атайым Джумай.

Суьйинемен экевининъ де сенинъ уьйкен байрамынъды коьрип, тазаланган хабарынъды эситкенине.

Шешекей атып, яйнайды, атам, сенинъ тувган авылынъ. Авылдынъ шетине киргенлей сенинъ сыдырада экенинъди сеземен. Авылга киретаган орамга сенинъ атынъ аталган Хасан Булатуковтынъ орамы. Ол орамда яшайтаганлар да сенинъ кардаш-кавымларынънынъ балалары, ювык еткен аьдемлер. Ак кербиштен кайдай ярасыклы уьйлер салынган. Камыс ябылган эски уьйлерди излесенъ де, табалмассынъ. Быйыл, 1987 йылда сага 80 йыл толаяк эди. Сенинъ 80 йыллыгынъды озгармага савлай авыл йыйылды. Клубтынъ иши сыкма-сык. Мине биринши сыдырада авылдынъ сыйлы аьдемлери: Амту Матакаев, Юнус Есенеев, Ажгерей Матакаев, Америк Матакаев, Ке-

лемет Матакаев, Якуб Абрагимов. Кобп йылы союз-
лерди айттылар авылдасларынъ сенинъ акынъда.
Суыйнемен. Толган юрегимди енъемен, кобзасларым-
ды сууртип, авылдасларымга басымды ийип, муъси-
рев союзимди айтаман. Сени кобтерип остирип, союз-
лери мен демев эткенлердинъ уллары, кызлары, ме-
ни де исси кобрип, мени мен бирге куванышымды боь-
ледилер.

«Эки яшавынъ» да дуныяды кобреди. «Фатима-
тынъ» да айланады ногай клубларында.

Революциядынъ йыравы болып калдынъ, атам.
Сен кобргеменди бебелеринъ, халкынъ, авылынъ, ка-
рындасларынъ кобрдилер. Йырларынъ йырланады-
лар, сыдырадасынъ, атам. Шынты коммунисттинъ
ялынлы юреги тебеди заман ман бирге. Сендейлерди
облтирип болмайды.

Буьгуьнги куьнде сен сав болган болсанъ, мен му-
нав сыдыраларды язбас эдим. Атасын мактаган деп,
окувшылар, тилеймен, ойланманъыз. Кобрге заьр
болган атамнынъ уьстиннен мунав хабарларды терми-
лип язганман.

ЭКИНШИ КЕСЕК

Софиядынъ сырлары

Ана! Уьш аьриптен туьзилген союз... Бу кишкей
союздинъ кайдай куьши, кайдай йылувы эм татувы
бар. Бу соьзди эситип, кайсы юрек куьлпилдемей
калар?

Анам, ишим толган ярам, обкинишим эм кетпес
кайгым...

Тогыз айды карынынъда асыллап, баланънынъ
аьр-бир йыбырдаганына суьйинип, заманы еткенше
юрегинъ телезип, туваяк баланъды саклады. Сыпа-
тынънан, шырайынънан айырылып, савлыгынъды эм
тынышлыгынъды йойып, облидинъ коьпирине минип,
ян алып, ян берип, азап шегип, баланъды таптынъ.
Аьлсиз кепте де кепкен эринлеринъ мен сыбырдап:

— Алла уьшин айтынъызтага, кимди? Кызба, яс-
па? — деп сорадынъ. — Сонъ коьзлеринъди юмып: —
Ким де болсын, тек муьшелери туьз болсын, — деп

айтканлай, эсинъди йойып, сулайып яттынъ. Каруь-
сыз эдинъ, кайгылы эдинъ. Сага тек 23 йыл толган
эди сол хайырсыз 1937-нши йылда.

«Анам» деген таьтли соьздинъ маьнесин айлак
кеш анъладым. Доьрт ясында калдырып кетип, тири-
лей обзинъ термилткен анам. Кобп ашшы коьзлерди
эситкенмен сенинъ уьшин... Кобп йылагаман сенинъ
терис абытынъа корланып эм уялып. Сени кобрип,
коьзлеринъе карап, соравларымга явап алмага излеп
яшадым. Атамдай ялынлы юрекли аьдемнинъ суью-
вин корлап, тез арадан баскага барганынъ, мени де
аьемге калдырганынъ юрегимге тиетаган эди. Бала-
дынъ аьр-бир затты да анъламага куьрескенин, кай-
гырып эм куьнлеп билгенин, уьйкенлер сезбей де ка-
ладылар. Эне кыймасларым: Меруа Салимгереева,
Ида Матакаева, Айшат Джемакулова, Афьуапсан Аб-
рагимова, Эмма эм Таужан Матакаевалар, Ляля Са-
лимгереева эм Ася Есенева... Олардынъ баьрисининъ
де аналары бар. Аьелери де бар. Фазиль мен Фай-
руздынъ да анасы бар. Менде ана йок! Неге? Неге?
Кайдады меним анам?

Меним анамнынъ апсыны Марьем кайдай танъ
кыскааклы. Мен айлак яратаман тоьгерек юзли, юм-
сак эм шебер соьзли, кызыл шырайлы Марьем тетей-
ди. Файруз бан Фазильге сукланаман. Кобп кере
аьем Зулихаттан сорайман:

— Аьем! Марьем тетей кайдай ярасыклы, дия? —
деп.

— Айхай да ярасыклы. Ога соьз барма? Йигит эм
куллыкшы Марьем. Коьресинъме, Яшбалады саклап
турады. Эш биревге серпилип карайма, каска? Алла-
сы разы болсын! Эки баласын да, карт атасын да ка-
райды, язык!

Кобзлерим йылтырайды, сукланаман. Ах Марьем
тетей меним анам болса не керек эди!

— Аьем, кайсысы ярасыкды: Соняма, Марьем
тетейме?

Аьем Зулихат авыр куьрсинип, мага аявлы карай-
ды. Сонъ айткысы келмей, коьсады:

— Обксиз тоькышым! Болаяк-болмаяк соравлар
ман басымды авыртасынъ. Кутыклап, шаншып, обзи-
не орын таппайтаган карт юрегимди коьзгайсинъ...
Ярасыктан не шыксын, кадамсыз! Басын алып кетти.
Тас болды. Ах, ярасыкта да ярасык эдиме! Бир кара-

санъ — мынъ карагандай эди. Ама... ама оннан бизге не хайыр! Марьем эм эр, эм хатын! Ердинъ астына туьсип тас коьмир шыгарады. Шахтер болып ислейди. Ога да кайдай юрек керек ти, каска? Ногайлардынъ ишинде ол экинши кыскажылы шахтер. Балалары уьшин куьреседи, кадамсыз. Кимге сенсин? Яш-бала йигитим оьлди. Кардашы Марьемнинъ Лукпан кайдай яс эди! Бир де болмаса, ол сав болган болса не керек эди! Марьемге корлык болмас эдитага. Онынъ наьсипсизлигине Лукпан да кайтпады кавгадан. Ах, дуныя, не амал этеексинъ? Оьлгенлердинъ артларыннан йылай-йылай сокыр болмага аз калгамыз, — деди Зулихат аьей.

Ойга коьмилген аьей алыска карап хыйлы заман турады. Ким биледи, кимди коьреди ол сол вакытта, яшавыннъ кайсы вакытын эске алады. Тек мен кажымайман. Кандайдай каптырылып яне сорайман:

— Аьем! София мени неге таслаганды?

— Билмеймен, коьзим, оьксиз козым! Кой сол сорауларыннъды! Эне атайынъ келеятыр. Колындагы ер йийлеклерди караш та. Оларды ол сага болмаса эш биревге бермеек. Шап, алдына шык. Атайдынъ колыннан ямышысын ал. Ол арып келеятыр. Ярдм-лассанъ суьйинер, — дейди аьей. Мен шапкылап шыгман атайымнынъ алдына. Аьемди де мутаман, атай ман хабарласып. Ол эдиктен киргенлей мени эркелетип, зияпетлер шыгарып береді. Туьрли затлар айтады. Костан эки-уьш куьнге ол кайтса, мага шынты байрам куьнлер басланадылар. Аьем де бир кесекке артта калады. Атай ман аьейдинъ соьзлери кулагыма келедилер:

— Ах, атай, экидинъ биринде анасын сорап турады... Коьрмеге излейди, язык, анасын. Не аьлеметти-ав! Эркелетип колдан да туьсирмей карадык. Кенем де ялгыз калсак, туьрли-туьрли сораулар берип, сол анасын сорады, — дейди аьей.

— Акмаксынъ сен! Уьйкен болган сайын да излеп бараяк анасын. Ах, Сона, Сона! Биз бен турган болса не керек эди! Не айтаяксынъ кызалакка? Кайтип аьлзатаяксынъ анасынынъ аькис исин, — деп атай кадели куьйгелеклейди. Сыпырадагы сорпа да сувып калады тийилмей. Атай сыпырады артына ийтеп, туьтин ишип баслайды. Хыйлы заман мага аявлы карап турады. Сонъ аьейге: — Юрегим ашыйды кызалакка

карасам. Ол анав балалардай ойыншылы тувыл. Айлак сабыр эм уьндемес. Неге де болсын ойга коьмилип турады, — дейди.

— Айтпа да кой, атай! Сен де сезген экенсинъ оны, — деди аьей.

— Сезбей неге сезбейим. Мен коьп затты ойлайман, ама не хайыр, колымнан зат келмейди. Алласы ярлыкасын. Ер уьстинде сав болса, Сона кызын таппай калмас деп уьмит этемен, — дейди.

— Алла айтсын! Ким биледи, баласын излеп те, йоклап та олтырар. Яшав йолы узак... — дейди сенимли карап аьей.

Джумай атай айлак суьетаган эди меним анамды. Келин демеге аькис коьрип, кызларынынъ атын айткандай, ога да Сона дейтаган эди. Аьр дейим уьзбес-тен оькинишли куьрсинуьв мен косар эди:

— Кайдай танъ эм аьдемшилиги болган кыскажылы эди-ав! Эдиктен киргенлей тонынъды шешип алып, сымларынъды тартып шешип, ювындырар эди. Басыннан аягынъа дейим кийиндирип, коьнъилинъди коьтерип йиберер эди. Тоьгеригинънен айланып, туьрли-туьрли зияпетлер мен сыйлар эди. Ах, наьлет заман, — деп ерге туькирер эди.

Бизим уьйимизди кенъ майдандагы вокзалга усататаган эдим. Айлак коьп эди бавырмалы аьемиздинъ ювыклары, кардаш-кавымлары. Биревлери юмалап турса, баскалары келер эди, олар кетселер де яне келуьвшилер шыгар эди. Боьтен де коьп туьрли авыллардан карашай ювыклары келетаган эдилер. Олар да аьемге косылып, онынъ куьйиклерине агашлар таслап, анамнынъ хабарларын туьртип-туьртип шыгарадылар. Кимиси бетлевлер айтады, кимиси аяйды, заманды каргайды. Соьз йиплери ийирилип мага ора-ладылар. Коьзлеримнинъ астыннан соьйлегенлерге карап, соьзлерин тешкерип тынълайман. Аьруьв де эситамен, яман да яситамен. Эситпесем экен аькис соьз-лерди анамнынъ акыннан. Мени мен яшамаса да, ийги деп айтылганын сагынаман. Анам, коьрмеген, анам! Окын-окында акылымга келген сувык соьзлерди, оьпке ойларымды, юрегим неге де болсын шашып йиберер эди.

Йылысып-йылысып кетедилер йыллар. Коьп авыр ойларымды, сырларымды ясырдылар, шайып йибердилер. Тек тувралыкты оьмирлерге ясырып, ер асты-

на шуышсиз аьдемлерди коьмгендей, коьмип болмайды. Тувралыктынъ оьмири яшав ман байланыс. Яшавдынъ оьмири кыска тувыл, тувралыклар да шыгашыга барадылар. Кайгыдан куьдирейген ийинлерди туьзетип болмайды, корлыктан ийилип калган басты да коьтерип юрип болмайды. Ол акырын сол оьз кебине келеди. Ама куьйген юреклерди суьйинтип болады. Соьнген юлдыздынъ ызыннан сейирсинип эм оькинип карагандай, коьп затларга аьжейипсинип яшадым. Кыралымызда кайнайтаган туьрленислердинъ куьшли толкынлары меним яшавымга да еттилер. Юрегимди куьлпиддетип, сенимнинъ яркы йылтынларын тутандырдылар, соьнген отымды яктылар. Мендей коьплердинъ уьйлерине келди суьйинши. Кыралымызда туьрли-туьрли «акыллы» аьдемлердинъ сусы ман шашылган аьеллер, яраланган юреклер аз тувыллар. Олардынъ санын ким биледи? Туьрли сылтавлар ман оьз ерлериннен тентиреп кеткенлердинъ тувганларына да коьриспеге ызын келди.

Ойлар, ойлар!.. Юректи бийлеп, тынышлыкты бузып, уйкыды кувып уьйден шыгарадылар. Не этеегимди де билмей, бирев мен боьлиским де келмей хыйлы заман кыйналдым. Коьплер авыз-авыздан алып: «Ва, аьлемет экенсинъ сен? Неден керекти сага ана? Оьзинъ аьей болып турысынъ да! Сени кыйланып оьстиргенме? Аьдуьвлеп, тоьгерегинънен айланып, суьйген кийимлеринъди кийдиргенме? Кайгынъды шеккенме?

Марьемдей, Керимедей, Кызыйдай, Люцадай, Маржандай, Цацудей кыйналып оьстирдиме экевди, уьшевди тувыл, ялгыз сени?» — дейдилер биревлер.

«Аьвмедийсинъ, акыйкат. Онсыз озган энъ кыйынлы йылларынъ. Тынышынъа тур, Елена! Сонъгы аьруьв болмас, коьрерсинъ, оькинип те аларсынъ?» — дейдилер баскалар.

Элбетте, заманлар туьрлене-туьрлене турадылар, аьдемлердинъ караслары да, ойлары да туьрленедилер. Эки акыл боламан. Шекленуьв кемеси мен юземен. Кайсы ягага шыгаягымды билмеймен. Ялгыздынъ унафашысы барма? Боьтен де юрегимде калды бир кыймасымнынъ соьзлери:

«Яв кыралга барсанъ — сыйынъды йоярсынъ, баьлеге каларсынъ. Кайтип келсенъ де соьз тиймеспе экен? Аьр ягыннан да ойлан, юректинъ тебуьвин ток-

тат... Бизим соьзимизди анъла. Бирев де сенинъ шымтыла-шымтыла коьгерген юрегинъди ашытпаспа?»

Соьзлер, шети-кыйыры барма олардынъ? Юрегимди кармап, оьзимди де карландырдылар. Соьлеге дейим де аягымды коркып басып, соьйлеген соьзимди шеккиге салып яшадым. Корка-корка сескеншек болдым. Тек оьмири сызлаган ярамды битиреек дарман анамда. Тасланып калган — анасыз оьскен баладынъ юрек сырлары коьп эдилер. Оларды тек анамга айтып, анам ман соьйлеспеге, кенъеспеге керек эдим.

«Ян-ягынъа карама, биревден де сорама. Тез болып йоллан, мама! Ананъ савда, йол ашылганда, кешиксенъ, оннан сонъ келер сага оькиниш. Ол заманда сага бир аьдем ярдам этеалмас. Атанънынъ сырлары да, ананънынъ хабарлары да оьзи мен бирге кетер. Кешикпе», — деп каныкты тунъышым, коьзлеримнинъ ярыгы, Иринам.

«Мама! Заманлар... Сен корккан заманлар озганлар. Сендейлер йол да алганлар... Ананъды термилтпе оьзинъе, ол сени саклайды», — деди Маринам да.

Аьзирленип басладым. Оьзим де кыдырмага айлак ваьрек тувыл эдим. Алдыдагы узак йол мени коркыстпай да калмады. Косак болса, ийги эди. Ама мен ялгыз йолга шыкпага токтастым. Токтаскан — енъил, токтасты яшавга эндирген — ол авыр ис.

Ана! Ойларымга коьмилемен. Яшавымнынъ туьрли шаклары коьз алдыма келедилер. Янме-ян нур шырайлы, яркы юзли аьем Зулихат коьз алдымга келеди. Кешир мени, сеннен баска анады излеп ердинъ бир шетине йолланмага тармасканымга. Яным аьем, сен меним балалыгым, яслыгым, байлыгым эм намысым. Кылыгымда энъ ийги затым — ол сенинъ куллыгынъ, сенинъ уьлисинъ эм исинъ. Тек Соняды коьрмеге излеймен...

Ким биледи, коьрсем кайтып таныр экенмен? Меним эсимде калган зат йок. Доьрт йылдынъ шетине баскан эдим оннан айырылганда. Кайдай экенсинъ, анам? Юмсака, йылы шырайлы, аьемге усас, алал кыскааяклысынъма? Яде каты аьдемсинъме? Кайдай экенлер бебем, синълилерим? Юрегимнинъ шетине куьнши ойлар да аьысадылар: «Кайдай экен койынныъа алып, меннен баа коьрип, баьырнынъа басып, эркекетип оьстирген балаларынъ? Оларда бар эди мен заьр болган, термилген ана ман ата...»

Ишимде козгалган кансыз кавгады тегаран енъемен. Эм телефон ман сойлеспеге токтасаман. Онъмаган да ондай сойлескенди эситсин! Ай озган сонъ шакыртув кагыты келди. Ян-ягыма караганша, кетпеге заман етти. Отпускамды алып, 11-нши июнде Москвага атландым. Экинши куьн эртенъ минен Москвага еттим.

Москва! Хатеринъ калмасын мага! Сенинъ яраскылыгынъды тешкерип, аыр бир еринъди коьрмеге де амалым болмады. Анам! Эсим де, яным да, юрегим де меннен алдын кеттилер сени коьрмеге. Добрт куьн айландым американ посольстводан виза алганша. Оьзимди-оьзим соьгип, корланып та аламан. Тыс кырал, тили баска, бизге караслары баска... Юрегим сыгылады. Сол уйдинъ касына бармасам экен! Тек кимди йибереим? Менсиз ол исти бирев этеалмаяк. Меним паспортымга салынаяк визады оьзим каьрлемеге керекпен. Менсиз биревге де паспорт берилмеек. Кеше-куьн тынышлык таппайман, кирпичли коьз какпайман, авызымга шайды да алалмайман. Билет таппайман, Сонадай уйкен шерет билет алмага! Бесевде кассага келсенъ де, 1005-нши боласынъ. Яздынъ басы, кыдыратаганлар да коьп, студентлер де коьп, мендейлер де аз тувыл. Июньнинъ он сегизинде тегаран билет алдым. Сол куьн анам ман сойлестим.

— Анам! 19 июнде, он добрт сабат, кырк бес такыйкада Нью-Йорктынъ Кеннеди атлы аэродромында болаякпан,— дедим.

— Алла айтсын! Алла сени сакласын! Саклай-саклай даьмемди уьзген эдим. Калай бек кешиктинъ, яным? Кыйналма, баьриси де алдынъа шыгарлар. Саклаймыз, яным,— деди.

— Анам! Кайдай савга аькелейим сага? Не керегинъ барды, айташ.

— Оьзинъ кел аман-эсен. Бар болса, атанънынъ каьрти мен язган книгасын аькелерсинъ. Баска зат та керек тувыл, оьзинъди оьзинъ кыйнама, яным!

...Уйкысыз кешелер, калай узаксыз-ав! Кенем де ыйнанмайман да анам ман коьрисермен деп.

Алты сабат эртеникте, базар куьн 19-ншы июнде Шереметьево аэродромга келдим. Бир сабат алдын таможенниктинъ каравы. Мага соьз бирев де айтпады. Йолавшылар бир ерге йыйылдык. Тогыз сабатте самолет Америкага йол алды.

Телезийди кайгылы юрек. Терезеге карайман. Не коьреексинъ? Астымызда да ак булытлар, басымызда да ак булытлар. Не аьлеметти-ав яшав деген зат! Оьмири Москвага бармаган яным, Америкага йол алгаман. Оьзим де оьзимге сейирсинмей де калмайман. Туьсимдей коьрип те аламан. Ян-ягыма да карайман. Аьдемлер айлак коьп, кимиси мызгайды, кимиси книга яде газета окыйды, кимиси хабарлар бардырады. Заман да козгалса, не керек эди! Касымдагы 70 ясындагы орыс куртка Мария Соломоновна да хурылдайды. Уйкы мени эртеден таслаган. Самолет та сол бир кепте коькке тагылып калгандай коьринеди. Коьзлеримди тарс юмып, уйкыды шакырып карайман. Тек не хайыр, ол да мен кол буллаганлай шапса, не керек эди, шаппайды, касымга да келмейди. Сонынъ арасында стюардессадынъ юмсак давазы:

— Йолдаслар! Биз Канадага еткенмиз. Соьле аэродром Кондерге туьсемиз. Сабат ярым тыншайган сонъ, ушаякпыз,— деди. Курткам да сескенип кетип:

— Еттикпе? Нью-Йоркпа? — деп мага карады.

— Йок! Йок! Аэродром Кондер, Канадага келгенмиз. Нью-Йоркка эндиги де эки сабат ушаякпыз,— дедим.

Самолет та аэродромда оьзининъ орынына янасты. Баьримиз де шыгып ярасыклы вокзалга кирдик. Мороженое, аьлемет булкалар, пирожныйлар алып бирге олтырып ашадык. Кенъ, ярык пешлердинъ ишлерине кирип аьлемет шешекейлерди коьрип, хыйлы заман карап калдык. Аыр ердинъ де шешекейлерде туьрли экен. Янме-ян озды заман. Самолетымызга олтырдык. Алдыга карап йол алдык. Эндигиси тынышлык та мени таслады.

Юрегим! Коьп ашшы затлар сынаган, шуьшсиз корланган авырувлы сакат юрегим! Шыгып кетпеге турысынъды да меним сырылдавык коькирегимнен!

Ким биледи, сыпатым туьрлендиме, яде меним куьрсингенимди эситтима касымдагы куртка:

— Елена! Авырыйсынъызба? Не большты? Сиз мага ярамайсынъыз! Шақырайым врачты,— деди, сынавлы карап коьзлериме.

— Юрегим коькирегимди йыртып шыкпага туры. Меннен алдын каргып туьсеек болар деймен ерге,— дедим.

— Мен сага даьри берейим. Сен оны ютсанъ —

юрегинъ сабыр болар. Экевин соъле ют, анав экевин сабат озса, ютарсынъ,— деди.

Эм кишкей сиседен шыгарып доёрт кишкей таблеткады колымнынъ аясына салды. Мен экисин яне юттым. Экевин кисемге салдым. Соломоновна тешке-руувли карап турды, сонъ:

— Елена! Обзинъди обзинъ ысламасанъ, ананъды коърмей де каларсынъ. Аьдемнинъ юрегинде не барды? Юмырыктай кишкей зат. Сисе савыттай, кызым! Коърискен ийги зат, уйкен куваныш... Тек суьй-ништен де аьдем обледи... Мен сени коркыстапага сылтав излемеймен, ама йырма йыл коърмеген синъ-лимди коърмеге деп йолланганман, обзимди обзим ыслайман. «Лилияды коърсем, облсем де обкинмес эдим»,— деген эдим, ама мунавдай узак йолды обтип, Америкада ян бермеге излемеймен. Айтканымнынъ маьнеси: обзинъди тутып билмеге керексинъ. Дуныяга эркинлик берилди. Ах бу куьнлер 20—25 йыл артта келген болсалар, нешаклы аьдемлер артларына да кайтаяк эдилер, мырадларына етеек эдилер. Юзлеген аьдемлер кеттилер дуныядан сагынышларын коърмеге термилип. Биз — наьсиплимиз! Эртегидей коьреек-синъ мунавдай затты, э? — деп мага куьлемсиреп карады.

— Элбетте, сиз тувра айтасынъыз! Мунавдай эркинлик эрте келген болса, анам да мени обзи табаяк болар эди. Ол да мени калдырып кетип, кайгысыз яшамаган,— дедим.

— Елена! Сенинъ соьзлеринъ мага ярайдылар. Кенъ бол! Бизим кыралымыздынъ аьдемлери баска туьрли: кенъ, танъ эм яныплы. Обзинънынъ шынты аьдем экенинъди коьрсет. Ананъды да шуьшлемей! Ийнан мага, ол соьлеге дейим де обзи обзин эзиегелеп, кемирип яшаган. Баладынъ кайгысына кайгы етпейди. Юрегине тийме. Терис абытын да кешир. Ога яшамага да аз калган. Анасынынъ юрегине тийген, анасын корлаган аьдем эш онъмаяк, куьн коьрмеек,— деди увыртлары кызарып.

— Мария Соломоновна! Кавказдан Америкага аьдем урсыспага, яде биревди корламага келерме? Анамды шуьшлемеймен, заманды шуьшлеймен, бактымга коьниккенмен. Ол мени тапкан, онынъ эткен затына белги салалмайман, соькпеймен, каргамайман. Озган йылларды, артына кайтарып болмаяк. Обз шуь-

шине коьмилип, обзин-обзи кемирип, кайгыдан коьйлек тигип, коьзяс пан ягасын агартып яшаганга не зат айтаяксынъ? — дедим.

— Тувра айттынъ, Елена! Соннан баска явап эсирмен сеннен деп ойланмадым. Асырамаса да, наьсипли сенинъ ананъ. Тек мен ога эш сукланмайман: сени мен яшап, сага уьйренсе, ол кайтип айырылаякты? Сеннен айырылмага ога енъил болаяк тувыл,— деди Соломоновна.

Тек мен уьндемедим. Ол затлар аьли де алдыда, алдыда эдилер. Мен шыдамсызланып терезеге карадым. Сол вакытта! «Йолдаслар! Белбавларды байланъыз. Биз Нью-Йоркка еттик. Йолымыз таьвесилди. Сизге ийги тыншаювды, сагынышлы коьрисуьвлерди тилеймиз. Он бес такыйкадан аэродром Кеннедиге етемиз!» — деди.

Мени бир ой тынышсызландырып баслады: «Ким шыгар алдымга? Танырларма мени? Кайтип коьрермен аьсирет болып турган анамды?»

Самолет хыйлы заман шапкан сонъ, тамам каруын таьвесип, арып токтаган кустай, силкинип токтады. Биз бирерлеп шыгып басладык. Кагытларды карав ийги заманды алды. Сонъ шыкпага ызын берилди. Тил билмегеннинъ язасын алайда анъладым. Кадели ашувландым: сол адавыс немес тилин обмири кемиртпей, бу тилди уьйретселер школада. Тилсиз аьдем сакав. Анълатып та кара керек затынъды. Сонынъ арасында эсиклер ашылды, залга шыгып кетяккан кыскайлыдынъ артыннан: «Нелля! Нелля!» — деп шаптылар. Мен тоьгерегимге карадым. Мени излейтаганларын сездим. Тигилип караган сонъ, каьртине усатып, кишкей синълим Минэди таныдым. Мен олар бетке ювыккладым эм сол сабат:

— Яв, карашынъыз! Мине мунав кыскайаклы синъ аьптенъыз! Тамам Софияга усап турытта! Карашынъыз! — деди орта ясыннан озган киси карашайша. Ол да анамнынъ кардашынынъ кызынынъ киеви экен. Баьриси де ювырып қасымга келдилер. Кезуьв-кезуьв кушаклап, шав-шув этип йылап та алдылар. Сонъ Тамара:

— Сен келмегенсинъ деп турамыз. Саклай-саклай уьмитимизди уьздик. Ал сен келмесенъ, анамызга кайтып кайтармыз — деп, сасып калган эдик. Ога айтып та, анълатып та кара! — деди. Бебем Рамазан

колтыгымнан ыслап машинининъ касына аькелди эм:

— Олтыр, Нелля! Анамыз авырыйды. Узак йолга шыгып болмайды ога. Карай-карай карувын да таьвескен болар. Ол айдан бербетин асты да, уйкыды да койган. Коьзлери йол, кулагы телефон болып калган. Сени коьрип оьлмей калса, бизим наьсибимиз. Ол сени марттан бербетин саклайды. Оьмир яшавын йиберди йылав ман сенинъ уьшин, Нелля. Соьле етеек ананъга,— деди.

Алдымга шыккан тувганлар, тувдыклар, ювыклар да оьзлерининъ машинлерине олтырдылар. Артлыартыннан тизилип Вейн калага йол алдык. Аэродромнан Нью-Йоркка дейим саьат йол эди, оннан да Вейнге дейим 20 такыйка йол. Куьннинъ иссилигине даянып болса не керек эди? Уьстимде де енъил шыба болган болса экен. Калын костюм. Куьн аявсыз кыздырады, тынысынъды битиреди. Туншык. Тер де агады, кол явлыгым да терденме, коьзясларданма сувланган. Аннан-муннан хабарласамыз. Карашайша.

— Нелля! Сен айлак уьйкен эрлик эттинъ. Мени уялттынъ. Мага тийисли эди сени излеп таппага, Руссияга (Россия) бармага. Ондай ой коьп кере келетаган эди юрегимге. Биревге де айтпай кетип, сени алып келип, анамга коьрсетсем деп ойлайтаган эдим. Бобтен де аьр 10-ншы октябрьде, сенинъ тувган куьнинъде айлак кыйналатаган эдим. Сага савга алып, зияпетлер этип, столды ярастырып каьртинъди колына алып йылап олтырса, куьнимизди каранъы этетаган эди. Ондай сага термилген билмеймен,— деди кардашым.

Мен ашувланып та кеттим, тек уьндемедим. Меним термилгенимнинъ акында, меним аналы кыймасларымга сукланганым акында ким айтсын! Мага да енъил тувыл эди анасыз. Тек: «Шыдам! Шыдам! Шыдам!» деймен ишимнен оьзимге.

— Нелля, уьндемейсинъ де? Уйклап кеттинъме? — деп сорады, куьлемсирей берип, бебем.

— Йок, Рамазан, карайман тоьгерегиме. Уйклагандай заманма соьле? Оьзимге оьзим ыйнанмайман анав такым йолды оьтип сизге еткенимге. Мен мунав куьнди туьсимде де коьрмегемен, Рамазан,— дедим.

— Ах, Нелля, соьлеги ашыклык, эркинлик эрте келген болса, не керек эди! Сени баьримиз де барып коьрер эдик. Тек... тек билмедик, кешир бизди, сен

коьрмеге излерсинъ деп ананъды. Мама сени калдырып... Сен унамасынъ деп турдык,— деди давазы туьрленип.

— Рамазан! Ол соьзлерди койып тураак. Коьрикенимиздинъ суьйинишине коьмилеек. Сизди коьрмеге аьсирет болдым, мене келдим. Эндигиси сен келерсинъ аьелинъ мен бизге. Атанъ ман ананънынъ авызында калган, ярасыклыгы дунияга айтылган Кавказды коьрерсинъ. Ата юртынънынъ от ягасында колларынъды йылытып, туздаьминнен ишип, оьзинънинъ тамырларынъды коьрерсинъ,— деп бебемге карардым.

— Алла айтсын, Нелля! Сен бизди излеп ердинъ шетине келген сонъ, мен бармай эш калмаспан. Тек тил! Анам меннен орыс тилин кызганды. Оьзи сувдай соьйлейди. Бизге уьйретпеди. Сол тек тыйтажлык мага,— деди.

— Рамазан! Онынъ уьшин кыйналма. Сен тек бараман десенъ, Москвага алдынъа шыгарман. Эки— уьш айды бизде турсанъ— орыс тилин де уьйретермиз. Балалар десенъ, енъил уьйренерлер,— дедим суьйинсиренип.

— Нелля! Анам ман атамнынъ авызында балдай таьтли болып калган Кавказды коьрмеге айлак аьсирет эдим. Тек ойлар юрегимде, яшавга эндирилмей калаак эдилер. Кимге бараяк эдим? Сен Америкага келген сонъ, мен аьдем тувылман сага конакка барып, йиенлеримди коьрип, олар ман танысып келмем. Тек тилден ярдамласарсынъ,— деп куьлди.

Савлык болсын, бебем! Бизге келген енъил. Вызов йиберермен, язда келерсинъ. Кыста бизде айлак сувыйк. Кагазлап кетсенъ эки-меки мени эсинъе де алмасынъ, келмеге де ойланмасынъ,— деп кажавлап айттым.

— Коьрдинъме сен оларды? Бири-бирин тапканда, меним кайда калганымды да муттылар,— деп, оьпкелей берип давазын берди уьндемей олтырган келиним.

— Оьзимиз бир-биримизди тегаран тапканда, баскалар косылмай олтырсалар не керек эди,— деп коьзин кысты бебем. Мен кеншектинъ оьпкелегенин сездим, эм коспага асыктым:

— Бебем сенсиз йолга шыгаяк тувыл. Кагытты экевинъизге йибереекпен. Экевге енъил бармага да,

келмеге де. Суыйсенъиз балаларды да аларсынъыз. Орынлар коьп, тургандай ер коьп. Балалар ата юртларын коьрселер, коркувсыз яшавга коьмилселер яныплы бизим аьдемлер мен таныссалар, яшавымызды яратарлар. Бизде калмага да мырат этерлер...

— Алла айтсын, Неля! Тувган элинъ — улпа тоьринъ. Ондай болаякпа баска ер? Янынънынъ тынысы, юрегинънинъ тамыры. Тамыры курыса, юрек те соьнеди. Яшав да таъвесиледи. Ондай хабарларды сен ананънан да эситерсинъ. Олардынъ экевининъ оькинуьви — меним яшавымнынъ эжуьви. Мага да енъил тувыл эди савлай яшавымды атам ман анамнынъ оькинишлерин тынълап, термилген, куьсеген эстеликлерин эситип турмага. Сизинъ аьдемлер танъ эм кенъ акыллы боларлар, э? Оьзлери де тувганларына яныплыма экен? — деп сорады бебем, авыр ойга коьмилип.

— Ерлер, яшавлар, кийимлер, кереклер туьрлидей, аьдемлердинъ акыллары да, ойлары да туьрли. Тек кыйналган аьдемди коьрселер, йылаган балады сезселер, йол уьстинде калган картка рассалар, бизим аьдемлер озып кетпейдилер. Колларыннан келген ярдамларын этпеге куьресееклер. Суыйиниш те, кайгы да бизде халк пан бирге кешириледи. Яланъаш-ярдамсыз калмас, кыйналган аьдемнинъ касыннан озып кетип болмас, — дедим.

Ойга коьмилемиз. Ол сейирсинип, меним соьзлеримди айландырып, туврасын, терисин шеккиге салып та алады. Мен де тоьгерегимге карап бараман. Коьп сувык эм ашшы соьзлерди эситип, юрегимиз бен яратпаган кыралымыз. Кайгыдынъ, корлыктынъ, кавгадынъ эм туьрли осал затлардынъ уясы деп санап келгенмиз соьлеге дейим. Юрегим тынышсызланып, аьлемет боламан. Бу кыралга келгенимди оьзим яратпайман. Тигилип йолга карайман, тап биз соьгетаган аькис затлар тизилип-тизилип тураяктай. Йолдынъ янында уйлер Прибалтикадынъ уйлерине усайдылар. Тек тереклер боьрклери мен коькке тирелгенлер. Аьлемет шешекейлер... Бизим терезеде оьсетаган шешекейлеримиз — аьр уйдинъ алдында уйкен тереклер. Боькшелердей курсаклары шыккан ол кактусларды коьрсенъ — коьзлеринъди алалмайсынъ. Тегенекли, бармак пан тийгисиз, узынша, тоьгерек боькшелердинъ ян-ягына коькшил, кызыл, тамам кан там-

шылардай, сары эм ак шешекейлер уьймелескенлер. Лял-йоьгер ийислери коькйды. Ол тегенекли тоьпаклардынъ шешекейлери коьзлеримди елимлегенлер. Артымга бурылып та карайман. Мен оьзим кактусларды айлак суьемен. Соннан себеп тешкерип карайман. Ойымды бебем бузады:

— Нелля, уьндемейсинъ де? Айташ бир хабарлар! Хабарлар сенде аз тувыл деп сеземен, — дейди.

— Тувра, Рамазан, хабарларым да коьп, айтаяк затларым да бар, сораьларым да аз тувыллар. Тек соьле ойларым кашып кеткенлер. Оьмири сагынган, балалыктан соьлеге дейим термилген шагым ювыклайды деп билемен... Мага енъил тувыл, бебем... Кешир мени. Сонъ келер заманлар, эситерсинъ кызыклы хабарлар. Сукланып та аларсынъ мага, аяп та аларсынъ мени... Тек айташ, бебем, тез арадан етеекпизбе?

Рамазан анълады меним ишимде кайнайтаган казанды. Авыр куьрсинип:

— Эьбетте, эьбетте, Нелля! Анълайман сени. Кешир мени. Мен... мен суыйингеннен не айтканымды да анъламайман. Боьтен де анамыз уьшин... Сени коьрмей кеткен болса, кайдай оькиниш эди, Нелля! Онынъ йырлары, онынъ йылавы, онынъ сага, сенинъ атанъа термилгенин айтпага соьз табалак тувылман. Билесинъме, аьр уьшинши июньде, оныншы октябрьде кара кийип олтырар эди оьзининъ пешинде. Ас та, сув да ишпес эди. Меьшитке садака аькетер эди, йылай-йылай сулайып ятар эди. Атамга сейирсинип те аламан. Ол бир куьн соьз айтпады анамга. Анамнынъ кайгысын боьлип, аьруьвин айтып шыгып кетейтырса, бизге айтар эди:

— Ананъыздынъ тулланув куьни буьгуьн. Ога тийменъиз, янын кыйнаманъыз. София айлак бек кыйналган яшав йолында, — деп шыгып кетер эди. Мине коьрерсинъ, Нелля, бизим атамиз яман аьдем тувыл, — деп коьзлеримге аланълап карады.

— Мен билемен, Рамазан, анамыздынъ да, атамиздынъ да кайдай аьдемлер экенин. Меним оьлшем тувыл ол. Билген аьдемлердинъ оьлшемлери, — дедим.

Рамазан бурылып, сораьлы карады, тек мен алдыга коьрсеттим эм бебемге:

— Рамазан! Шофер ман йолда соьйлеспеге йок. Шофер алданса сонъгы ийги болмайды, — дедим. Тек ол мага:

— Караш та мунда,— деп спидометрди коёрсетти. Сонъ косты: — Мен озимше орта юрув мен бараман. Артымнан еткенлерге озбага ер бар. Алдымызга бирев де шыгаяк тувыл: йол бир яклы,— деди.

Сонынъ арасында кайкалап артымызда олтырган кеншегим:

— Абла (аыптей)! Сиз мамадан тилерсинъизбе бизди Россияга йиберерсинъ деп,— деди колларын ийинлериме салып. Мен артымга бурылып:

— Элбетте тилермен, сен онынъ ушин кыйналма. Ананъыздан разылык алып кетермен,— деп катырып айттым.

— Сага бир союз эситтир, биревге де тынышлык бермесинъ! Нелля не хабар сойлеп баслаган эди, сен арбады йолдан тайдырдынъ,— деп акыйып пишесине бурылды Рамазан.— Элгезер болып уйге кирмес эдинъ амалынъ болса. Нелля шақырады, ол тувра. Уйге етеек, ян-якка карансын, тыншайсын, сонъ сойлесермиз баска затлардынъ акында,— деп кести бебем.

— Рамазан, бизди кеншек авыр ойлардан шыгарады. Ол да безген сав йолды бизим хабарларымызды шертип келип. Баъримиз де, кыскааяклылар, суъемиз кезбеге, бебем. Эр кисилер оны анъламайдылар. Неге? Биз де беземиз сонъгы-кыйыры болмаган уй куллыктарыннан, ызаланып яшаганнан. Аьдемге юбанув, деристи таркатув болмаса, яшав да озъ маънесин йояды. Эр аьдемнинъ юги аз. Кыскааяклыдынъ юги эм авыр, эм шетсиз-кыйырсыз,— дедим.

— Э... Севги, сага якласувшы келеятыр! Меним исим колайсызланаяк экен, э,— деп куылди, кеншек пен мага кезув-кезув карап.

Машина токтамай барады. Сосы узак йолдынъ сонъгы болмаяктай коьремен. Даяналмай сорайман:

— Рамазан, буьгуьн етеекпизбе? — деп.

Сол вакытта машина ярасыклы агашлык бетке бурылды, эм уйкен эки шарлаклы уйдинъ касына янасты. «Ал келдик, Нелля!» — деп бебем машиннен шыгып, мен беттинъ эсигин ашып, колымнан ыслап, шыкпага ярдамласты. Аякларымнынъ карувлары кеткен, тизлерим янсыздай болганлар. Йыландай созылып Рамазаннынъ ярдамы ман акырын шыктым. Уйдинъ алдында коьлем аьдемлер коьринеди. Биз оларга ювыклаймыз. Йыйылганлардынъ ишинде би-

рерлери йылайдылар, баскалары ювырып алдымга, мени кушаклайдылар, кимлери мени анам ман да тенълестирип бир затлар айтадылар. Уйге киремиз. Мунда да коьп эсли эр кисилер, кыскааяклылар, балалар. Бир юмсақ диванга олтырттылар. Туьрли-туьрли сынавлы караслар... Соравлар, соравлар, соравлар, сонъгы-кыйыры да йок. Мен ян-янымга карайман. Карасымды анълап, биревлери:

— София кайдады, яв? — деп сорайды. Меним ишимге ийнелер туьйрелдилер. «Келгенимди билип ол соьлеге дейим кайтып даянып турады?» — деген огырсыз ой онсыз да арыган эм авырган юрегимди козгайды, суьйинишимди куьнъиртлейди. Юрегим сувып, озим де айырмасыз карадым тоьгерекке. Меним аьлимди касымда олтырган Тамара (анамнынъ оьлген кардашы Исмаилдынъ кызы) сезді.

— София, язык, саклай-саклай юреги ыслаганда, туьрли дарманлар ман бирге уйклататаган ийне кадаган врачы. Оьзи де онъмаган бирев, сени коьрмей оьлип кетейатыр деп кыйыр-шыыр болдык. Алла сакласын каьрипти. Сен, яным, ананъа айып этпе. Софияга эки операция этилген... Сонынъ ушин коркып турымыз, — деди Тамара, мени ийнимнен кушаклап.

Йыйылганлар шыбынлардай бызылдайдылар. Аьр кимге де соравларына яваплар керек... Меним юрегим баска якта! Ах оны анъласалар не керек эди! Эсимди йыймага да пай бермейдилер.

Сонынъ арасында... Туьптеги пештен узын кара шыба кийген кыскааяклы аксай-аксай мага ювыклап токтады.

Яланъбас, ап-ак буйра шашы ярасыклы йыйылган. Мараз кемирген саргылт бети. Тек соьлеге дейим де коьзлеримнинъ алдында турадылар, такыйка бир якка да таймай мунълы уйкен коьзлери. Савлай кевдесине синъип, юрегин яралап, тынышлык бермеген кара кайгысын коьрсеткен ярасыклы яскылдым коьзлери. Ол коьзлерге караганлай да сездим мунынъ оьткен кыйынлы эм авыр яшав йолын. Ол мага тигилип карады. Ким биледи, не коьргиси келген меним шырайымда? Карап хыйлы заман турды. Мен онынъ орыныннан козгалмага коркканын сездим. Тек озимди де сондай мараз диваннан коьтерилмеге заьр еткен. Бирден атылган октай касына еттим. Анамды сыгып кушакладым. Юрегим! Яралы эм сакат юре-

гим? 48 йыллык йолым таавесилди. Туъслерим туънге авыстылар. Термилген анамды кушаклап турыман. Анам бирден савлай кевдеси мен калтырап, авызын ашып-ябып, сыбырдады: «Нелля! Атанънынъ кызы болсанъ, йылама! Бизим кайгымызга карамага келгенлер коъзясларымызды коърмесинлер, яным. Бизим кайгымыз керекпе баскаларга»,—деп. Тек туншыктырган, коъкирегин йырткышлап шыкпага турган бозлавын ол да тегаран ыслайтаганын сездим. Бети, авызы, аър бир ери калтырайтаган эди. Оны да аяп, яным шыкпага етти. Айлак куышли эм аъдетли кыскажаклы экен анам. Йыйылганлар баъриси де бизге сейирсинип карайдылар. Кимиси йылайды, кимиси аъдепсиз соражды салады тегаран эсин йыймага куърескен курткага: «София! Каты аъдемсинъ, э? Караш та, йыламадынъ, яв!»—деп.

— Ййгиликке суъйинмеге керек! Таслап калдырган балам аъдемлик этип, мени коърмеге излеп келип туры. Ол оьлгеннен тирилгендей! Аъдем болып, мени соъкпей, анасын сыйлап, бебелерин суъйинтип келген баламнынъ юрегин тоъмен этким келмейди. Коъзимди ашканда коърген, 23 жасымда тапкан балам. Янымнан да бек суъйген, оькиништинъ отында янып соьнген аъдемнинъ баласы. Мен йыласам, Нелляды ким токтатыр? Онынъ куъйиги меникиннен де ашшы эм ашувлы, яным,—деди анам, ак кол явлык пан тершиккен бетин суърте берип. Йыйылганларга мунълы карап, куърсинип алды, ама биревиде кетпеге козгалмады. Коъзлеримди айырмай карайман, соъйлеген соъзлерин эс берип тынълайман. Анълагым келеди коъп затларды. Тек аъдемлер, токтавсыз келетаган аъдемлер такыйкага ялгыз калдырмайдылар анам экевимизди. Мен ашувланып та аламан аъдемлердинъ анълавсызлыкларына. Суъйтип туън ортасы да етти. Анам да меннен бек те арыган болар эди. Терен соъз козгамады.

— Нелля, тыншай! Оьмиринъ кесилди. Йолынъ авыр эди. Ога косылып аъдемлер де кыйнадылар. Не этеексинъ, балам, сейирге карамага келгенлер де коъп эди, янлары авырып, бирге мени мен суъйинмеге келгенлер де аз тувыл эди. Соъйлеспеге заман алдыда коъп. Уйкламасанъ, олтыралмассынъ. Конактардан басынъды да алаалмассынъ. Оьзи де бизде заман 8 сабатке алдыда барады. Сага ийги туъслер сагына-

ман! Яхшы танъга шык, яным!—деп шыгып кетти.

Туърли-туърли коъринислер коъзлеримнинъ алдыларыннан кетедилер, бири-бирлерин ийтегендей болып. Уйкы, мени эртеден таслаган уйкы, мунда да келмедиде асыгып.

Ах, анам, анам! Анам,—дегенлей коъзлеримнинъ алдына Зулихат аъем келди. Неге десенъ оьзимди оьзим билгенли онынъ бавырында, онынъ койынында, онынъ канатларынынъ астында оьстим, аяк уьстин миндим, яшавга йол алдым. Ондай мени бирев де суъйип те, эркелетип те, аяп та, кызганып та билмеген. Ярык янган юлдызым! Алтын юрекли, шыдамлы эм аъдетли, шебер коллы аъем. Айлак таътли тилли, ашык юрекли эдинъ-ав! Сен билсенъ меним кайда келгенимди не суъйинер эдинъ. «Суъртип алган сырагасыз болмассынъ, алла айтса. Эрте-кеш болса да ананъ ман йолыгарсынъ деген уьмитимди уьзбеймен»,—деп токтавсыз айтып туратаган эди.

Ким биледи неше сабат озганын ойлана-ойлана бир заманда мызгап кеттим.

Мен турган уьйдинъ алдына бир кисиде келип токтады. Кара сактыян шонтыгы уьстинде, галифе ыстаны, басында бухар боьрки. Аякларындагы этиклериде бияладай йылтырайдылар. Уьйден бирев де шыкпайды. Кисиде саклайды. Мен уьйден акырын шыгаман. Кисидинъ касына келемен. Ол мага тигилип карап: «Леночка! Мени танымайсынъма?»—деп сорады. Басым ойга коьмилди. «Леночка!»—деп мага Яшбала, Азрет айтатаган эдилер. Олар йок. Оьлгенлер. Мухтар ман Айшат авылда калганлар. Ким ди ол меним атымды эркелетип айткан?»—деп тигилип карайман.—Э... токта! Аъемнинъ бас бетиндеги каьртке не бек усайды... Атамма? Меним термилеп, туъслеримде коърип, сагынып яшаган атам! Билдим. Эндигиси анъладым. Меним шуъшсиз эзиетленип, корланып дуньядынъ уьстиннен йок болган атам...

«Ва, сен... сиз... оьл... Кайтеменди-ав! Сен... сиз меним атамсынъыз. Сиз де мундасызба? Мен сизди излеп язбаган ерим калмады. Сени таппадым. Кагыт язбага ызын йок эдиме? Аъей Зулихат та Яшбала ман сизге термилеп, «оькинишлерим», «оьмирсизлерим» деп ян берди»,—дедим. Атам уьндемедиде. Соъз де айтпады. Оьмири термилген сагынышымды алаяк болып, атамды сыгып кушакладым, коъкирегине ба-

сымды коьмип йылады. Атам йылы аясы ман ба-
сымды сыйпады. Уьндемеди. Мен тынышсызландым:

«Атам! Уьндемейсинъиз де? Мага хатеринъиз ка-
лама? Ийнанынъыз мага, тилеймен: йолым да, ойым
да, юрегим де, яшавым да сиз деп яшадым. Анам ша-
кырып кагыз йиберген сонъ, оны да коьрип, сенинъ
хабарларынъды билгим келди. Келмей болмадым.
Анам бизим йолдан йылысып, тайган. Тувган-оьскен
ериннен тентиреген, каьрип аьдем. Онынъ терис йолы
меним яшавымда оьз ызын калдырды. Сизинъ экеви-
нъиздинъ туьрли йолларынъыз, меним тар сокпагым-
да айкасып, коьп кыйынлы куьнлер тувдырдылар ма-
га, коьп оькинишлер аькелдилер, азап шектирдилер.
Халктынъ «явынынъ» эм халкын, тувган ерин таслап
кеткен аьдемнинъ кызы! Сенинъ йолынъа шешекей
байламлар тасландылар, атынъ тазаланды. Сыйынъ
уьйкен, тувган, оьскен, ислеген ерлеринъде. Тек... тек
анам калды тыс кыралда»,— дедим асыгып. Атам ба-
сын ийип хыйлы заман турды, сонъ куьрсинип:

«Келип тувра этинъ. Аьр заттынъ да туврасын
билмеге керек. Яшав оьзининъ кыйшык ерлерин оьзи
туьзете-туьзете барады. Зорлыктынъ, корлыктынъ ур-
лыкларын оьстирген аьдемлер де белгили болдылар.
Оьмир сондай: тувралык кенъ эм ашык йолына шы-
гып бараык. Оны ерге коьмемен деп шалыскан, оьзи
ер болаяк. Аьр аьдемнинъ сыйы да, шуьши де бел-
гили болып бараык, Ленчик»,— деди эм ярасыклы ко-
лын ийинлеримге салды.

«Атам! Анамды шақырайым. Ол да сени коьрмеге
аьсирет. Мине соьле»,— деп артымга бурылаяк бол-
дым.

«Йок, Ленчик! Кыйнама ананъды... Мен оны коьр-
мемен»,— деди атам.

Сол вакытта: «Нелля! Ярыгым! Уйклайсынъма?
Биз сени саклаймыз!»— деди эсикти кынъырайтып
ашып анам.

«Анам! Атам язык та келип туры мени коьрмеге.
Экевинъизди де бир куьн таптым»,— деп айтып йибер-
меге аз калдым.

Ах, ярасыклы, яшавда табылмаяк туьс! Неге бу-
зылдынъ-ав? Туьсимнинъ боьлингенине юрегим кый-
налды. «Каьрип, атам! Меним уьшин кыйланып юре-
ди экен янынъ!»— деп коьмекейим босап кетти.

Кийинип, пештинъ ишин де йыйыстырып, залга

шыктым. Биздегиндей баалы куьйизлер иргелерде
йок. Олардынъ орынына туьрли суьвретлер илинген-
лер. Рамлары айлак ярасыклы. Залдынъ ортасында
маштак, тоьгерек стол. Сапаты ийги сиседен, туякла-
ры йылтыравык темирден. Кишкей тумбочкаларда
шешекейлер. Айлак ярасыклы, тек кагызтан, кумаш-
тан этилгенлер. Ерге тоьселген моры куьйиз айлак
юмсак эм туькли, аякларынъ ишинде бассанъ йойы-
лады дерсинъ.

Ярастырылган столдынъ уьстинде болмаган зия-
петлер де йок. Мен коьрмеген кужырлы емислер, кни-
гадан окуп хабарларын билген емислер, аьлемет
ясылшалар. Июнъ айдынъ йырмасы эди сол куьн.
Столдынъ уьстинде карбызлар, кавынлар, юзимлер,
алмалар, кертпелер, йийлеклер. Оьгей атам Дагир
оьзининъ касына олтыртты. Анам, бебем, кеншек, уьш
балалары. «Сизде не затлар ишедилер? Кайдай асты
суьесинъиз? Аракы ишедилерме сизде?»— деп сора-
ды кеншек.

Мен зияпетлер акында оьз хабарымды бардыра-
ман. Эртенъги астан сонъ кенъ конак пешке йыйыл-
дык. Олар да мага тешкеруьвли карайдылар. Мен де
сейирсинип карайман. Аьдемлерде уьш затты баа
коьремен: аьдемликти, аклыкты эм юмартлыкты.
Сени мен соьйлескен аьдем кушагы алтынга толган-
дай болып кетсе, ол— наьсип. Юрегинъе ийнелер ка-
дайтаганлар коьп. Оларды коьрсенъ, таса сокпакка
таясынъ, басынъды соьзден саклайсынъ. Аьдемлерди
коьктеги юлдызларга усатаман. Аьр аьдем де оьзин-
ше яшайды, наьсипли болмага уьмит этеди, оьз йолы
ман барады. Бирлери ярык, баскалары куьнъирт
янадылар. Баьрисин де бирше этип болмаяк. Ярык
аьдемлер де яшавларында ярык ызлар калдырадылар.
Мен де ойлайман: «Кайдай экенлер бебем, синълиле-
рим? Олар капиталист кыралда тербияланганлар.
Олардынъ ишки болымлары кайдай экен-ав?» деп ты-
нышсызланаман.

Мынълаган сораулар токтавсыз куйыладылар. Бай-
лыктынъ, барлыктынъ акыннан, аьдемлердинъ яша-
вынынъ акында, кийимлердинъ, диннинъ, окувдынъ,
медицина ярдамынынъ акында.

Айлак сейирсинип тынълайдылар балалар бавы-
нынъ акында, аксыз медицина ярдамы акында, аксыз
балалардынъ школада оькыганын. Вузларда, техникум-

ларда оқып стипендия алатанларын. Ол аялмет затка сейирсинген тувылды да, анам да, бебем де келген-келгенлерге сейирсинип айтадылар. Бизде оларды сейирсиндиргендей затлар коьп. Олардын ондай ийгиликлердин акында хабарлары йок.

Неге десен Америкада балалы кыскажылар кимге де болсын акша тоьлеп балаларын каратадылар. Школада, баска туьрли ерлерде де окув айлак баа. Колледжде окумага йыл сайын 50000 доллар тоьлемеге керек. Бермесе, окудан кувылаяк. Балаларды школага автобуслар аькетеди. Аьр бир балага йылга 1800 доллар тоьлемеге керек. Биревинь авырып, больницага ятса, шырагынь соьнсе, ай ятса, 21000 доллардын чеге янме-ян келеек. Тоьлевин йылга тартпага да болаяк, тек пенясы да оьсип бараяк. Иске кирген аьдемлер сол куьннен баслап, мезар уьшин акша тоьлеп барадылар. Ерди сатып алмаса, калдынь маскарага. Коьмилмей калаяк оьлин де, оьлиди де мешитте саклайдылар, ювадылар, мунан соньгы йолына озгарадылар. Дуваларын да мешитте озгарадылар. Уйде зат этилмейди.

Келгенлердин де соьзлери: акша, алтын, кийим-лер, машинлер...

Карасань туькенлерде болмаган зат йок. Туькенлердин байлыгы коьзлериньди алдап та алады. Акшалары да бар, яшавлары да яман тувыл меним анамнын, бебелеримнин. Тек ол биринши коьринис. Иолда бараяткан машин де ер-ерде токтап, акша тоьлеп барады. Йол уьшин. Коьлге, сувга туьспеге келгенлер де бас деп акша тоьлейдилер коьлдинь иесине. Аяк баскан еринь — акша. Ол акшады таппага да сол шаклы ислемерге керек.

— Айвандай куллык этип, ян-ягымызга карамага, суьйгенинше уйде олтырып конагынды сыйламага амалымыз болмай, куллыктан тыныс алмага мырсат таппай яшаймыз, — деп оькинеди бебем. Уьшини де сол. 8 сабатте куллык басланады. Эки сабат озса, он бес такыйка тыншаюв. Стакан коьфеди ишип, туалетке барып келмеге. Уйледе перерыв тек ярым сабат. Уйге бирев де кетпейди. Асын ишип, ишидинь он бес такыйка олтырып тыншаймага амалы бар. Заманында исиньди толтырсань, кеште уйге кетесинь. Толтырмаса, — исиньди битиргенше каласын. Бир куьн, бир сабат куллыктан тайма-

га йок. Янме-ян истен куваяклар. Ол ишиге оьлимнен де ашшы: истен кувылганды бирев де эки-меки иске алмайды. Биздегиндей профком, партком, ишчи коллектив куьплесип келип, ишидинь ягы болмаяк. Оны биз баа коьрмеймиз. Кыралымыздын юмартлыгына уйренип калгамыз, эм баа берип билмеймиз. Сол ислеятаган 5 куьннин ишинде ишчилер бармайтаган ерлери де йок. Иске де уйкен «Икаруслар» государстводын бензини мен 5—15 аьдемди алып юреди. Америкада иске аьр аьдем оьзининь амалы ман келеди. Санайды каьпикти хозяин. Биледи басын барлыктын эм йоклыктын. Бебем аьр куьн иске оьзининь машини мен барады. 60 км анда, 60 артына. Айга не шаклы бензин ягады, резинлерин тоьдырады. Ишчи исте зыянлык йиберсе, онын уьшин керегинше оьзи акша тоьлейди. Ишидинь правосын коршаламага бирев де шыкпаяк. Аьр ким тек оьзине, тек оьзининь кисеси уьшин куьреседи. Бирев уьшин бирев соьз айтпаяк. «Ол меним ишим тувыл», — деп бурылып кеткен болмаса. «Яманды коьрмей, яхшыдын басын билмессинь» деп, босына айтылмаган. Акшань болмаса, колынды созып орамда калаяксын. Коьп затларды тешкерип карап, бебелеримди ак юрегим мен аядым. Баьримиз де туьрли баьлелерге суьринип, казага абынып аламыз. Больницада керегинше ятып, больничныйды да алып кайтамыз уйге. Сонь оьз исимизге шыгамыз. Оькинишке, казага калган ишиге ярдам йок. Ким юмсайтаякты биревдин ярасын кутырган байлардын ишинде. Ол бизде аьр аьдемнинь ярасы да оьз ярандай солкылдайды. Исте яраланып, сакат болган киси оьмири калады садакага тийисли болып. Пенсия ондайга йок. Оьз ойымды ентьалмай:

— Рамазан, мени мен кетип бизде яшамага суьер эдиньме? Азып-тозып, нур сыпатынды йойып, таяктай болып калгансын. Эн уйкен улын 15-ке толган, кызларыннын биревине — 10 йыл, биревине — 8 йыл. Анань ман атань да 74 пен 78 ясында. Келер эдиньме яшамага атань ман ананьнын авызында калган Кавказга? — деп сорайман.

Ол куьлемсиреп анамызга карайды:

— Мама! Ким кимди аямага керек эди, э? Эситиньме аьптемнинь соьзлери? — деп сорайды.

Анамыз ойлап турды да:

— Рамазан! Сен бир де куылме! Нелля тувра айтады. Ол сага буьгуьн, соьле кетеек демейди. Яшав коьрсетер оз кереклерин. Кыйналсань — бир де ка-
рамай кетерсинь. Нелля шынты атасынынь кызы бол-
масынтага сени кыйналганда ярдамсыз калдырса.
Яны сага авырмаса, соьз де айтпас эди. Мен де ак
юрек пен суьйинемен онынь сенинь ушин оззеленге-
нине. Заман алдыда коьп. Эсиньизде калсын аьпте-
нъиздинь соьзлери. Ах, балаларым, онъып келмеген-
миз биз де ердинь туьбине. Яшавда коьп куьтилмеген
ислер, абытлар. Сенинь сокпагынь кыйшаймасын,—
деди анам куьрсинип. Тек атамиз Дахирдинь коьзле-
ри ясланып, давазы тынып:

— Сав бол, кызым! Сен бизди уялттынъ... Атанъ
ман ананъ сага эстеликке деп маьнет акша калдыр-
маганлар. Ярдам эткенлери де йок. Сен токтамай
куьресип атанънынъ язган затларын да шыгарттынъ,
сыйлы атын да айттырдынъ. Баьленше юз маьнет
шыгарып, билетке тоьлеп, бизди де коьрмеге келдинъ.
Биз йиберген билетти артына йибердинъ. Уйкен
аьдемлигинъ бар экен. Кайдай савап алдынъ сен.
Хаджиликке барып келгеннен де артык сенинъ этке-
нинъ. Алланъ сага разы болсын, кызым. Анасын ра-
зы эткеннинъ, оьмири йолы ашылып барааяк. Сен де
ийгиликти балаларынънан коьр,— деди карт.

— Дахир, Нелляды оьстирген аьдемлерге мынъ
муьсирев. Онынъ аьеси Зулихат пан кимди тенъле-
стирип болаяк эди. Зулихат суьйинтпеген, ол тойдыр-
маган, ол ярдамласпаган уй бар эдике заманында.
Куьдирейген карт эсиктен кирсе, баслык, коьйлек,
каптал, яде боьрк кийип шыгар эди. Яс аьдем кирсе,
туьрли-туьрли сактыян шарыклар, яде ярасыклы
уйыклар, кийиз боьрклер. Уйкысын калдырып, кый-
налып эткен затларын да аьдемлерден кызганмас
эди. Айлак юмарт эм кенъ кыскааяклы эди. Мен ана-
га заьр болып оьскенмен. Сонынъ ушин йылуьлык-
ты, аьдемшиликти боьтен де баа коьремен. Анамдай
болып турды мага. Бир куьн аьемнен сорадым. «Ма-
ма! Мунавдай кыйналып этетаган затларынъды халк-
ка уьлестиресинъ. Оннан не хайыр сизге? Сизге ким
несин береді? Нешаклы акшады елге йибересинъиз!
Балалар увакты да»,— дедим. Мага тигилип карап
турды, сонъ: «Дуныяда аясы ашыктынъ, оьлсе аты
мутылмайды. Сени коьрмеге келген аьдем суьйинип

уьйинънен шыкса, ол алтыннан да баа. Аьдемге
аьдемлик керек. Анав дуныяга саьр (царь) да, иши
де оз шерети мен кетеек. 12 метр кумаш болмаса
зат керегеек тувыл. Ййгидинъ оькиниши калар, яман-
нынъ соьзи калар»,— деди. Нелля да аьесине усамага
керек деп билемен. Меним кызым мага 52 йыл толгы,
толган уй болганда, йиенлери толганда келген.
Онынъ тербияланганында меним уьлисим йок, оьки-
нишке,— деди ясланган коьзлерин суьртип.

— Аллага шуькир, Неллядынъ да шынты аьдем-
лердинъ колларында калганына. Акыл оьзи-оьзин
коьрсетип барады. Тентекти шувалга салып ясырсанъ
да, ол шувалды ярып, бакырып оьзининъ аьлин бил-
дирер. Вилесинъди де коьплер мунда да келедилер
анав яктан. Соьйлегинъ де келмейди, коьргинъ де
келмейди. Аьр кимге де оьз белгилерин салып, оьз
оьлшемлери мен баьрисин де оьлшейдилер. Аьдем ку-
машпа йыртпага, оьтпекпе кесек-кесек этип тилмеге?
Мен оьзим-оьзимге эрте салгаман белги де, суд те
кескенмен. Ашык ярады туьртип, ашшытып турган-
нан не хайыр? Нелля, сендей келетаганлар аьдемлерди
соьзлери мен сенеклеп кетедилер,— деп оьзининъ оьп-
кесине коьшти Дахир-атай.

— Атай! Аьр ким оьзи биледи не эткенин, неге эт-
кенин. Ол сизинъ ишинъиз. Мен сизге тоьреши ту-
вылман. Биревге де соьз айтпайман, ашув да, татув
да меннен де бек сизге белгили. Иши куьйген оьзи би-
леди авырувынынъ куьшлилигин,— дедим.

— Сав бол, кызым! Баьрисине де тилеймиз, бизим
оьлмеге заманымыз келген, бизди явлардынъ сыды-
расына тизбесинлер. Тувган Элимнинъ эсигинде ййи
болып калган болсак, не керек эди? Мундагы шар-
лаклы уьйден эсе Кавказ тавлардынъ дорбынларын-
да оьлип калгай эдим. Куье-куье куьл болган наьсип-
сизлер,— деп авыр тынысын алды уй иеси.

— Атай! Юрегинъизди кыйнаманъыз. Аьр бир
аьдемнинъ де йолы белгили. Эткен зарары да белги-
ли. Зарарлылар тынышына турадылар. Оларды кайгы
да, каза да кыйнамайды. Бети, намысы болганлар
аьр не затка да кыйналып яшайдылар.

— Мен сизди соькпеймен, соьз айтпайман,— де-
дим картка карап.

— Аьше, аьше, кызым...— деп атай авыр ойга коь-
милди.

Сойлей-сойлей соьзгир болдык. Оларга не зат та сейир эди. Олар окыйтаган газеталар, карайтаган телевизорлары ол бир ис. Меним хабарым, аьр заттын акыннан ойларым, суьйинишлерим, оьктемсийтаган затларым оларды айлак сейирсиндиредилер. Ол хабарларды тынъламага, бизим яшавымыз акында эсипеге келетаганлардынъ сонъгы да йок эди. Туьрли сылтавлар ман, Сталиннинъ отлы колларынынъ репрессияларынынъ саясы ман, оьз ерлериннен тентире-генлер аз тувыл. Ол тентиревге Гитлер де оьз уьли-син косты. Оькинмеген аьдем йок олардынъ ишлерин-де. Коьзлериннен кан агып, соьйлеялмай тутлыгып!

«Айхай сени бес такыйка карап коьрсем Кавказ тавларын, йьрлавшы Кобанды, тувган авылымнынъ топырагына созылып ятсам, оьзимнен наьсипли йок деп санар эдим»,— деп куьрсинип, сагынышлы айтса-лар, авызларынан ялын шыккандай коьретаган эдим. Тиллери мен шакпасалар да, мылтык алып, тускап атпасалар да, шуьшлилердинъ арбаларын етип яха-немнинъ шетине кеткенлер... Ердинъ астына кирсенъ де, солкылдаган мараз ерди тесип шокрыак шыгара-як. Солкылдав — ол кайгы, аьсирет, тувган еринъ уьшин кетпес термилуьв. Термилуьвге эм барма? Сонынъ уьшинди де олардынъ сукланып мага карайтаганла-ры, тап коьктен туьскен баска туьрли аьдем мен йолы-гыскандай болып.

— Кызым! Эндигиси бизге келген аьдемнен, ким де болсын, бир савга йиберерсинъ, алла уьшин,— дей-ди оьгей атам Дагир.

— Ол неди, атай? Айт бу саьат, йибермей калмас-пан,— дедим. Оьзим айлак сейирсиндим: «Не зат ке-регипти экен атайга да? Оьзи тегаран-тегаран юреди. Аьлемет тувылма?»— деп сейирсингенимди ясырал-май атайга карадым.

— Сен кыйналма, кызым. Айтаягым баа зат ту-вил. Кобаннынъ ягасында сувга шайылып яткан ак таслардан бир нешев йиберерсинъ. Ак калада, тер-меннинъ касында эди уьйимиз. Корасыннан бир шы-бык алып, оны да йиберерсинъ,— деп термилуьвли карады.

— Атай! Коркпа сен! Бир неше тувылды да, коьп те йиберермен. Шыбык та, топырак та аларман,— де-дим. Карт суьйинди, тап айтылган затларды колына ыслаткандай этип:

— Сав бол, кызым! Меним тилегимди битиреегинъе шегим йок. Алланъ разы болсын, яным. Суьйинт-тинъ,— деди.

Тура-тура коьп затлар тешкерип басладым. Бу-лардынъ кужырлы тиллери биринши куьнлерде мени айлак кыйнадылар. Бас деп олар Турцияда яшаган-лар. Он эки йылды онда яшап, тиллерин де туьрлен-диргенлер. Басында туьрк фильмлерге сейирсинип ка-радым. Бозлавдай анълары да оьзегиме туьсетаган эдилер. Сонъ шыдаалмай сорадым:

— Соьзлеринъиз туьркше, карайтаган фильмле-ринъиз туьркше, язувынъиз да окувынъиз да туьрк-ше. Бу не ди? Савлай миллетлерден яратып туьрклер-ди алгансызба? — деп. Бебем мыдахланып:

— Тувганымыз Кавказда, яшаймыз Америкада. Окыганмыз Турцияда. Элиннен кеткенге, оьз тилин таслаганга тынышлык барма? Калганлардынъ тилле-риннен эсе — туьрклердинъ тили ана тилимизге ювык коьринди. Олар да — мусылманлар, Нелля. Он эки йыл онда окыганмыз,— деди.

Меним юрегим сыгылды. Сол соьзди коьзгаганым-га оькиндим. Ах, наьсипсизлер! Кайда калды оьз кни-галары, оьз тиллери, газеталары? Мен аькеткен кара-шай тилинде, ногой тилинде книгаларга сейирсинип карайдылар. Кол-колдан алып, окып та куьреседилер. Коьмекейлері босап:

— Ва бизим Халиматты да-яв! Хурзуктанды да ол. Биз бирге оьскенмиз,— деди анам.

— Халимат — Карашайдынъ айтувлы аьдеми. Онынъ книгалары английскийге де коьширилгенлер. Кавгада да катнаскан,— деймен. Анам уьндемей ба-сын тоьмен иеди.

Юртларын таслаган, эшек яшавды баслаган, кор-лыктынъ артагын ийинлерине артып, тыс кыралда калган каьрип аьдемлер. Йиенлери ана тиллерин би-леек тувыллар.

Ай да озды сезилмей. Аьдемлерден анамнынъ уьйи босамады. Эки де кел, уьш те кел кешелер мен олтыр, сол Кавказдынъ хабарларын, карашайлардынъ яшавларын сорап, увак затларга да суьйинип тынъ-лап турдылар.

Бир куьн биз анам ман мен ялгыз калдык.

— Неля! Атанънан хабар айттага, кызым. Мен оны оьмири яшавымды сагынып яшадым,— деди мунъ-

лы карасын тигип. Ярасыклы яскылдым коьзлери алыска тигилгенлер. Ким биледи, сол вакытта эсине Советлер Уйининъ касындагы квартири коьриндиме коьзлерине явырынлары йдай, алатлы, сынлы эм нур шырайлы атам келдима коьзлерининъ алдына?

Мен сескенип кеттим. Не туьрли сораулар да саклап турдым анамнан, тек бу сорау мени сейирсиндирди эм тынышсызландырды. Тутанып кетпеге аз калдым, ама янме-ян озимди-озим колымга алдым. Тек авызымнан шыкпага турган: «Тийме, атамга! Ол — меники. Онынъ уьстиннен соьз айтаяк тувылман адавыс Америкада», деген соьзлерди юттым. Анамнынъ саргайган сыпаты мени сакаландырды. Эсимге келген ашшы соьзлерим, балалык оьпкелевимнинъ тамырлары болар эдитага, шашылып кеттилер. Анам сездии ишимдеги кавгады эм:

— Нелля! Сейирсинесинъме? Мага енъил тувыл сенинъ коьзлеринъе карамага! Мен шуьшлимен сенинъ алдынъда, ана болалмадым сага. Яман анаман! Мендейлерге талав тийгей эди. Сени коьрген куьннен бербетин озимге орын табалмайман. Сенинъ кыйналган яшав йолынъ бизим уьшин, мунълы сыпатынъ, замансыз эсейгенинъ — баьриси де меним шуьшим,— деп бозлап йылап баслады.

Ол бозлав кырк сегиз йылдынъ кайгысы, куьйиги эм оькиниши эди. Хыйлы заман анамды токтаталмай кыйналдым.

— Анам! Бу соьзди айлак кыйын эди мага айтпага. Элли бирде «анам» деп айтып уьйренген енъил тувыл. Анам! Бала тувылман мен, коьресинъ де! Сени шуьшлемеймен. Оьз басынъды саклаганынъа сав бол! Аллага шуькир! Бебелерим де бар. Кыйналма мени уьшин. Эллиден озганнынъ сыпатына заманнынъ белгилери салынады. Мени аьем де, онынъ балалары да кор этпегенлер бир затка да,— дедим.

— Нелля! Атанънан хабар айтпадынъ,— деп яне коьзлеримге карады.

— Анам! Не хабар айтайым сага? Сени суьйинткендей хабарым йок. Оьзинъ де сезе боларсынъ... Кагытларын туьзеттим. Книгасын экинши кере шыгардылар. «Эки яшав» ман пьесасы «Фатимат». Тувган авылында салынган школага атамнынъ атын бергенлер. Булатуков Хасан Шахимовичтинъ орамы да бар. Атам савлардынъ сыдырасында.

— Нелля, аллах уьшин, айташ та, кайсы йылда атанъды реабилитировать эткенлер ди?

— 1957 йылда.

— О... мен каьрип! Оны мен билген болсам не керек эди-ав! Оьзим сага йолыкпага болаяк эдим де, кадамсыз!

— Атамнынъ неди шуьши? Келсенъ!..

— Ах, балам сенинъ уьшин корктым! Ол да «халктынъ явы» болып, мен де Америкадан келсем — сага соьз тиер, бир маскаралык этермен деп корктым. 73 ясына еттим сени коьрмеге амал таппай. Ах, Нелля! Ййги атанъ уьшин сав бол. Шынты аьдемлик эткенсинъ! Сенинъ атанъдай халкын суьйген, партиясына алал аьдем аз болар эди. Ол ысланганлай меним де куьним каранъа болды,— деди анам.

— Мама! Арымаган болсанъ, сен оьзинъ айттага хабар. Коьремен, айткынъ келеди, ама неге де болсын басламайсинъ? — дедим.

— Кызым, кызым! Яшавынънынъ тергевин эткен, озган затларды коьзгаган енъил тувыл, балам, ийнансанъ. Терис сокпакты туьзетип болмайды. Озган яшавды кайтарып, янъыдан яшап болмайды. Терис затларга юрек шыдамайды. Оьзимнен каты соьзди мага ким айтаяк? Оьзимнинъ тоьрешим оьзим болганман. Кайгыдынъ отлы коьйлегин балалай кийгенмен. Ким не биледи меним яшавымнан? Сен... сен де бетлей боларсынъ меним эткен янъылысымды? Биревге бир зарар этпегенмен, тоьбемде алла! Ялгыз сени коьрип, кешируьвди тилеп оьлсем, бир зат та керек тувыл деп турдым. Сени калдырып кеткеним уьшин сав яшавымды оькинип яшадым. Сеннен ярасыклы бала коьрмеген эдим. Мунав балалардынъ биревин де сендей суьймегенмен. Атанъды янымнан бек суьйгеним уьшин болартага сени айырып суьйгеним. Яде экевимиздинъ айырылаягымызтама? Тувра айтадылар: суьйген аьдемнинъ баласын да артык коьресинъ деп. Онъмаганга меним куьним тувсын. Баланънынъ алдынъда оьз шуьшинъе кешируьвди тилев енъил тувыл. Сукланамаан аьенъ Зулихатка,— деди анам. Сонъ мага аявлы карап:

— Неля! Алла уьшин айташ та, сен мени муткан эдинъме? — деп сорады.

Ол сорава явап бергим келмеди. Шынтысы ман да эсимде онынъ суььвreti калмаган эди. Олай айтып

куйген юректи кыйнамага суыймедим. Онсыз да озын тегаран туры.

— Сиз баэринъиз де мага бирер ат атагансынъыз болар деймен. Атарым айлак коьп, маьнесин билмеймен. Атайым Джумай Нина дейтаган эди, анам Зулихат — Лена деп айтатаган эди. Сен де Нелля дейсинъ,— деп авыр соьзди токтатайк болдым.

— Нелля — сенинъ тувра атынъ. Атанъ суыйтип яздыр деп тилеген эди. Мен озым Нелля деп айтатаган эдим. Уыйинъде Лена боларсынъ. Мага уйренген атымды кой. Болсынма? — деп сорады.

— Мама! Суыйгенинъди айт! Шоьлмек десенъ де шоршыгым йок. Иш сеники,— дедим.

— Соравымды явапсыз калдырдынъ, кылыплы кыз. Мен муткан йокпан,— деди анам.

— Мама! Оьпкелеме тилеймен! Мен кишкей болар эдим. Бир де куьресип сени эсимге ала алган йокпан. Эсимде, юрегимнинъ басында турган болсанъ, тагы да кыйын болаык эди,— дедим.

— Нелля! Меним маразым куьшли. Оьзинъ коьресинъ, картлык та сызгыртып, оькшелетип артымнан еткен. Сага бир тилегим бар, анъла мени... Сенинъ бир авыз соьзинъе термилип яшадым... Кешир мени, кеширалсанъ. Тек ялгыз сенинъ алдынъда шуьшлимен! Айхай хайырсыз 1937-нши йыл,— деп тагы да йылап йиберди.

— Мама! Мен сага тилеймен, юрегинъде авыр затларды коьзгама! Сенинъ яшавынъа, сенинъ сокпагынъа белги салмага келмегенмен. Коьрмеге келгенмен. Заманды шуьшлеймен, анам! Баэрисин де билемен, калган зат мага керек тувыл,— дедим.

— Йок, кызым! Аьруьв этип тынъла. Оны айтпай болаык тувылман. Яшав туьрлене барады, озган йыллар да тинтилип тергеледилер. Яманды да, яхшыды да оьзинъ эсит те, оьз тамамынъды айтарсынъ. Арамызда айтылмаган, анъланмаган зат калмасын,— деди.

Мен янме-ян кофе кайнаттым. Шашкелер мен алдына кофе салдым. Минезленип бирге юмсақ диванга олтырдык. Анам айтпага термилген хабарын баслады...

Онынъ хабары меним хабарым болды.

1937-нши йылдынъ канлы шокрыагы — анамнынъ яшавына шашырады. Бас деп ысланды меним атам.

Артыннан — Каракетов Исмаил Махаевич, анамнынъ уйкен кардашы, рабфактынъ директоры, карашай тилинде физика учебниктинъ авторы. Оннан ай озган сонъ — анамнынъ атасы Каракетов Махай, 75 ясын-дагы карт.

Уьшеви де 1937-нши йылдынъ курманлыклары болдылар. Анам школада физика эм математикадан оқытувшы эди. «Враг народтынъ» кызы, «враг народтынъ карындасы», «враг народтынъ» пишеси. Ондай аьдемге балаларды тербияламага сенип болаыкпа? Кайдан болсын. Суыйген исиннен шыгардылар. Оьзин де аьр куьн сайын соравга шакырып басладылар. Атамнынъ куллыгын юргисткен орта яслы орыс ки-си Анатолий Иванович Журавлев Ставропольден шакыртылган эди. Шынты аьдемлиги болган, туврашыл эм алаал юрекли ки-си эди. Уьш ай кагытларды тергеп, соравларды бардырган сонъ, шаат болып язылган кисилердинъ де явапларын тергеген сонъ, атамды шынтысы ман аяп, ызаланатаган эди. Аьдем — аьдемди айырады кайдай аьлде де. Айырмай болмайды. Журавлев терениннен тергейди, явапларды тешкерип, тинтип алады. Бу ногай ястынъ босына янып соьнеегин сезеди, ама исти туьзетер уьшин амал табалмайды. Оьлимнинъ кынжалы илинген Хасаннынъ басына, сав калдырып, куткарып болмайды. Журавлев туьтинди туьтетип, сонъ артыннан шайнайды, баска туьрли соравлар ман да карайды. Сол бир явап, бир соьз, бир турыс! Аьжейипсинеди следовательно: айлак ниетине берк аьдем. Ондайлар аз. Коьплер тизлериннен шоьнъкип йылап тилейдилер, оьз юклерин баскаларга юклейдилер. Шуьшсиз аьдемлерди бояп, ягып барадылар. Ондай аьдемлер Журавлевтынъ юрегин шийкентеди, ашувга толтырадылар. Ама баскаларды амалы болса шыгарып та йиберер эди. Бир куьн шеретли соравда касындагы милиционерди туьтингейиберип Журавлев Хасаннан сорады:

— Булатуков, мага туьтин керек тувыл. Мине караш та, сав пашкем де бар. Бир соравга явап бер: не зат этейим сага? Тутнактан босаталаык тувылман. Сенинъ куллыгынъды тройка карап турады. Меним колымнан коьп зат келеек тувыл. Кенем де болсын увак-туьек тилегинъ бар болса, айт. Милиционер келе болар,— деди.

Хасан ойлап турды. Сонъ:

— Сага онынъ уьшин соъз тиеек болса ша... Заманлар кыйын. Оьзим уьшин биревди де кыйнагым келмейди! — деди Хасан.

— Булатуков, ол — меним ишим! Тезинъиз, милиционер уйге ювыклады, — деди Журавлев.

Хасан куьлемсирей берип:

— Амалынъыз болса, анам ман кыскааяклымды коьрсетерсинъиз. Кызым да бар деп билемен. Анамды эм кыскааяклымды бир кере коьрсем, зат керек тувыл, — деди.

Журавлев сейирсинип:

— Биревин ша? Ананъдыма? Пишенъдиме? — деп сорады.

— Экевин болмаса, анамды. Неге дейсинъме? Анам карт. Пишемге 23 йыл толган. Ким биледи, алдыда яшавы да, ишеек сувы да бар болар, — деди.

Анатолий Иванович ак юреги мен аяды бу аьлемет намыслы кисиди.

— Ладно, Булатуков! За твою любовь к матери, я их покажу тебе. Бывают же такие интересные люди, — деди. Сол сабат милиционер кирип столга эки паьшке туьтинди салды. Ога карап: — Спасибо большое, — деди. Эм сол такыйкадынъ ишинде: — Уведите арестованного в камеру, — деп атам ман коьзлери мен ымласты.

Куйындай эсип, йогардан келген каза Софиядынъ уьш баалы аьдемлерин аькетейтыр. Кимисин аясын, кимисине йыласын, кайсысын кесип тасласын? Тапкан уьш айлык баласын да кайынсинълиси Фатимага калдырып, тутнактынъ эсиклерине каравыл шыгады. Азып, тозып, таяктай таралып калган наьзик кыскааяклымды коьрип аямай калганлар да аз тувыл эдилер. Бир кере эсикке сирелген Софияга хыйлы карап турды Журавлев. Сонъ:

— Сизинъ тукумынъыз Булатукова болар солма? — деп сорады.

София коркпай да калмай, тоьменге карамын тигип:

— Аьше! — деди.

Тутнактынъ алдындагы аьдемлер тындылар. Журавлев баьрисине де эситтирип:

— Бос турасынъыз! Сизинъ аьдемлеринъизге енъиллик йок! Статьялары айлак авыр. Кыйынлы аьлге туьскенсинъ. Оьзинънинъ басынънынъ да каь-

рин тез болып шекпесенъ, баьлеге калаяксынъ, — деди.

«Мени оьлтирселер де кыйналмайман. Не яшавым бар меним аьдемлеримсиз. Оьлмегеним кара ер»...

— Булатукова, эринъиздинъ анасын алып келинъиз. Юма куьнге. Сораяк затларым бар экевинъизден. Баланъызды да аларсынъыз, — деди эм артына бурылып, кабинетке кирди.

София ян-ягына карамай уйине келди. Эситкен хабарын аьем Зулихатка айтты. Аьем йылап баслады.

— Ах, экевимизди де олтыртаяк болар. Солай, София, солай. Сен кал саьбийинъ мен, мен оьзим бара-йым, — деди аьем.

— Йок, анам! Олар айтканды этпей болмас. Ердинъ астыннан да табарлар аьдем керексе, — деди. Эм олтырып баласын эмгистип баслады. Кеше экеви де терезеге карап шыктылар. Аьем сыбырдап:

— София! Билесинъме, эгер бизди олтыртаяк болсалар, эртенъге калдырмас эдилер. Аькетер эдилер ян-ме-ян. Ким болганмыз экевимиз, сав куьнге уйде калдыргандай? — деди.

— Ким биледи, олай болса да болар, анам, — деди София. Эртенъ болып танъ атты. Эки кыскааяклы да аьзирлендилер, балады да алып тутнак уйге йоьнедилер. Келселер, келсинлер аьдемлердинъ коьбиннен эсик бетке ювыклап та болмайды. София акырын-акырын алдыга тармасып баслады. Онынъ артыннан Зулихат аьей де иереди. Сонынъ арасында эсик ашылды, милиционер шыгып:

— Булатуковалар барма ишинъизде? — деп сорады.

— Бар! Бар! Былайдамыз! — деп кышкырды анам.

— Йолдан тайынъыз! Йиберинъиз аьдемлерди! — деп екирди йыйылганларга милиционер. Сокпак азмаз ашылды. София колында кызы ман, артыннан аьем де сырпылдай берип бир пешке кирдилер. Терезединъ касында туьнегуьнги Журавлев деген туры. Касында милиционер. Булар киргенлей, Журавлев:

— Олтырынъыз, — деди, милиционерге бурылып.

— Булатуковты, 11 камерадагын шақыр! — деди давазын катырып эм суслы карасын келгенлерге тигип. Аьем де, анам да кулакаларынынъ эситкенине юрек-лери ыйнанмай, коьзлери мен бири-бириннен сора-

дылар: «Тап эситкеним ушинме, яде кулаklarымызга шалындыма?» — деп. София коьзлерин юмды, анасына карады:

— Тувра! Тувра! — деди.

Сонынъ арасында эсик керилип ашылды. Булар турган пешке Хасан кирди. Шырайы куьзги япырактар саргайган. Бетинде — тоьпеш тамгалары. Кайдады халк сукланып карайтаган шырайынъ? Яйдаы явырынлары алпыс ясындагы карттынъ ийинлериндей тоьмен ийилгенлер. Хасан эки баалы аьдемдин коьрип, айтпага соьз таппай тутлыкты. Анасы:

— Коьзлеримнинъ ярыгы, Хасан! Не зат эткенлерди сага? Не ушин? — деп йылап улына ябысты. Милиционер касларына келип:

— Говорить только по-русски! — деп екирди. Аьем Зулихат, коьзлерин улына тигип, шокрыактай аккан коьзясларын кол явлыгы ман суьрте берип, шатка олтырды.

София аьем Зулихатка да карамай сонъгы кере Хасанга ябысты. Атам балага эректен карады. Касына аккелдиртпеди. София кызын аьемнинъ алдына салды. Уьнсиз эрине карап турды.

— Кызынъ атсыз, сени саклап турамыз. Атынъды айтарсынъ, — деди София. Сол вакытта Хасан йоьткирди. Кисесиннен кол явлыгын шыгарып, авызын суьртти. Кол явлыкта кан татлар қалдылар. София соравлы карады эрине. Оьзин енъалмай: — Хасан! Не зат ушин зыкы шегесинъ? Мен билмеген не шушинъ барды? Яшавымызга кан явды да! Кимди оьлтиргенсинъ? — деп ышкынып йылап баслады.

Эште, бу кышкырыкка даянаяк аьдем де табылгандай болмас эди.

— Сонечка! Тилеймен, йылама! Мен ялгыз тувылман. Меним акымнан эситерсинъ... Басынъды сакла, балады аьдуьвлеп кара, яным. Меним касте гонорарым бар. Сизге коьпке дейим болаяк. Оннан сонъ оьзинъ амал этерсинъ. Сен йигитсинъ де, Сонечка! Мен сага сенемен. Анамга демев бол. Меним шуьшим йок сизинъ алдынъызда, — деп тегаран айтты коьмекейи босап. Анасына аявлы карап:

— Коьп кыйнадым сени, анам. Кеш мени, кешалсанъ! Сенинъ алдынъда шуьшлимен! Вак аьелдинъ ишинде ярдамшысыз калаатырсынъ, анам, — деди.

Уйкен алатлы киси тизлерине шоьнъкип анасы-

нынъ аякларына басын тиреди. Журавлев та сасып, не этеегин билмей, терезе бетке бурылды. Тамагына тыгылган туьйинди юталмай, йоьткирип те алды. Сонынъ арасында Хасан аяк уьстине турды. Колындагы колявлыкты Софиядынъ кисесине салды. «Кызымга берерсинъ! Аманат!» — деди. Анасына бурылып:

— Анам, балады оьзинъ карарсынъ. Сенинъ кызынъ уьй-уьйден кыдырмасын. Ол да сага эмбек! Амал йок! — деп, Журавлевка басын ийип, шыгып кетти. Анасы ман София сынтастай катып қалдылар. Журавлев аьейдинъ касына келип:

— У Вас очень хороший сын, мамаша! Да... времена, времена, — деди Софиюга карап: — Ну что, Булатукова, довольны? — деп сорады.

— Сав болынъыз! Аьелинъиз бизикиндей кайгы коьрмесин. Алла сизге оьмирди берсин — деди. Эм экви де шыгып кеттилер.

Экевине де болды хабар юмага дейим. Орамга шыкканда София колын кисесине салды.

«Бу да не экен?» деп, кол явлыкты кисесиннен шыгарды. Туьйилген муьйсин шешип караса — Хасаннынъ юзиги. Оны Хасанга йолдасы эстеликке берген эди. Юзиктинъ касында «В» арифти этилген. Ишине карасанъ «Х» ман «С» арифти коьресинъ. «Хасан ман София Булатуковлар» дегенди анълайсынъ.

«Ах наьсипсиз, Хасан! Куллыгынънынъ колайсыз экенин сезген экенсинъ. Журавлевтинъ айтканы туьппе-тувра... Юзикти де берип йибердинъ. Шыкпага амал йок экенин сезип мойнынъды салдынъ», — деп йолын йоллай йылап барды.

Тутнак уьйге келе-келе кепти Софиядынъ кевдеси. Саклай-саклай саргайды айтылган юрт аьруьв сыпаты. Асын да, сувын да мутып сол тутнак уьйде қалды эси эм дерти. Махай-атасы, Исмаил — тувган қардашы, Хасан-ян йолдасы! Кайтип уьйде шыдап турааксынъ? Келсе де эмшеклерине суьт толып, кийимлерин сувлап басласа, баласы бар экени эсине туьсетаган эди. Анавдай аьдемлерининъ тоьгерегинде ыржайып аьжел айланып юрсе, балады алаяксынъма эсинъ. Оны оьзинше карап куьресетаган эди Фатима азык.

«Ким не айтар, кайсысынынъ иси кавыфлыды?» — деп яны телезип айланды София. Биреви де болсын

кайтса не керек эди? Ким берсин онадай наъсипти? Балалыкта йылаганның оьмири коьзяслары кеппейди. Яман тиллердинъ шуыши мен кеткенлер артларына кайтып келмейдилер.

Декабрьдинъ биринши юмасы сондай аязлы эди, ондай сувыкты ким коьргенди? Бу куьн де каьрип аьей Зулихат София ман тутнак уйге келдилер. Не Хасаннан хабар билмедилер, не Исмаилдан. Журавлевты да сорап алдылар. Тек бирев де явап бермеді. Уьшинши эсикке келдилер. Неге де болсын булар ювыклаганлай, соьйлеп турганлар тындылар. Сейирсинип экеви де басларын созып-созып карадылар. Кисидинъ карасын сезсенъ, юрек те тынышсызланады да. София ман Зулихат бири-бирине карадылар. Тек кийген кийимлеринде аькис зат коьрмедилер.

«Ярабий, не болыпты экен? Тутнактан кашкан аьдем барма экен?» — София эсикке ювыклады. Эсикке ябыскан кагыт коьзлерине илинди. Окып баслады.

«Бу кеше оьз маразларыннан оьлгенлер... Отыз тогыз аьдем». Окуп шетине етти. Туьбиннен пышылган теректей, бирден янына йыгылды. Зулихат каскадынъ сызлап турган юреги кабыннан шыкпага етти. Келинининъ эси келгенше тырнакларына сыйынып турды. Сонъ сыбырдап касындагы эсли кыскааяклыдан сорады:

— Алла уьшин! Сол тукумлардынъ ишинде Булатуков деген тукум барма? — деп. Мен окуп билмеймен.

— Йок, сенинъ улынъ йок ишинде. Улынъ деп корктынъма, каска? — деди.

Зулихат-аьей енъилленди:

— Аллага шуькир! Хасан тувыл! Солай ким экен оьлген! Исмаилма, Махайма? — деп ойлап кыскааяклыга карады.

— Яным, Каракетов деген тукум барма? — деди.

— Бар! Каракетов Махай, — деди.

— Ах, кадамсыз София! Биринши курманлык атасы болды. Калганларын наъсиплери сакласынлар, — деди аьей.

Касык сувга заьр этип, кесек оьтпекке термилтип оьлтирдилер Махайды да. Ондай мазаллы эм куватлы картлар аз эди Карашайда. «Ашлык аттан йыгар» деген. Онынъ артыннан атасыннан да мазаллы, карувлы эм куватлы Исмаил да кетти сонъгы йолы ман.

— «Халктынъ явы» деп, кол салсанъ сав калааяксынъ, Каракетов, — деген соравшылар болдылар.

Москвада Крупская атлы университетинъ физика факультетин кызыл диплом ман 1925 йылда кутылган, карашай тилинде физика учебнигин шыгарган йигит те кайтпаска кеткенлердинъ сыдырасына кирди. Исмаилдай окытувшылар санамалы эди Карашайда.

«Исмаилдынъ боьркин сыйлагандай яс-явка баскалардынъ оьзлерин де сыйламайдылар», — деп айта таган эдилер авылдаслары. Барма эди онынъ шуыши? Эткен хатеси, оьлтирген аьдеми, яде урлаган заты? Авызынъа ети киртти салып, ян-ягынъа каранып, айтаяк соьзинъди ютып, сыбырдап соьйлемеге керек заманда ол анъсыз болды. Халк йыйылган еринде оьз ойлары ман боьлисти:

«Босына аьлекледилер ясларды! Аккан сувдан таза эди олардынъ ислери эм юреклери. Булатуков Хасан, Тамбиев Ислам, Уртенев Азрет, Добагов Асхад — кайдай яслар эдилер-ав! Оларды партиядынъ явларына берип кайтып яшамага болаякты? Ямагат! Терис затлар этиледі», — деп йыйында соьйлеген. Янме-ян алып кеткенлер тутнакка.

«Бас колынъды терис соьзлер соьйлегемен йыйында деп сав калдырмага да болармыз», — дедилер.

Тек айткан соьзлериннен кайтпады.

«Акка кара деген — ол эрликпе? Оьтирикке яшавымды сатып алалмаспан... Оьлтирмеге болаяксынъыз! Ол ясларга коьре меним яшавымнынъ баасы де йок. Мен — окытувшыман», — деди.

«Айтканды кой да айтарсынъ. Атанъды да сатарсынъ, атын да мутарсынъ! Коьргистермиз сага кайтип соьйлемеге керегин», — дедилер, столдынъ уьстин наган ман согып. Соннан сонъ тувды кара куьн Исмаилга. Колларын, аякларын темир таяклар ман ваткышлап, малдай оькиртип оьлтирдилер пелван Исмаилды. Онынъ да калды эки кызы ман, сол хайырсыз 1937 йылда тувган мени мен яслы улы. Тек ол каравын таппай, кайгыдан акылын йойган анасынынъ йылувын таппай, акылдан ярти болып оьсти. Аьр оьлуьв де оьз уьлисин косады аьдемнинъ юрегине, яшав йолына. Оьлиде де неше туьрли оьли бар. Тоьринде ятып, сагынган аьдемлерин коьрип, куьсеген асларын ишип, аьели арасында оьлген — ол наъсип.

Булардынъ оьлуьви ша? Атлары десенъ «халк-тынъ явы» болып, егенлери кара тоьпеш болып, коьргенлери ийтлердей огырсыз сораьшылар болып, эситкенлери азар ман корландырған соьзлери болып. Бу оьлуьв тувылма корлыктынъ казасы?

Шеретте Хасан калды. София оьзине орын таппайды. Уьшинши айга басты, Хасаннынъ акыннан бирев де соьз айтпайды. Газетлерди окысалар, шашлары тик турады. Олардынъ бетлеринде язылатаған затларды халк окыйды да. Кыскаяклы орамга шыкпага да камсыгады. Ойлайды:

«Биревдинъ акшасын алганы йок. Государствога аькелген зарары йок. Ондай аьдемнинъ уьстиннен де кужыр затлар язылады экен-ав»,— деп оькинеди. Не зат бар эди уьйлерининъ ишинде? Энъ уьйкен байлыклары— книгалар, книгалар, книгалар. Экеви де аьр-бир ерден де книгалар йыйып аькелетаған эдилер. Каьытлар ман книгалар... Сол каьытларга куьнлейтаған эди София Хасанды. Оларга коьмилсе, яс кыскаяклысын да мутып, «олтыраякпан»,— деп кетер эди. Хыйлы заман озған сонъ, шыгар эди, иске асыгыслы аьзирленип баслар эди. Пишеси ашувлана берип:

— Соьйлесип, сырласып, хабарласып тыншайдынъма сол адавыс каьытлар ман? Каьытларды тапсанъ, сага не ана, не бала, не пише керек тувыл. Не зат соьйлейтағанынъды билсем экен сол каьытлар ман? Безбейсинъме?— деп оьпкесин айтады.

— Сонюшка! Сен акыллысынъ да! Ак пан карады айырасынъ да. Сенинъ ярдамынъ ман уьш книгады шыгардым. Эртегилер йыйынтыгын аьзирледим. Асыгаман, Сонюшка... Заман асыктырады... Кутылмай калсам... кутылмаска да боларман. Бир аз босансам, савлай заманым сеники!— деп куьлемсиреп шыгып кетер эди.

София Хасаннан ети йылга кишкей эди. Оьзлери де янъы уьйленгенлер. Хасан оннан алдын алған эди Апхоева Нурханды. Ол да айлак суьйдимли эм аьдетли кыскаяклы эди. Бири-бирине тоймай, яшавдынъ суьйинишине коьмилгенлей, Нурхан авырып баслады. Аькетпеген ери де калмады Хасаннынъ. Тек эм табылмады. Яслай авырган маразы кызын тапканнан сонъ, яне баслады кыскаяклыды кемирип. Ол заманларда оьпке маразга эм бар эдима?

Не Москва, Кисловодск, не Краснодар калдырмай, ашпаған эсиги калмай, эленълеп юрди Хасан. Тек аьжел аямады не Нурханнынъ яслыгын, не йыл ярымлык балады, кишкенекей Аминатты. Аминат деп бирев де айтпаған ога. Баьриси де: «Кукла»,— деп айтканлар. Сондай аьруьв бала болған. Анасыннъ огырсыз маразы балага коьшип, экевин де аькетти. Атасыннан сонъ Хасаннынъ экинши кыйынлыгы эди Нурхан ман кызынынъ оьлуьви. Аьей Зухлат экидинъ биринде айтатаған эди:

«Нурханды аьжел аькетти, ама Куклага меним шуьшим ети»,— деп. Каныгып сораганда: «Уьйтип неге сен айтасынъ? Не болған эди?»— деп, ол тизип айтты:

— Ах, балам, авыр затларды коьзагынъ келмейди. Нурхан Краснодарда больницада эди. Мен балады алып коьрмеге бардым. Врач айтты: «Оьзинъиз кирынъиз! Тек балады аькетпенъиз! Балады касталы аьдемге юьыклатып болаяк тувыл. Экеви оьлгеннен эсе, бирев калсын»,— деп. Оьзи де каты суслы аьдем эди. Кирдим, коьрдим Нурханнынъ аьли осал экенин, сездим. Хасан да тоьгерегинде айланады. Мен касына юьыклаганлай: «Анам! Куклады аькелмегенсинъме? Эректен де болсын коьрсеттага мага»,— деп тиледи. Алладан коркпай кайтип термилтейим анасын баласына? Шыгып, врачтан да ясырып, балады алып кирдим. Бала ман бирге эсикке сирелдим. Коьп карап турды Нурхан баласына. Соьйлемеге де куьрести. Ол бала да «Мама! Мама!»— деп анасына ымтылды. Кыйынлы аьдеммен мен. Юрегим алып кеттим!

«Анам! Коькирегиме кан явған. Мен муннан аяк уьстине тураак тувылман. Сага аманат Кукла! Меним биревим де йок. Тек бир кушаклап оьлейим баламды»,— деп коьзлеримге карады. Не этейим? Йибердим Куклады. Ол да шавып анасыннъ касына етти. Анасы да сол солкылдаған коькирегине сыгып баласын кушаклады:

«Куклам-ав!»— деген мен эсик керилип ашылды. Ашылса да онадай ашылсын, врач пан Хасан бирге кирдилер. Врач мага айтпағаны калмады:

«Меним юрегим йок деп билесинъме? Мен баска туьрли заттан яратылған каты эм огырсыз киси, солма? Эндигиси баланънан қол коьтергенинъди бил! Улынъ да кырлы тувыл! Оьзинънинъ қолынъ ман му-

навдай аьлемет балады оьлтиреексинъ»,— деп Хасан-га да карамай, балага урсыскандай, кан куйды. Врачты коьргенлей Нурхан язык та баласын ийтеп йиберди. Ол да анъламай анасынынъ неге уйтип эткенин, йылап баслады.

«Нюра! Аямайсынъ не байынъды, не баланъды! Меннен сонъ бирев де калмасын дейсинъме? Орыс кыскайкылылар балалары уьшин отка басларын атканлар. Эректен карасанъ...» — деди Нурханга да врач.

Хасан калды. Мен артымга бала ман кеттим. Эки куьннен сонъ Нурхан оьлди. Оны да Краснодарда коьмип, сыпатына аьдем карап болмай, артына кайты Хасан да. Тек уйге келгени мен, баласынынъ каты авырып турганын коьрди. Мен басымды коьтерип улымнынъ коьзлерине карамага болмадым. Ерди казып, ерге кирип кетер эдим, амалым болса. Оьз шуьшим тирилей оьлтирди мени. Анълады каьрип Хасан кызы да анасынынъ артыннан кетегин...

«Анам! Оьлтирме оьзинъ оьзинъди! Сенде уй толган вак балалар! Не ди сенинъ шуьшинъ? Анасыннан юккан маразга этеек затынъ йок. Тек оьзинъди кемирме»,— деп ийинлеримнен кушаклады кенъ юрекли, яшав йолында кыйынлык пан колтыкласып келген каьрип балам. Юма авырганнан сонъ, бала да оьлди. Каьрип Хасан, не куьйди, не янды, не кайгырды! Айдынъ ишинде пишеси де кетти, баласы да анасынынъ артыннан етти. Йорма бес ясында улым ондай авыр кыйынлыкты коьрди. Эки йыл озган сонъ, 1934-нши йылдынъ ортасында сенинъ ананъды аькелди. Каьрип Исмаилды, ананънынъ кардашын, эрте танып, айлак суьетаган эди. Оларга киретаган эди карашай бетке барса. Ахыры Исмаилга киев болды,— деди.— Элбетте Карашайга тез-тез бара турган: Тебердада санаторияда оьзин караткан. Кызы ман пишесин аькеткен лебиз мараз, ызларын Хасаннынъ оьпкелеринде де калдырган эди. Ол кастадан айырылмай яшав йок эди. Сонынъ уьшин юма сайын йоклап турды врачларды йылга ювык. Оьлмеген болса, аьптентъ болаяк эди. Экев болаяк эдинъиз! Алла, мага шуьшинъ мен яша деген болар,— деп кайтарар эди экидинъ биринде аьем.

...Хасан асыгып баспага эртегилерин аьзирледи. Аьр затын аьпме-аьзир этип, йыйыстырып салды. Сол куьн эсик ашылды:

— Волаякпа уйкен аьдем мен 10 такыйка соьйлеспеге? Исте йолыгысалмаймыз, хабарымызды айталмаймыз,— деп Азрет Уртенев, Ислам Тамбиев, Хасан Аппаев кирдилер.

— Кайдан шыктынъыз? Кайсы ел аькелди сизди? Ойларым сизге етти болар деймен... Сизди коьрмеге излеп туры эдим,— деп Хасан суьйинип йолдасларынынъ алдына шыкты.

— Кайсы ел аькелди, дейсинъме? Куьн тувардан эскен бестав болар. Алдыдан эскен аккуждынъ куьши етпес эди,— деп куьлемсиреди Азрет Уртенев.

— Аьдемди коьрмеге излесенъ, заман табасынъ. Коьресинъме, соьйлестик те йыйылыстык. Базар куьн оьзи, эсикте коьзлеринъди аштырмаган симсик ямгыр. Кайда бармага болаякты мунавдай куьнде? Сенинъ ямгырлы куьнди суьймейтаганынъды билемиз,— деди Ислам Тамбиев.

— София бизди кешсин... Сенинъ куллыкларынъ коьпти де уйде,— деп куьлемсиреп коьзин кысты Аппаев. Баьриси де куьлдилер. Хыйлы заман Хасаннынъ кабинетинде олтырдылар. Хасан шыгып:

— Сонюшка! Карашай конакларынъа ногоай шай астага. Пыслак та, бурыш та, локом да сал. Этке уьйренгенлер шай ман сыйланып, ногоайлардай кувнак эм енъил болсынлар,— деди, конакларга эситтирип.

— Хасан! Хасан! Сенсиз билмей эдим не этеегимди. Сен айтканша болсын. Карашайларга кара шай куаяйыма, яде каймак катаяйыма? — деп куьлкиге авыстырды соьзлерин София.

— Огъай, София, кара шай Хасанга, ак шай конакларга,— деди оьткир тилли Азрет.

София зияпетлер аьзирлеп баслады, конаклар соьзге эслерин бердилер, областъе болатан хабарларга коьштилер. Авыл авылда, район районда оьткир сораваз аз тувыл эдилер.

— Аппаев! Не затлар язасынъ? Не затлар шыгардынъ? — деп Хасан сорады.

— «Кара кьобюр» («Черный сундук») деген романымды аьзирлегенмен. Язылган болып тагы да эки уьш затым бар. Тек бас деп сосы затымнынъ шыкканын суьемен. Уйкен зат,— деди конак.

Хасан айлак сыйлайтаган эди сабыр эм акыллы бу аьдемди. Баладай ювас эм алал эди ол. Оьзининъ акында соьйлемеге суьймес эди.

— Соны ман китабинъды «Кара сандык» деп ата-дынъ, солма? Арууь эткенсинъ. А мен болсам, «Кара сандык» деп эртегилеримди атаганман. Аьлемет тувылма? — деди куьлкисин ясырып Хасан.

— Хасан, бир зат та тувыл. Мен редакцияга барып, оьзимнинъ романимнынъ атын туьрлентейим, — деди Аппаев.

Тек Хасан янме-ян соьзин айтты.

— «Кара кьобюрдю» карашайлар окаяк, меним эртегилеримди болса, ногайлар. Сеники шыксын, кардаш. Кайтип ойланган болсанъ, суьйтип шыксын. Эртегилерге ат табылар, — деди Хасан йолдасынынъ карсына олтырып.

Тап аксамга дейим олтырдылар йолдаслар бир-бирлериннен айырылалмай. Ас-сув ишкен сонъ, кеште шыгып кеттилер. Ол сонъгы йолгысувлары эди айырылмас йолдаслардынъ.

София куьнлейди, ашувланады. Окында сол книгаларга от бергиси де келеди. Книгаларды суьймегеннен тувыл. Окымага да суьеди, байлам-байлам книгаларды сатып алып та келеди. Тек эрин куьндиз уйде коьрмейди. Кеште келсе де газеталар, книгалар, кагытлар, кагытлар. Хасан босамайды, Софияга заман калмайды. 20 ясындагы кыскааяклыга ойын да, куьлки де, завькы хабарлар керек. Софиядынъ оьпкелеген сыпатына караса, Хасан кийинип баслайды.

— Хасан! Кетесинъме? Йыйынгама? — деп оьзленеди София.

— Йок, Сонюшка! Кийин тез болып. Кала бавына шыгайык, бираз айланып келеек... Сенинъ де эригинъди яза турмасанъ, уйден куваяк боларсынъ, — дейди Софияга энъкейип. Янме-ян кийинеди София, тап сол соьзлерди эситпеге саклап тургандай. «Ура!» — деп кийинип шыгады туьптеги пештен. Экеви, ялгыз экеви! Огырсыз книгалар ман кагытлары да уйде! Не де айтпага болаяк, оьларынъды тоькпеге де болаяк. Хасан оьзи де кайдай завькы эм куьлкиши. Аьдемлердинъ кылыктарын селекелейтаган ятлавлар да окыйды, туьрли куьлкили хабарлар да айтады. Мине соьлеги Хасанды яныннан да бек суьеди София. Уйдеги Хасанды, кагытка эм газетке эсин берип, тоьгерекке ойлы карасын тиксе, унамайды. Яс-лык-яслык!

Экевлери аста-акырын бавдынъ ишинде кезедилер.

Коьплер артларыннан карап каладылар. Бири-бирине келискен, ярасыкы косаклар эди-ав! Оьзлерине тигилип караганларды сезсе:

— София! Сени меннен алып кашарлар деп коркаман. Аьдемлерден мырсат йок, таса якка бараякпа? — деп йогардан тоьменге Хасан карайды.

— Хасан! Аьдемсиз ерде не этеекпиз? Биз де халкка караймыз, халк та бизге карайды. Коьнъилимиз ашылар, ойларымыз шашылар, — деп яваплайды София. Булар уйленгенли эки йыл толган эди. Тек бир-бирине мунавдай юккынып алынган заманы болмаса, заман да калмайтаган эди. Не кеше, не куьн барма эди ол йылларда партиядынъ ишчилерине. Анда йыйын, мунда йыйын... Ер айдав, аслык шашув, пишен шалув, аслык орув, наьртуьк йюьв... Аьр шакта да партиядынъ куьлыкшылары алдышы фронтта. Уполномоченный болып авыл-авылга йибериледилер. Куьлыкларды кутылмай, артка кайтув бар эдиге? Йоктан бар этип, кеше-куьн каьр шегип, оьстирген аслыктарды заманы ман ордырып, орынластырып, заготовка йибертип, халкка да трудоденьге еткермеге шалыстырып, заман ман таласып яшады. Колхозлар янъы куьрылганлар, кургак йыллар, яланъашлык, етиспеликлер. Соьлегиндей йылы эм кенъ, куьйизлер тоьселген кабинетлерде ким олтырган? Кырларда, аслык асылланатаган ерлерде, суьт фермаларда, халктынъ, ишчилердинъ арасында куьш пен де, соьз бен де куьрескенлер. Сонынъ уьшин болар эди олардынъ аьдемлерге юьык болганлары. Аьр авылдынъ яшав кадирын билмеген басшы — басшы эдиге? Ишши аьдем де оьзининъ юрегиндегин тоьгип, кенъесип, койыны куванышка толып кетер эди.

Хасан бир-эки саьатке уйге келсе:

— Сонечка! Заманынъ бар болса, кезинип келеек, — деп эди. — Бавга бараякпа, яде баска яккама?

— Йок-йок! Керек тувыл бав. Анав кере Азрет Уртенев пен соьзге коьмилдинъиз. Мен де калдым тоьгерекке карап, каравылшыдай, — деди София.

— Солма? Ах язык сени! Айлак кыйналган экенсинъ калын агашлыктынъ ишинде яппа-ялгыз, — деп айтар-айтастан, София колтыгыннан ыслап шыгып йоьнедилер.

— Аьлемет тувылма, София? Тавдынъ, тастынъ арасыннан, калын кара агашлардынъ ишинде ясы-

рынган Хурзуктан тегаран сени тапканман. Эки йылдын ишинде бир-биримизге суьйтип уьйрендик, тамам оьмири яшагандай болып. Эндигиси бир йылавыгымыз болса, боьтен де ийги болаяк эди. Мен бек суьемен балады,— деди Хасан кызара берип.

София анълады, ян йолдасынын бала аьсирет экенин.

Аьруьв басланган яшав бырыкса, ол оьмирлерге оькиниш. Булардын яшавы да коьктеги булытлардай шайылып кетти. Уьйкен кара кайгы уьйге кирмеге аьзирленип, эсик артында ясырынып турган экентагы. Софиядын соьлеге дери де эсинде калган Хасаннын соьтгы Пленумнан кайтип келгени. Эри эсиктен кирсе, София аьр дайым алдына шыгып, шешинмеге ярдамласатаган эди. Буьгуьн де эсик ашылды. «Ким келипти экен Хасанга эрте? Кеш келекпен, Пленум бар деген. Ярабий, ол ким экен?— деп сораьлы карады эсиктен киреятканга. Алдына эри сирелди.

— Хасан! Не болган сага? Аьырдынъма? Яташ, орын салайым. Сыпатынъа аьдем карап болмайды»,— деп оьзеленди София.

Тек Хасан мунълы карап:

— Ятпайман, Сонюшка! Мунав йол сенинъ сыхырлы колларынъ ман дарманларынъ мага ярдамласаяк тувыллар,— деди аьыр куьрсинип.

— Не болганын айттага? Оьлген аьдем барма? Оьлген болмаса, баска онадай кайгы болаякпа?— деди пишеси.

— Ах, сен не билесинъ! Уьйкен, оьлгендей кайгылар да бар. Тирилей ерге киргисткендей соьзлер де бар. Ялган соьзлерден ашув не барды?— деп уьйдинъ ишинде анаьв якка, мунав якка юрил баслады. София оны буьгуьнгуьндей оьмири коьрмеген.

— Оькинемен, оькинемен, оькинемен: анам языкка ярдам эталмадым вак балаларды аяк уьстине салмага. Бири-бириннен экисер йылга кишкейлер. Энъ уьйкени Азрет— 24-те, Мухтар ман Фатима 12-де, Айшат— 10-да, Борис— 8-де. Не болар онынъ куьни?— деп каьдели кыйналды.

— Хасан! Сени оьлтirmeге аькететярларма? Неге уьйтип соьйлейсинъ? Аьруьв, разыман шыгарсынлар куллыктан! Кетермиз кайда да болсын, область уьйкен. Окутуьшы болып ислеь билмейсинъме? Оку-

вынъ етпесе, каравылшы болып туьсерсинъ бир ерге. Мен школада ислермен. Етер тапканымыз экевимизге,— деди София.

Баска заман болса Хасан куьлкиси мен коькти коьтереек те болар эди. Ама мунълы шырайы ман:

— Исте тувыл соьз... Соьз политикада... Мени капаяктай коьремен»,— деп сыбырдады. Софиядын батлак коьзлери тагы да батладылар эм тоьгереклендилер:

— Хасан! Сениме? Олай болама шуьшсизден?— деп эрине ябысты.

— Билмеймен, Сонюшка! Билмеймен! Тек юрегим мен сеземен бир аькис затлар басланганлар... Бизге де етти баска яклардагы аьдем шалув,— деди агарып.

Зыранълап кабинетине кирип хыйлы заман олтырды. София да аьыр ойларга коьмилди, эрининъ касына кирип онынъ ойларын бузбага суьймеди. Окынокында ялгыз калып, ойларын, эткен ислерин, юрген йолларын тинтип карап, оьзине белги де салмага керек. Терисин де, туьзин де оьзи анъламага керек. Хасан кабинеттен шыкты. Колында уьйкен калтасы бар эди. Кара сактыян калтадынъ иши толы эди. Онынъ аьыр экенин София караганлай да сезді. Эрине сораьлы карады:

— Хасан! Командировкага бараьксынъма? Москвага, Ростовгама? Коьпкеме? Акша керекпе?— деп тынысын алмай сораьларды куйды.

— София! Мунав калтады Фазильге берерсинъ. Ол алал эм ийги яс. Алдамас деп билемен. Эситтинъме? Фа-зиль-ге?— деп бувын-бувыны ман катырып айтты.

— Хасан! Оьмир яшавынънынъ емисин биревге неге калдырасынъ? Бебелеринъ ша? Исмаилга калдыр болмаса! Ойларынъды, акылынънынъ эм яшавынънынъ сырларын кенетенге аьдем ашарма? Оькинерсинъ, Хасан,— деп оьзеленди.

— Айвансынъма сен? Яссинъ сен аьли де! Дуньядан не билесинъ? Мен ол яска оьзимге сенгендей сенемен. Солай ким биледи, баска вакытта кайдай болаягын,— деп тагы да куьрсинди. Хасан яне артына кайтты. Эсиктинъ ярыгыннан София онынъ кагытлар ман алысатаганын сезді. Юмаракланып-юмаракланып тасланган кагытлар кабинеттинъ ортасына тап тавдай уьйилгенлер. Сонынъ арасында:

— Сонюшка! Мунав кагытларды пешке аташ! Керексиз затлар да коьп йыйылган экенлер... Заман етпейтаган эди оларды карап шыкпага. Элбетте, каьрлесенъ, юрегинънен йиберсенъ оларды да кулланмага болаяк эди... Эндигиси керек тувыл... Янсынлар,— деди.

София аькетип кагытларды пешке куйды. Биревин де калдырмай эри айтканыша якты. Сонъ зрининъ ийинлериннен кушаклап:

— Хасан! Уйле ассыз калдык та буьгуьн? Караш та кайдай даьмли торта эткенмен. Сенинъ суьбетаганынъ. Баста да писиргемен. Таьтли ювырт та бар,— деди.

— Йок, Сонюшка, савбол! Аш тувылман. Соьзден, таяктан тойгаман,— деди Хасан.

— Мен ашпан. Мени аямага керексинъ де. Сен ашамасанъ, мен де ашамаспан,— деди. Кенем де зор ман эрине аз да болсын ас иширди. Олар да ас ишер-ишпестен, Хасаннынъ саклап турган «конаклары» келдилер. Кирер-кирмес Хасанга ордерди коьрсеттилер. Хасан уьндемей колларын артына салып шыгып йобнеди. Эсикке еткенде:

— Сонюшка! Оьзинъди сакла, кыйналма! Эки — уыш куьннен йиберерлер деп билемен. Айтканымды мутпа, тилеймен,— деп шыгып кетти. София сасып диваннан туралмай калды. Сонъ артыннан шапты... Тек етеалмады. Юреги ыслап, эси авып йолга йыгылды. Бир заманда коьзлерин ашып ян-якка карады. Больницада экенин анълады. Тоьгерегинде орындыктарды коьрди. Он куьннен сонъ, уйге кайтты. Уьдинъ иши сазаган ойнагандай кыйыр-шыйыр. Бу да баска пешке кирмеге ымтылды:

— Кимсинъ сен? Не зат керекти сага? — деп милиционер мылтыкты тускады.

— Мен... мен... мунав уйде яшаганман... Уьйимге келгенмен,— деди коркканнан сакавсырап.

Кыскаякыдынъ маьлектей сыпаты милиционерди сакавсыратты.

— Кхм! Кхм! Олай болса сизге тек мунав кишкей пеш тиеди! Уьстинъизге кийим, орын алынъыз! Калган бир затка за тийменъиз! — деди сусланып.

София да кишкенекей пешке кирип янтаймага энъкейди, бир такыр-тукыр эситти.

— Ну что у тебя? Никого не было? Никто не спрашивал по телефону Булатукова? — деди.

София турып, яны тырнагына сыйынып эсиктинъ энегесине сирелди.

— Слушай, а жена его ушла с больницы... Удрала, наверное, стерва! Упустим — несдобровать,— деди бириси.

— Тут она, только зашла,— деди милиционер.

— А что же ты резину тянешь, идол? Сразу бы так и сказал,— деп Софиядынъ эсигин ашты.— Во мы какие! Губа не дура у секретаря, а? — деп селекели куьлкиге коьмилди.

— Шык, Булатукова, ярыкка! Сени он куьннен бербетин саклаймыз! Аьруьв кыдырасынъыз? — деди эсли лейтенант.

София уьндемей алдыга шыгып йобнеди. Коркканнан тамагы кебип, аякларын алмага карувы етпей, милиционер коьрсеткен пешке кирди. Тар эм кирли кабинеттинъ ишине кирип, тоьрге карады. Орта бойлы, яс следователь шатта олтырады. Киргени мен баягы эсиктинъ энегесине сирелди. Кагытлардан басын да коьтермей:

— Олтырынъыз,— деди.

— Сав болынъыз,— деп кыскаякы олтырды.

Следователь бирден басын коьтерип карады, карасын тигип хыйлы заман турды. «Айлак яс эм ярасыкы! Болады экен мунавдай аьлемет кыскаякылар»,— деген ойын кувып, сораьды баслады.

— Атынъыз, тукумынъыз, тувган йылынъыз?

— Булатукова София Махаевна, 1915 йыл, Хурзук авылы.

— Байынъыз кимди? Неге ысланганды?

— Булатуков Хасан Шахимович. Неге ысланганын мен билмеймен.

— Не айтпага болаяксынъыз эринъиздинъ уьстинен.

— Туврашыл, шынты коммунист. Ишпейди не аракы, не туьтин.

— Сонынъ уьшин тутнакка туьскен, солма?

— Оны заманлар коьрсетерлер.

— Кимлер келетаган эди сизге?

— Анасы, атасы, бебелери.

— Ким мен язысканды, расканды уйде?

— Ол — язуьшы эди. Биревге де бармаган. Тек

заманы болса, анасын коормеге баратаган эди. Кеше де, куун де книгалар ман алысатаган эди. Ялгызлыкты сууйген.

— Ол тыс кыралдан кагытлар алып турган. Оларды коьргенсинизбе? Не зат язылган эди?

— Коьрмегенмен! Ондай соьзди эситпегенмен!

— Ийги ойланыңыз! Туврасын айтпасанңыз, калаяк ериниз — мунавы! Кайда келгенинзди биле-таган боларсынңыз?

— Билгенимди айттым, билмегенимди яладан ябыстыралмаспан.

— Ойланыңыз берген явапларыңызды. Эртен келсенз косаягыңызды косарсынз.

София кагытын окуп, кол салып шыгып кетти. Соннан сонз бир айды аьр куун сайын сол сораптар, сол сорапшы. Соьз тувул аькис айтып йиберген бук-васына каныгып, Софиядынз оьмирин кеседилер. Эрининз кайгысы бир яктан, ашшы соьзлер ша, сувык караслар... Биреви де йок кайгысын боьлгендей, демев берип янынзда юргендей. Ялгыз кайнанасы каьрип Зулихат болмаса, алла биледи, кайгыдан катып та калаяк болар эди. Балалардынз авызыннан тартып аькеледи улына азык, келинине емек. Таралады, талпынады каьрип ана. Аьр кайгыды да оьз кевдеси мен ябып, кыйналганларды шыгарып тутнактан, оьзи куыйп кетпеге де разы эди, кадамсыз Зулихат.

Бир куун сорапшы боьтен де бек ашувлы эди. София эситкен киргенлей:

— Ах, да! Сизинз аьелинзиз увлы аьел экентагы! Кардашынз ман атаньынз халктынз явары экен-лерин соьлеге дейим ясырып тургансынңыз. Эндигиси не айтарсынз? Сени де олардынз сыдырасына киргистпеге керек! Мен коьп шыдап турдым. Контрреволюционердинз кызы, «халктынз явынынз» пишпеси, «халктынз явынынз» карындасы! Судсыз-мудсыз ата-пага керек сени! — деп коькирексип екирди, столга наган ман ойнагансып.

Кайгыдан мойлыккан, оьлмеге еткен, яшавыннынз суьйинишинз йойткан София мунынз соьзлерине каьдели суьйинди:

— Алла ушин! Йолдас, тьфу, гражданинз следователь! Алла ман тилеймен! Ондай ийгилик сизинз колынңыздан келеек болса, оьлтириниз! Меним де излегеним сол! Тувра, яшавга сениминз йойган оьлме-

ге керек! Кайгы боьгьрдагына етсе, аьдем карланады. Мен аьзирмен, — деп София иргеге суьелди.

Следователь саьспекледи. Коркыстаман деп екирген эди. «Коьрдинзме сен оны... Корланган аьдем оьлимнен коркпайды экен, — деп оьзи эситкен соьзлерине сейирсинди.

«Коьрсетпеспен сага, наьлет, ишимди куьйдиретан оттынз кызувын. Шыдарман! Юрегим ярылып йыгылганша, шыдарман», — деп кыршынды София. Следователь анзлады: алдынзды кыскайкыды кышкырык пан коркыстып болмаягын. Давазын юмсакландырып!

— Гражданка Булатукова! Мунав кагытка кол салынңыз. Эки-меки сени эш бирев излемес. Эринининз сырларыннан эки уш юма яз, — деп алдына кагыт салды.

— Сиз янзыласынңыз! Тавлы эр кыскайкысына оьмири сырын ашпаган. Ол — ата-бабадан калган аьдет. Оьлтirmeге болаяксынңыз мени, тек меним билген затым йок. Уш йыл яшаган аьдемине яман зат айталмаспан, кол да салалмаспан, — деди.

— Булатукова, уьйинизге соьле кетиниз, эртен тагы да мунав заманда расармыз, — деди. Тап бала табув уьйге туьскенше, сондай сораптар аьр куун сайын алып турдылар. Уьйлерин бермей, эрте-кеш демей келип, аьруьв зияпетлерге сыйланып олтыратаганлар муттылар аьвелги заманларды. Эндигиси Софияды эректен коьрселер, бетлерин баска якка бурып тасаланып кетедилер. Яде карамай йолдынз анав шетиннен озадылар. Ах заманлар, заманлар! Аьдемнинз аьдемлигине оьлше салатаган заманлар.

София яс, ондай затларды анзламай кыйналады. Аьвелгидеги ювыкларына, тензлерине, кыймасларына сейирсинеди: «Ййгиликте кандалайдай ябысып, кыйынлыкта баска йолга адасып, оьмири коьрмегендей, билмегендей болып касыннан озадылар. Хасаннынз да онынз да таныслары, ювыклары. Не аьлеметти-ав, аьдемлер!» — деп. Коьп затларга расып, коьп затларды сынап туры бу кыска заманнынз ишинде, яшав дерисин билмеген, оьтирикти, ырылыкты суьймеген София.

Кыйынлыкты да коьтерип, корлыкка да даянып кара. Оьзинз де 23 болса, колынзда да эмшектеги бала! Ойын тувул куьнинз санап, саьатинз саклаган

баласына суыйингендей коьнтйли де, заманы да йок эди Софиядынъ. Соравдан келсе оьзине орын таппай, йок болып кеткиси келетаган эди. Эргенъги соравы эсиннен кетпес эди. Соравдан соравга, оннан тутнактынъ эсиклерининъ алдына... Зулихат пан кезуьв-кезуьв барадылар тутнак алдына. Бармай да болмайды. Юрек уйде турмага коймайды: «Бир хабар эситсек? Не де болсын айтпага кереклерди де. Уьшинши ай болды Хасаннан хабар билмейтаганлы. Бирев де бир зат айтпайды. Мезардадай тынык...»

София! София Кыйынлы куьнлеринънинъ йиплери таркатылып баслады. Декабръдинъ 27-де Хасаннынъ яшав шырагы соьнди. Токтавсыз янып турган ялган оттынъ ялыны айлак куьшли эди. Ялады, ялады хайырсыз от Элимиздинъ алал улларын. Неше юз кыскааклылар эрлериннен айырылдылар, мынълаган балалар оьксизлердинъ сыдыраларына кирдилер. Шуьшсизден шуьшли болган, соьз бен туьрткишленип, каравылдынъ астында оьмири калып, сенимсизлердинъ сыдырасында турган каьрип балалар! Кайдай отлы эм тегенекли эди-ав яшав сокпагымыз! Аталарынынъ атларын оьктемсип айтканларга сукланып яшадык та! Ата акыннан соьз айтылса кирмеге ер таппай калатаган куьнлеримиз де бар эди. Бала юрекке айлак авыр эди ол кайгыдынъ юги. Оны тек сол зыкыды шеккенлер анълаяклар.

Кыскааклылар ша? Канатлары сынып, ушалмай калган куслардай, ер-ерге согылып, ислемерге ис таппай, яшамага ер таппай, шетке кагылып, оьзлерин айыплыга санап яшадылар. Кайдай карув, куьш эм йигитлик керек эди сол заманда халктынъ пикирин енъмеге куьрескенлерге? Оьзлерин йоймай, кирли нитли аьдемлерге селекеге калмай, оьзлерин ыслап билмеге, яшавдынъ аьрекетин шекпеге шалысты кайсы кыскааклы да.

София да коьп кыйналды ислемерге куллык таппай. Кайсы ерге барса да, ким экенин анълаганлай: «Визде орын йок»,— деп эсикти ябар эдилер. Ис таппага уьмитин де уьзип, кенем де облонога келди. Ол да шеретин саклап олтырганлай, облонодынъ басшысы эсиктен шыгып йыйылганларга карады, эм:

Баьринъиз де мага келгеьсинъизбе?— деп сорады. Бурылып караганда Софияды коьрди.— Мен сизди эрте саклайман. Кириьиз,— деди Софияга карап.

София сейирсинди, ама соьз айтпай кисидинъ артыннан кирди.

— София! Мени танымайсынъма? Мен Баучиев Абубекирмен де, Кулистан ман бирге окыганман,— деди. Басын коьтерип тигилип караган сонъ, кыскааклы:

— Кеширинъиз мени! Танымай караганымга. Ерерден кувылып, унамавды эситип келгемен де, аьдемлерге коьзлеримди коьтерип караялмайман. Сизге де карамаганман. Колынъыздан келсе бир орынга йиберинъиз. Ана йок, атам ман кардашымнынъ, оларга да косылып иемнинъ «сыйлары» сизге белгили. Аштан оьлмеге еткенмен. Баламды аьесине калдыраман. Онынъ аьесининъ тогыз вак баласы бар... Бир затым да йок, баьрисин де конфискациялаганлар. Окытувшыдынъ орнын демеймен, уборщица да болсын, тек оьзимди оьзим асырагандай,— деп тиледи София.

Абубекир Баучиев карашайдынъ айтувлы аьдемлерининъ бириси. Школада Софиядынъ аьптеси мен окыган, Исмаил ман тенъ эди. Махайдынъ аьелинде бес кыз, бес яс бар эди. София кызлардан энъ кишкейи. Аьелдинъ ярасыгы эм мактанышы эди. Соьле Абубекирдинъ алдында кайгы ман корланган, йоклык пан кемирилген мараз шырайлы наьзик кыскааклы олтыры. София, София! Тоьмен ийилген басынъды коьтермеге де карувынъ етпейди де! Хыйлы карап турды Абубекир, сонъ:

— София! Марухадынъ школасына завуч этип йиберейим. Ол айлак узакта Черкессктен. Болса да яман коьзлерден, оьткир тиллерден алыста. Биревге де айтпа эринънинъ акыннан. Каракетова деп язарман приказды. Ондагылардынъ коьп заттан хабарлары да йок. Оьзинъ анъламастан аькис зат айтып йибермесенъ, сага эш бирев де тиймес,— деди.

София олтырган ериннен шоршып турып, эситетан соьзининъ туврасын билеек болып Абубекирге карады. Ол ийгилик шувал алтыннан да баа эди ол заманда. Марухага тувыл, яханемге де бараяк эди, тек куллык тапса.

— Не айтып сизге разылыгымды билдирейим, Абубекир! Алла разы болсын сизге. Исмаил сав болса, ол да мага соны этеек болар эди,— деди.

— Соьйлестик, София! Соьле-аьле йоьне, неге десенъ дерислерди юргистпеге окытувшылар етиспейди-

лер. Мунда аяр айдынъ сонъында отчет алып, зарплата окытувшыларга алмага келеексинъ. Соъле приказ язайым,— деди. Приказ язып, печать салды. Кагытты Софияга берди. Сонъ сейфтен шыгарып эски акшаман 800 маьнет акша берди.— Мунавы сага аванс. Устынъе, аягыньа керегинъди ал. Озынъ биле боларсынъ керек затларынъды. София, тилеймен, Булатукотынъ атын атама онда. Озынъди шыгарарлар, мага да бересемди берерлер. Яхшы йолга бар! Басынънынъ тазалыгын сакла, яман хабарынъды эситпейим,— деп озгарып йиберди. София суьйинди.

«Аллага шуькир, мага да ис табылды! Эндигиси енъил болар. Орынласып, тургандай ер тапсам баламды да аькелермен»,— деп базарга йол алды. Уьшинши куьн София Маруха школасына етти. Куллык этип баслады. Санъырав, сакав эм сокыр болды. Кешекуьн демей ислеп, оьзине-оьзи ыйнанмай, ак юреги мен куьрести. Ислемеге енъил тувыл эди. Тек Софиядынъ йогары билими, педагогикадан шынты билими бар эди. Коьнъили де ашылып, куллыкка алданданда, яралары да топалланып баслады. Истен уьйге келсе, кийимлер тигип баслады аьдемлерге. Ол кишкейден субетаган эди тикпеге эм савлай аьелге кийим тигетаган эди. Билгени басына ярады. Ярасыклы тигилген кийимлерге, акша алмага унамаса да, кыскайкылар эт, суьт, май, ярма, уьн, ералма, секер аькелип басладылар. Куллыксуьер, танъ кыскайкыга аьдемлер оьз сыйларын берип, аяр не заттан да уьлис йиберип турдылар. Школа да яман тувыл эди, аьдемлерине соьз де йок, ама айда бир калага барып, окытувшыларга зарплата алган кыйын эди. Неге? Тавдынъ-тастынь арасыннан шыккан, агашлык арасыннан бурылып-бурылып баратаган тар сокпак панатка минип акша аькелген кыйын. Зарплатадынъ куьни ювыкласа, София кешелер мен уйкламай шыгатаган эди. Яханемнинъ шетиндеги авылда коьп болатаган ислерден шынтысы ман хабарлары йок эди. Уьш ай ислеген сонъ, эсин йыйган сонъ, баласын да касына аькелди. Оьзи де шырайланды. Коьрген кыйынлыклары оьз ызларын Софиядынъ шырайында калдырса да, 23 ясындагы кыскайкы айлак ярасыклы эди. Айттыратаган аьдемлер де коьп эдилер, улларына алмага айттырып кыскайкылар да келетан эдилер. Сонъгы куьнлерде ялгыз яшамага да ка-

выфлы болды. Аяр авылда да бар эдапсыз аьдемлер. Соьзге калып маскара болганнан эсе, басын байламага мырад этти. Суьюв ша? Айланганда айдай карап, куьлегенде куьндей йнап, соьйлегенде юрегин суьйинишке толтырган, коьрмеген яшавын коьрсеткен, эркелетип коьп суьйген Хасаны ша?

«Ах, яным! Хасанга аьдем тенълестирип болаякпа! Юлдызлар коькке мыньлап тоьгилгенлер... Ама куьн ялгыз! Куьнинъ кавысса, суьйгенинъ оьлсе, экинши куьн тувмайды... Яшавда куьнде де куьн тувып турса, яшавдынъ маьнесин билер эдинъме? Яхшыдынъ басын билип, онынъ сыйын берер эдинъме? Йок! Меним куьним кавыскан эди... Тирев керек аьдемге яшав йолында. Тиревсиз кора да йыгылады. Кыскайкыга ялгызлык кыйын. Неге? Сага тийисли болган да, болмаган да токтавсыз айттырып келеди... Макул коьрмегенинъди билдирсенъ, тек туьнегуьн яйылып, алдынъга шыгып колынъды алатаганлар, явга коьшедилер. Терис абытынъды излеп, аькис соьзинъге каптырылып, селекелемеге вакыт излеп баслайдылар»... Ким яклассын Софияга? Доьртинши ай озган сонъ, Марухадынъ школынынъ директоры авырып истен кетеди. Онынъ орынына Ак каладан Дагир Олжаевич Лайпанов келеди. Новочеркасск каласынынъ педагогика институтынынъ география боьлигин кутылып келгени де сол эди. Софияды коьргени мен йойтты Дахир тынышлыгын. Дахирдинъ атасы Олжай Хаджидинъ алты улы бар эди. Дахир уьшинши улы эди.

Атасы да, анасы да, кардашлары да соьз айтпадылар. Софиядынъ баласы болганын коьрселер де, улларына тыйдажлык этпедилер. Дахир Софиядынъ яшав книгасынынъ кара бетлерин де ийги билетаган эди. Аьелин танып, аьлин анълап, не затына да разы болып Дахир Софияды алды. Хабар ерде ятпайды. Эситти Зулихат та юрегин кемирген хабарды. Яшбала келип Марухага балады алып кетти. Ким биледи, оьгей атадынъ сувык карасыннан эсе уьйимде турсын, не болса да оьзим мен болсын деген болар эди каьрип аьем Зулихат. Суьйтип те озды хыйлы заман. 1941 йылдынъ он тогызыншы январинде София яс тапты. Ога Рамазан деп атадылар.

Кавга! Кан явгай эди сол казады аькелген фашистлерге! Дуныяды карыстырып, кавга басланды. Кайгы

аыр уйдинъ эсигин кенъ ашып, терезелерин кагып баслады. Йок эди кайгысыз бир аьел де, бир аьдем де ол вакытта. Танъ атса, кеш болады деп коркып, кеш болса, танъда не хабар эситермиз деп кайгырып, юреклери калтырап турдылар аьдемлер савлай кырамызда. София да ул баласы ман кайнаасынынъ уйинде калды. Дахир де кетти кавгага. Уьш ай да озды, кагыт та йок, хабар да йок. Тырнагына сыйынып яшады. Алты ай озган сонъ София мунавдай телеграмма алды: «Гвардиядынъ лейтенанты Дахир Олжаевич Лайпанов авыр яралы болып Моздокта ятады». Кыйналды, оззеленди, тек йол шыгып кетеалмады. Карт пан куртка тегаран аяк уьстинде, бес уллары да кавгада, ай озган сонъ хат келди. «Ярасы авыр болганнан себеп, Дахир Олжаевичти Пятигорскеге йибергенлер. Ай яткан сонъ уйге аькетпеге керек — деп окыды. — Ядыра онъ аягынынъ тобыгын шашкан. Соннан себеп медкомиссия уйге йибереди», — деген хабарды окыды София. Кайгырды, орын таппай да калды. Тек картларга айтпады, юреклерин кыйнамага суьймеди. Сонынъ арасында карт оьлип кетти. Ясларына термиле-термиле, хабар саклай-саклай, янын берди. Оьлгени де наьсиби эди: ол оьлгенлей, эки улы Рамазан ман Анзор, биреви Москвадынъ туьбинде, биреви Курскте йигитлерше оьлдилер Тувган Эллери уьшин, деген кара кагытлар келдилер. Ол куьнди онъмаганга берсин алла!

Биревининъ доьрт баласы калды, баскасынынъ — уьш баласы... Экеви де янган оттынъ ишинде эдилер: Ибрагим мен Исмаил. Тез арадан София арба тапты эм Дахирди аькелмеге барды. Ол да Черкесск каласына етти, яралылардынъ обозына расты. Сорастырып, излестирип Дахирди тапты эм уйине алып келди. Кардашларынынъ оьлимсизлердинъ йолына кеткенине айлак бек кыйналды, тулланды, Дахир. Сонынъ арасында булар яшаган ерлерге де кан ишип кутырган немецлер етилер. Келгени мен аьдемлерге каныгып, ийтлерди оьлтирип, Карашайдынъ иелериндей болдылар! Зорлык эм корлык ислерин басладылар. Дахир энди де аьскерлик кийимин шешкен де йок эди. Кеше Софияды алып коска кетти. Хыйлы заман онда турдылар. Шакыртувсыз келген хаталы «конактар» тез артларына кетер деп уьмит эткен эди Дахир. Олай болмады. Коста турмага да кавыфлы эди. Кеше-

лер мен туьрли туьрли аьдемлер келип, йол коьрсет деп каныгып, азыкларын алып кететаган эдилер. Сонъ немецлердинъ разведчиклери де коьринип басладылар. Амал йок, энди уйге кайтпага керек болдылар. Каранъа кешелердинъ бирисинде уйге кайттылар. Биревге де карыспай, орамга да шыкпай, оьзлеринше яшап бардылар. Йырткыш януварлардай яйылып, коьп кыянатлар эттилер фашистлер Карашайдынъ еринде. Тоьрде аягы созылып яткан, сакалы белине еткен сакат кисиге бирев де тиймеди. Оьзлерининъ де не койларын, не сыйырларын, не кусларын тымтыракай эткен эдилер. Алмага, ашамага зат йок болганнан себеп, эки айланып йокламадылар.

Элимиздинъ йигит халкы деген куьшин салып фашистлерди ызлап, артына кувып баслады. Тавларды, тасларды тарсылдатып, мынълаган аьскерлерди бузлардынъ арасында калдырып, зорлык пан, корлык пан аьдемлерди эзиетлеген фашистлерди шыгарып басладылар. Тал сыпыргыш пан сыпыргандай этип, немецлерди айдап йоьнедилер. Халк коьзгалса, ахырмаман айландылар. Немецлер мен бирге аьвелги байлардынъ, бийлердинъ, мырзалардынъ уллары, немецлерге ярдам эткенлер де косылып йоьнедилер. Олардынъ ишинде Софиядынъ кишкей бесеси Казгерей де бар эди. Казгерей кетеегин айтып, карындасларын коьрмеге кирди. Эки аьптеси де оны ялгыз йибермеге макул коьрмедилер. Калдырмага эсап таппадылар, косып йибермеге де бирев де шыкпады. Эрлери кавгада оьлген эки аьптеси бебелерин ялгыз йибергилери келмей, бирге кетпеге аьзирленип басладылар. Уьшеви бирге йыйылып Софияга келдилер. Сол кетееырганда бир казага йолыгып, йолдан кайткан болсалар не керек эди-ав! Неге шырышын буздылар тегаран оьзине муьйис тапкан, йолын савлай йылап шапкан Софиядынъ? Неге? Неге кан куйдылар аьелине? Неге муттырдылар мени? Мага да керек эди де ана!

Кара йыланлардай ян-яктан ысылдап не соьзлер айттылар? Шакпага аьзирленип тоьгерегине алып, ойларын шаштылар.

«Йок! Ием мараз! Касымда бес айлык бала, ногай авылы Кызыл-Юрта кызым! Бизим биревге эткен хатемиз йок! Мен сиз бен йолавшы болалмаспан», — деп унамай турдынъ. Исмаил кардашынънан баска бирев мен де карыспаган эдинъ де! Тентиреп, орын

таппай ислемерге, кийим таппай киймеге, кесек ошпекке заыр болган шакта биреве де сага колын созбады. Не болды? Неге састын? Алла ушынши кере неге сууринтти сени, каырип? Сол биринши созынъде неге турмадынъ-ав? Неге абытладынъ сол терис абытты, кара манълай, кадамсыз анам? Мага да йок эди оксизлик, огырсыз оксизлик! Сага да йок эди сыйсызлык.

Неге муттынъ, неге муттынъ меним каырип атамды? Тувралык ушын янын курманлыкка берген атамды! Артынъа, бурылып неге карамадынъ-ав? Айландырттынъ басынъды, тентиреттирдинъ ата журтынънан озынъди. Тасладынъыз Махайды, Исмаилды, Хасанды... Ошлгенлер ошпекелемедилир... Тувра! Йолга да шыгып:

«Бизди таптап кетпенъиз! Кайтынъыз!» — деп кышкырмадылар. Атардынъ ювенлериннен ыслап, арбаларды артларына буралмадылар... Ошлгенлердинъ сыйлары йок эди, куышлери йок эди...

Бебенъ Казгерей, кан явгыр басына, Дахирди алып эсикке шыкты. Арасы коып кетпей, уйге кирдилер:

— София! Биз сени калдырып кеталмаспыз! Ян-якка басынъды бурмай, азирлен! Дахир де биз бен кетпеге ыразы,— деди.

— Казгерей! Не сойлейсинъ сен? Дахир-офицер, оззи сакат! Эки кардашы кавгада ошлген. Ушшеви де янган оттынъ ишинде. Олардынъ сыдырасыннан шыгып, анасын ялгыз уйдинъ ишинде калдырып кетпеге неден керек болды? Сенинъ шушынъ барма — яхшы йолга! Бизим алимиз баска,— деди София.

Айхай дунья! Калай аруув явап берген эдинъ-ав! Неге састын?

— Каырип сени! Кимнинъ кызысынъ? Муткансынъма? Халк муткан деп ойлайсынъма? Мутканлар да боларлар... Болсын олай да. А власть ша? Кимнинъ карындасысынъ? «Враг народтынъ!» Кимнинъ пишесисинъ? Шеркеш обкомынынъ экинши секретари Булатуковтынъ! Ол аз болса, косайым, карында! Дахир ша? Яралы, тувра! Ол сени мен яшайды. Офицер болып сени мен яшамага керек тувыл. Ама яшайды! Мен сендей тентек тувылман. Атам ман кардашымды шушсыз ошлтиргени ушын Совет властине разы тувылман. Кеширалайк тувылман ондай

баа курманлыкларды. Анъладынъма? Экевин ыслаткан аьдемлерди ошлтиргенмен! Бар эт этеегинъди! Кан орынына кан алмай калаяк тувыл эдим. Эндигиси мен де кетсем, атым не деп айтылаек, билесинъме? Ойлан эм азирлен. Кызыл аьскер эне-мине етеятыр. Аыр биринъизге де тутнак эсиклери керилип ашылып турмасалар коьрерсиз, сув бас! Шушсыз атанъды ошлтиргенлер, сени де, абелинъди де йок этееклер. Оны билмейсинъме? Анав эринъди ошлтиргенлер акылы ушын, мунавын да шеретке сал,— деп каты сусы ман карындасына карады. Бу созлерден сонъ София эки акыл болды. Бебесининъ созлери кыскайклыды шеклендирдилер. Кенем де:

— Биз биревге де тиймегенмиз... Неге айтасынъ бу ашшы созлерди мага? Не болсам да боларман! Бездим созден де, мунавдай яшавдан да. Ошлмегеним кара ер! Бездим! Бездим! — деп йылап йиберди.

— Азирлен деп айтаман! Болды эндигиси! Сен унамасанъ да Дахир ялгыз кетеек. Исмаил партия ушын, куыл болды, сени ошлтирталмаспан,— деп шыгып кетти!

— София! Азирленмеге керек. Казгерей бизге яманлык сагынаякпа? Ол биле болар созлеринынъ маьнесин. Этпеге амал йок... Анамды уйкен кеншекке аманат этермен. Алла айтса, уш бебемнинъ биреве кайтпай калмас,— деди Дахир мыдахланып.

София тутанды:

— Эр аьдем оз орынын билмесе, кыскайклыга таяк тиер! Сен керек явап тапкан болсанъ, Казгерей бизим басамакка эки-меки басаяк та болмас эди. Ол басына бос. Не этпеге де болаяк! Биз ша? Сен, аксак, арбага тартув агаштай созылып ятып бараяксынъ. Мени неге ойламайсыз? Биреве колымда, экиншиси карынымда, ушыншиси де баска якта... Мага карата коьзлеринъди ашып! Озынънынъ басынъ йокпа, биревдинъ басын борышкага алгансынъма? Мен кетсем де, сен калмага керексинъ, Дахир! Ананъды артынънан йылатып калдырсанъ, оьмири йылап яшарсынъ. Ана корлаган онъмайды,— деп София куьрести эрин соз бен тоьбелеп, сол адавыс йолдан саклаяк болып. Тек мунав ювас эм акыллы Дахирдинъ юрегин шайтанлар бийлеп, соз анълавсыз эттилер. Дахир, оьмири каты соз айтпаган, карамага камсыккан эри:

— Болды мырылдайтаганын! Сени соьлеге дейим тынълап келдим! Эндигиси сен де мага тынъла! Ка-ламан десенъ — кал. Суьйгенинъди эт, тек мен кете-мен, — деп екирип, суьйретилип таяк пан уьйден шы-гып кетти. София састы, аьжейипсинди. Не этеегин де билмей, эситкен соьзлерин де муталмай, адады.

«Ах, кадамсыз анам! Кет! Яханемге кет! Мен ка-ламан, билгенимше яшарман», — деген болсанъ! Она-дай наьсип кайда! Алла акылынъды алса, шайтан юрегинъе уя салса, баьри абытларынъ терис болып бараак. Дахир кеште егилген арбадынъ уьстинде уьйге келди. Янме-ян тапкан затын конъгысына тиет-ти. Софияга да екирип, янын алып асыктырып арбага мингистти. Ол да арбага минип олтырды, орамга тиел-ген арбалар йьйылдылар. «Ер корлама, кустыра», — деген ата бабалар. Тувган ерлерин таслап, ийтлердей ят аьдемлердинъ артларыннан иерип кететканлар-дынъ йоллары болаякпа эди? Артларыннан йылап калган аналардынъ коьзяслары да юмсайтпайдылар-ав юреклерин. Балалардынъ манъырап калганлары да авыртпады юреклерин. Авылдасларынынъ аькис караслары да кызартпадылар бетлерин. «Оьз оьлтирмес, ят ярлыкамас» дегенге усап, оьз уьйинъ-нинъ басамагы да сыйлы ят ердинъ тоьриннен. Мут-тылар кашкыншылар: аьр аьдем де халкы ман куьш-ли эм сыйлы экенин. Халкыннан тентирегеннинъ ба-сы да, сыйы да йок экенин.

Каргайман токтавсыз сенинъ акылынъды састы-рып, коркыстып мени де муттырып, атамды да кор-латып, сол терис йолга шыгарган кардаш-кавымынъ-ды! Мен сага термилгендей, бала-бакалары да оьмири бири-бирине термилеп яшавларын йиберсинлер. Оьз юртын таслаган оьксиз, анам. Тыс кыралда, ят ерде тынышлык ким тапты?

Бозлап йылап, аьптелеринъди, Казгерейди, Ста-линди каргавынъ ша! Меним яшав сокпагымда аягы-ма салынган кисен болып, авызымдагы кара сагыз болып, кайдай тыйдажлар эттинъ, анам! Сенинъ уьшин кайдай ашшы куьнлер озды. Ана ман атады сайлап алып болама? «Акыллы» аьдемлер коьп йогар-да. Сизинъ артынъыздан мени де «яв» этетаганлар да бар эди. Яшавымда сенинъ атынъ ман байла-ныскан авыр куьнимди коьп кере эсимге аламан. Атам! Янымнынъ яртысы, яшавымнынъ ярык шыра-

гы! Сенинъ уьшин 1961-нши йылда партияга туьстим. Оьзимге 24 йыл толган куьн — партбилет те алдым. Куванышым койынымга сыймай, оьктемсип юрдим. Анамнан хабарым йок эди. 1964-нши йыл анамнынъ Америкада экенин эситтим. Сав экенине суьйиндим. Ама Америкада болганына каьдели кыйналдым, ха-бар эситкенмен, амал йок, йогарыга билдирмеге ке-рек. Билдирмей де болаяк туьыл: оьзим школа-дынъ партия организациясынынъ секретари эдим. Яне Адыге-Хабльге бардым. Партия райкомынынъ уьшин-ши секретарине кирип хабарымды айттым. Тынъла-ды секретарь хабарымды.

«Келип ййги эттинъ», — деди. Мен де шыгып кеттим. Арасы уьш куьн кеткен сонъ райкомнынъ экинши секретари Н. С. Вибик школадынъ директоры К. М. Матакаевти соьз бен тоьбелеп, юрегин кемирип йибе-рипти. Директор болганы уьшин, уьйкен аьдемшили-ги болган, юмсак эм кенъ юрекли эди ол. Оьзине ка-бинетке шақырып:

— Елена! Экиншидинъ атына кагыт язып йибер анантынъ уьстиннен, — деди.

Мен анъладым мунынъ мунълы карамыннан оьзимге бир аькис соьз тиеек экенин. Кагытты язып аькетип бардым. Калдырып келдим. Тоьмен, тоьмен карап, уьш йылдан бербетин секретарь болып ислеген аьдемди танымагансып оздылар секретарь де, экин-ши де.

Юрегим кыйналып, коьнъилим тоьменленип уьйге кайттым. Тек биревге де соьз айтпадым. Кимимге айтайым? Арасы уьш куьн озган сонъ, мени 10 саьат-ке бюрога шақырдылар. Эрте туьрып аьзирлендим де уьйден шыгып кеттим. Ярым саьатке алдын рай-комга еттим. Заворгка кирдим. Кубеков мага тешке-руьвли карап:

— Елена, сага персональный ис куьрылган. Бирин-ши Акбашев бек ашувлы. Неге экенин билмеймен. Сак бол, айтаягынъды ойлан. Терис зат айтып олтырма, — деди.

— Неше ис барды? Коьппе мендейлер? — деп со-радым.

— Йок, Елена! Сен ялгызсынъ! Баскалардынъ иси де баска — 10, сеники — 11-нши, — деди.

Не айтайым? Кимге? Меним касымнан коьплер кетедилер. Буьгуьн коьрмейдилер. Мен бек уьйкен

явман! Ювыктан элбуздук яв тапканлар. Саклайман. Олтыраман ундемей. Не айтып амалым бар? Бюро да барады, перерывка да шыгылады. Тагы да басланады. Калгый-калгый олтыраман. Иринамга 5 йыл толган, Муратыма — 3. Уйден эрте шыкканман. Он бес сабат те болды. Туурли-туурли зарар эткен, намысларын йойган, казнадынъ кисесине туукли колларын суккан коммунистлердинъ акында соьзлерди бардырадылар. Мен саклайман. Меним исим куушли болар. Энъ сонъына калдырганлар. Кешигемен. Кетпеге затсыз калаякпан. Уйдегилер де не ойланаякты, ким биледи? Оьзимди оьзим алдандырмага куьресемен, тек болмайды. Сол бир сорав мыйымды шашып шыкпага туры: «Не зат уьшин мени корлаятырлар? Неге? Не ди меним шуьшим?» Кайда барып, кимнен тувралыкты излейим? Райкомда болмаган аьдемликти кайдан табайым? Неге? Неге? Неге?»

Алты сабатке ювыклады. Сол вакытта:

— Булатукова, киринъиз,— дедилер. Кирдим, салам бердим. Оьксиз кыз эсикке сирелди: орынын тапты. Акбашев:

— Йолдаслар! Булатукова Е. Х. анасынынъ Америкада экенин ясырып, партияга туьскен. Ол тийисиз зат. Сиз оьз соьзинъизди айтпага керексиз,— деп бюродынъ членлерине карады. 28 аьдем мага карайдылар. Яв ювыкта, колларын созсалар етееклер. Тигилип те карайдылар, басларын да шайкайдылар. Эсли, яшавдынъ майын шыгарып, балын агыстып тураганлар да бар.

«Коьресинъме сен оны?» — деп сейирсинетаганлар да аз тувыл. Аьдемлер туурли, ойлары да туурли. «Ах йыламасам не керек эди! Тек коьзяслар акпагай эди» деп, оьзимди тегаран ыслап тураман.

— Неге ундемейсинъиз? Соравларынъыз да йокпа Булатуковага,— деди Акбашев. Кисилер тоьмен ийген басларын. Ким биледи 29 эр кисидинъ алдында бир кыскайкы болганына уялдыларма?

— Булатукова, партбилет кашан алгансыз? — деди Биринши.

— 1961-нши йылда.

— Ананъыз Америкада экенин кайзаман билгенсинъиз?

— 1964-нши йылда.

— Атанъыз кимди?

— Анкетада баьриси де бар.

— Бизге анонимка туьскен. Сиз ананъыздынъ Америкада экенин ясырып, партияга туьскенсинъиз, солма?

— Мен анамды танымайман. Оннан хабарым да болмаган.

— Йок! Партбилет кайсы йылда алгансынъыз?

— 1961-нши йылда.

— Ананъыздан хабарды эситкенинъиз кайсы йылда?

— 1964-нши йылда.

— Карашайлар кайтканлар 1957-нши йылда. Алдайсынъыз, менимше?

— Карашайлар кайтканлар, ама анам кайтпаган.

— Онынъ кардашы кайткан. Ол хабар билмей болаякпа карындасынынъ акында?

— Баьриси де бир ерге туьспеген олар да. Мунда келгенде излеп баслаган карындасын.

— Значит, шуьшли тувылсынъыз, солма?

— Шуьшлимен, айхай да шуьшлимен! Аьруьв ата ман ана сайлап билмегенмен. Сырагам йок экен!

Мен де йыламага аз калганман. Тер бетимнен агады. 29 киси де мага карайды. Биринши секретарь Акбашев, прокурордай, токтавсыз соравлар бередит.

— Борис Хаджимурзович! Этетаганынъыз тувра тувыл! Соьле баска заманлар! Булатукова йогарга язса — ийги болаяк тувыл! Терис куллык! — деди ашувланып Домхоков, халк контролининъ председатели.

— Елена Хасановна, кыскасыннан айташ сени ким асыраганын? — деди заворг Кубеков.

Мен оьзимнинъ биографиямды айтып шыктым.

— Менимше, мунав куллык тувра тувыл. Сосы соравды аьдемше ялгыз ерде шешип болаяк тувыл эдиме? Не кыйынлык эткенди бу кыскайкы? Ата ман анады сайлап алып болмайды. Олардынъ яшав йолын да соьгип ярамайды. Тасланып калган баладынъ барма шуьши? Ким тербиялаганды оны? Ким оьстиргенди? Соьлеге дейим белгили тувылма? Анонимкага эс берип, аьдемди корламага ярамайды. Булатуковадынъ эткен заты йок — мунавдай соьзлерди бардыргандай онынъ касында, — деди Фатима Хусиновна Карасова, ишлериндеги сынъар кыскайкы.

— Биз де суыйтип ойлаймыз, баска союз йок,— деди тагы да бириси.

Йыйылганлар шувылдастылар, оз ойлары ман боьлисип басладылар. Мен де сирелип тураман, сонъгы союзди саклап. Сонынъ арасында:

— Сиз, Булатукова, уйге кетпеге болаяксынъыз,— деди бирден Акбашев.

Мени карландырдылар бириншидинъ сувыкъ союзлери, сораьы. Эртениктен кешке дейим райкомда ыслап, уйкен аьдем йойган бандиттей этип бюрга салып, бетимди шуьшсиз кызартып. Оьмирге райкомнынъ эсигине караткысыз этти. Бурылып кетпедим, токталдым да бюродынъ членлерине карап:

— Мени кешинъиз, сизинъ касынъызда эки авыз союз Бириншиге айтып кетейим. Менде баска заман болаягы йок оны излеп, оны саклап шеретте тургандай... Тов. Акбашев! Уйкен кыянатлар эткен коммунистти де райком коршалап биледи, керек болса. Буьгуьнги куьнди мен оьмири мутаяк тувылман. Тек сизинъ де эсинъизде калсын: ийги аьдем ийгилик этер, яман—яманлыкты куьсер. Сизинъ эткен тийиссизлигинъиз уьшин мен де йогарга хабарларман. Сиз де кыйналып каранъыз! — деп бурылып шыгып кеттим. Бу ойды да неге айттым? Не мен ашув этеегимди билмедим. Юрегим алып кетти.

Эсикке шыктым, симсик ямгыр явады. Каранъа, тоьгеректе зат та коьринмейди. Бир машин бир ерде йок. Йоьнедим яав. Уйге кетпей болаяк тувылман. Юрек кайнайды, ишим куьеди, авызым кебеди, коьзяслар тоьгиледи.

Мени ким коьреди? Йылай-йылай бараман. Ким биледи кимнинъ оьпкесин? Аьлемет тувылма? Арымадым, талмадым, арып йолда калмадым. Келе-келе Ажгаладынъ коьпирине еттим. Коркпадам, ян-ягыма да карамадым. Шуьшсиз корлык ишинъди кептирсе, юрегинъ де куьйсе, аздаадан да коркак тувыл экенсинъ. Мен де коьпирден оьттим, бир машин озып токтады. Бензин тасыйтаган машин эди.

— Олтырынъыз, аькетейим,— деди шофер. Олтырдым, не амал? Эсли аьдемнинъ сынаьлы карасын сездим:

— Кайгынъыз барма? Не болганды? — деп сорады.

— Оьлгеннен де кыйын зат болган. Кайгыдан да кайгы,— дедим куьрсинип.

Ол да наьсибиме уьндемеди. Ким экенин де билмеймен ол карттынъ, тек уьйимнинъ касына дейим аькелди.

— Савбоьлынъыз! Алла йолынъызды этсин,— деп акша узаттым.

— Акшанъ керек тувыл! Сендей кыскаьклыларга кеше ялгыз юргеге кавыфлы, кызым. Мунавдан арбатын сак бол! Мен сенинъ атанъдай биревмен. Яслар йолыккан болсалар ша?.. Аьдемлер де туьрли-туьрли боладылар, эсинъде турсын,— деди эм бурылып кетти.

Мен де тартынып уйге кирдим. Аягымнан басымга дейим сув, уьстимге батпак шашыраган. Уьстимдеги енъил плащымнан сув болганыма оьткен. Каншаубий шекленуьвли карап турды. Сонъ:

— Заманга караш та! Соьлеге дери кайдасынъды? Эки баланъды ойлансанъ! — деп артына бурылды. Иргеге илинген саьатке карадым: биревге ярым юрген. Не айтаяксынъ? Уьйден сегиз саьат эртеникте шыгып кеткенмен... Урлакайлардынъ, кыянатшылардынъ, туьрли законга карсы терис ислер эткенлердинъ каьрлерин шеккен сонъ, меним яшавымнынъ уьстиннен кызган ыйтув бастылар...

«Тоьбеленген» басшылар ойнап-куьлеп машинлер мен кеттилер. Мен болсам ярти йолды яявлап келдим. Сыпатымнынъ кумсырайганы, каравымнынъ айырмассызлыгы, оьзимнинъ де союзсиз сирелип турганым муны сейирсиндирди:

— Не болганды сосы сага? Соьз айташ та! Кайдан келдинъ? Ким тийген сага? — деп оьзеленип сорады. Ама бир яктан тонъганым, бир яктан кыйналганым, бир яктан уятсыз кыскаьклыдай кешединъ ортасында уйге келгеним авызымды карыстырып, соьйлемеге пай бермей калдырды.

— Эртен баьрисин де айтарман. Буьгуьн, сен ая мени... Онсыз да сенеклеп, оьмиримди кесип тоьредегиндей сораь алып йиберди Биринши,... — дедим.

Диванга олтырып коьзлеримди юмдым. Озган бюро коьз алдымнан кетпей калды. Ишим—ишимге тиймей, тислерим саьылдап, бир затлар болып басладым. Юрегим! Корлыкты коьтергинъ келмей кыйналып, зорланып, сен де ийнелединъ мени. Ямгырдынъ суьыгын да эслемей келген эдим узак йолды. Танъда баслады токтаьсыз йоьткирик меним коькирегимди сыз-

гыртып. Сол куыннен баслады бронхит сырылдавык этип мени. Уыш куын орыннан турмай яттым. Балалар яткармага береме тоьгерегиньде айланып, ас-сув тилеп. Амал йок, турмага керек. Аяк уьстинде болсань, акырын-акырын иске аьзирленип баслайсынть. Бегимди ювган сонть, шашларымды тарап басладым. Каргадынть канатларындай кара шашларымнынть ишинде коьлем куьмис йиплерди сездим. Йыйыстырынып школага бардым.

— Аьруьвсиньме, Елена? Сени бир аьдем саклайды кабинетте,— деди Келемет Мазанович мага аявлы карап.

Атамнынть колында окыган, авылымда яшаган авылдасым, мага яны авырынтаган болар эди:

— Лена, аькис зат айттынтьма сол бюрода? Бириншиге явап бермеге керек тувыл эди. Айлак шалтсынть! Сол таким айттым сага, не соьйлеселер де уьнде деп,— деди ашувлана берип.

— Сав болынтьыз, Келемет Мазанович! Билемен, янынтьыз авырып айтасынтьыз. Тек басымды тоьмен ие-ие ерге кирмеге еткенмен! Неди, сиз билистен, меним шуьшим? Авылдасымсынтьыз, аьр затты да ийги билесинтьыз,— дедим карланып.

— Уьндемеген соьзден кашар, соьйлеген казага расар. Тынтьла, тек артык соьз соьйлеме. Саклатпа оьзинтьди, кабинетке бар,— деди. Куьндегиндей шавшувлап балаларым-окувшыларым шыктылар алдымга. Куьндегиндей портфелимди алып алдымда йобнедилер, хабарларын бардырып. Шанть да, юрегинтьди суьйинтип, дерислерге асыктырып шакырады. Окутувшылар да дерислерине асыгадылар куьндегиндей. Тек меним юрегимнинть суьйиниши соьнди, мен суьйген затлар артта калдылар. Мен директордынть кабинетине кирдим.

— Здравствуйте! — дедим.

— Здравствуйте, Елена Хасановна. Мен сизге уыш куьн келетаганлы. Сиз авыргансынтьыз, дедилер.

— Авырганман. Сувык алган. Савболынтьыз. Тынтьлайман сизди.

— Мен озган бюродынть уьстиннен келгенмен... Яслар хабарлаганлар. Биринши терис болган. Окында аьр заттынть кувьс-муьйисин билмей, керексиз ерге кирисип, аьдемлерге кайгы саладылар... Оны ман соьйлескенмиз. Сага да билдиремиз терисликтинть

акыннан... Анантьызга кагыт язбага болаяксынтьыз... Язынтьыз. Олар да тентиреп кеткенлер. Бизим кентьлигимизди, алааллыгымызды билсинлер.

— Сав болынтьыз, Михаил Иванович! Мен аьр не затты да аьруьв антьладым. Анамды койынтьыз, мага да акыл коьплер уьйретедилер. Оьзимше яшамага койынтьыз.

— Мен Бириншидинть аты ман кешируьв тилеп келгенмен.

— Сизинть шуьшинтьыз йок! Тек халк арасында корлап, ялгыз ерде кешируьв тилетип йиберген келисеме? Элбетте, явлар ман не де этпеге болаяк.

— Ойнап айтпантьыз! Не яв ды оьзи? Ол заманлар озганлар, Елена Хасановна.

— Оькинишке, ол заманлардынть ийислерин шашып, аьдемлерди куьл этпеге шалысканлардынть бириси — Акбашев Б. Х.

— Сизге айтпайман соьз де. Оьзимнинть басымнан кешкен куьнди оьзим билемен. Баска айтаяк затынтьыз йок болса, яхшы сабатте калынтьыз!

— Булатукова, бугыз ысламантьыз. Бириншилер кетедилер, келедилер. Биз калаякпыз. Яхшылык пан кал, йигиттей бол.

Ол да биревдинть аманатын мага еткистип артына кетти. Тек мага ентьил болмады. Неге? Сени мен кетпегенмен, оннан кашып келмегенмен, сыпатынтьды да билмегенмен, каьртинтьди де коьрмегенмен. Таяктынть тоьпеши мутылады, ама шуьшсиз кебинтьде соьз тоьпеши мутылмайды, буьгуьнгиндей болып шанша-шанша турады. Ашшы соьзлердинть, тоьпешлердинть ызлары тувылма замансыз авырган юреклер, агарган самайлар, сырылдаган коькиреклер, йойылган савлыклар. Кимнинть кайгысын ким шегеди? Кыйналган аьдем оьзи биледи оьзине еткен уьлести. Ама ол затлар аьр кимнинть де юрегининть туьбинде турады.

Анам, анам! Солкылдаган ший ярам! Сол арбаларга тиелип авылынтьыздан шыканнан басланды сенинть корлык яшавынть, бизим законымызга карсы абытынть. Корлыкты коьрмей, азап сувын ишпей, эректен элине, тувган-оьскен ерине термилмей, аьдем коьп заттынть басын билмейди. Оьктемсиреп, энть ийги ислерин буьгуьн баслагандай, авылды таслап кеткенлер, савлай йолларын коьзяс пан ювып бардылар.

Ерлерди аяклары ман оьлшеп, ассыз, сувсыз, атсыз, арбасыз ийттей канъсып, ынжынып бардылар. Ер-ерде аштан оьлген аьдемлерин калдырып, азапланып Германияга еттилер. Адап-саскан кадамсыз анам! Ким яйды сизге кушагын? Сизди аьсиретлеп ким шыкты алдынъызга? Кайсы ийгиликке йолктынъыз? Кайсы уйкен орынларга тийисли болдынъыз? Сиздейлерге сый йок эди! Сонъгы ядырасын ян десписи мен явга йиберип, аьлсиз кепте есирге туьскенлердинъ, зор ман ерлериннен тентирегенлердинъ ишлерине сизди де кападылар. Атлар ман оькшелетип, болганынъызды тонап, айдап келдилер, сиз артларыннан иерген, «ийгилер». Топеш пен корлап, аштан оьлтирип концлагерьге орынластырдылар. Уьшинши баланъ да, ул бала, ай яшап, аштан оьлди. Кайын теректинъ астында кишкей тоьбе калды. Сизинъ аькис абытынъыздынъ оькиниши. Аштан оьлмеге еткен анадынъ эмшегинде суьт болаякпа!

Кайдады кайкалап уйден шыккан «йигитлердинъ» Минъги тавдай юреклери? Ярасыклы шырайлары, оьз куьшлерине сенимликлери? Аьеллерин есирге салып, балаларын аштан оьлтиретаган «йигитлердинъ» бурынлары неге салпыраганды? Таяк пан, ашлык пан, авырдан — авыр куллыклар ман немецлер булардынъ йигерлерин йыгып, оьмирлерин кесип, тувган куьнлерине оькиндирип, кавгадынъ сонъгына дейим ысладылар. Аьр кимисининъ коьзлерининъ алдында крематорийлердинъ опан ожаклары, агаштай уйилип яткан оьлген аьдемлер. «Вуьгуьнме-эртенме меним шеретим? Тез оьлип тыншайгай эдим балалардынъ, кысаяклылардынъ коьзлерине карамай!» — деп кайтип оькинетаган эдилер эр кисилер. Куьрсинселер кан туькирип, Кавказ тавларды, эркин яшавды туьслеринде коьрип яшадылар. Яшадылар-ма? Яханемнинъ азабын шектилер.

Кавгадынъ сонъгы куьнлери юыккладылар. Есирдеги аьдемлерди ызларына кайтарып басладылар. Тек буларга кавгадынъ сонъгы куьнлери суьйиниш аькелмедилер, ян-якка карап, эслерин йыйып, оьз кайгыларын шекпеге пай бермедилер.

Кавга, кавга! Бу созди куьрсинмей айтатаган аьдем барма дуныяда? Оьлгенлерди мутып болама? Олар оьмирлерге бизим тоьримизде, сыйлы еримизде куьлпилдеп тепкен юрегимизде. Янларын Элимиз

уьшин берген йигитлер уьшин тувылма аьр авылда, калада, куьнтувардан алып Германиядынъ шетине дейим соьнмес отлар елпилдеп янып турадылар. Арка-аркага авысып айтылып турадылар олардынъ йигитликлери. Сынтастар, сынтастар, сынтастар. Ким санаганды сизди? Сынтастар йигитликлерге эм йигитлер уьшин салынганлар.

Сынтастарга карасам авыр ойга коьмилемен.

«Ах сени...» деп, оькинишли ойлайман. Юрегимди бийлеген ойдан айырылалмайман? Неге? Сукланаман...

Яшап билген, йолдан таймай, ол да наьсип.

...Отыз етиншидинъ отыннан ясырынып, тавлардынъ, таслардынъ арасында басын кеширген анам адап-састы. Тувган ериннен айырылды. Боьриден коркып аздаадынъ кушагына кирди.

Кавгадынъ сонъгы куьнлери. Бир кесек лагерьшилерди Германиядынъ куьнбатар бетине коьширип басладылар. Алыска, теренге, аьдем тавып болмас якка.

Коьк гуьрилдев дуныяды бузады. Эне-мине тарс ярылады дерсинъ. Ол атыслар, куьйген ийислер, янып келеяткан оттынъ алавы тынысынъды битиреди. Туьтин коьзлеринъди кармайды. Ер сенъкилдеп, солкылдайды. Тынъласанъ ынъырангандай давыс эситесинъ. Ынъырана да болар, кыйнала да болартагы. Карны да ашшыйтаган болар! Мынълаган тонна темирлер ер-ерин как ярып, куьлпарасын шыгарып, топыракты коькке коьтерип, ян-якка шашкышлап, ашык яралардан йылгалар салса. Йогардан ерге куйылып турган топлар ша? Оларды да коьтерип кара. Мынълаган аьдемлер бир-бирлерин кырып, ердинъ уьстинде сулайып ятсалар... Ердинъ исси, куьйген эринлерине кан шоьыраклар агадылар... Йылайды ер, иши бурап толгайды. Оьлгенлерди аяп, дирилдеп:

«Шынар бойлы ясларым! Нур шырайлы кызларым! Ясларым ман кызларым! Замансыз неге келдинъиз койынымга? Улпа тоьсек болайым, мамык ювыркан сизге ябайым! Ишимге сизди йыяйым, тебентели саклайым, кушагымды яйып баьринъизди кушаклайым» деп, ер сыбырдап ынъыранады. Гуьрилдейди токтавсыз коьк, бозлайды ер. Согыслар карагустынъ уясында барадылар. Туьрли-туьрли хабар-

лар лагерьшилерге етедилер. Тереклерди сувытып, яшавдан туыңилтедилер. Кутырадылар, ашувдан ярылмага етедилер, мырадларына етеалмаган немецлер. Лагерьдинъ басшылары екирип, дуныяды басларына кийип, таяклар ман бергишлеп, мылтыклар ман тууртқишлеп, танадай ийтлерге аьдемлерди кувдырып, кыйыр-шыйыр этедилер. Неше кере санам сайланган аьдемлерди сык-сык этип вагонларга тиейдилер. Кешелер мен этиледі бу ислер. Коьзге зат илинмейди. Тек ийтлердинъ ырылдаганлары, немецше бакырык, йылав, бозлав эситиледи. Эттен обтип йиликлерине синъген сувык симсик ямгыр токтамайды. Онъмаган да бу аьдемлерди коьрсин! Савлай Кавказдан шыккан мусылманларды бир вагонга капаганлар. Тынълаганлар шеркеш, карашай, кабарты, абаза, шешен, балкар, ингуш, туьрк соьзлерди эситадилер. Ойлар юреклерди сызлатадылар.

«От берип ягаяк бизди! Сонынъ уьшин коьзден тасага аькетейтырлар» деп, бир йинишке кыскааклы кышкырды. Оны эситкени мен кыскааклылар, йылав коьтерилди. Ондай ерде бирев-биревди анълайма, биревге тынълайма! Аьр кимиси де оьз уьлислерин косып кышкырыкты басладылар. Тырс тындылар эркеклер. Ийнанып кеттилерме айтылган соьзге? Састыларма мунав уьйкен бозлавдан? Тек сол авыр вакытта: «Джамагъат! Токтанъыз! Айтаягым бар сизге!» деп, кышкырды алатлы, сакалы белине еткен киси. «Токтанъыз! Токтанъыз! Тынъланъыз! Тынъланъыз!» — дегендей такылдайдылар тегершиклер де темир йолдынъ уьстин кыздырып. Эндиги де давазынынъ еткенише кышкырып айткан соьзин кайтаралап айтты киси. Вагоннынъ иши биразга сабырланды.

— Джамагъат! Бизди оьлтиреек болсалар амал табар эдилер. Мунавдай узак йолга йолландырмас эдилер. Уьндемей барынъыз. Ердинъ астындагы заводларына аькетедилер. Оларга керек ишчилер. Кавказшылар йигит эм карувлы деп биледилер олар бизим акымыздан. Кисилер аьр-бир аьдемди санап, санын билмеге керек. Ян-яктагын да сезбеге керек, — деди соьйлевши.

Вагоннынъ иши тынды. Аьр ким де оьз ойына коьмилди.

— Неге тек кавказшыларды айырыпты? Ердинъ астына тирилей кирсенъ, оьлгишей де сонда калаак-

сынъ. Оьлсенъ де колай эди йогарда, сокырюмырандай оьмирлерге ер астында калмай, — деп Дахир Софиядынъ кулагына сыбырдады. — Не ойлайды бу ийтерлер? Бу йол кырлы тувыл! Эндигиси оьмирине айгырылдык Кавказдан! Бизикилер Германияга кирдилер, бизди де яханемге шайтанга сагыз кайнатпага йибердилер! Ах, неге иердим ийттей халктынъ артыннан! Бебелерим немецлер мен кан тоьгисип кавга этип... Мен де олардынъ «арбасында» басымды сукпага ер таппай кыдыраман... Ах, бир казага калдырмасалар ийги эди аьдемлерди, — деп кыскааклысынынъ коьзлерине тигилип карады.

— Суьйгенлерин этсинлер, оьлмегенимиз кара ер! Ананъды да тынъламай, бебелеринъди де ойлантай шапкан эдинъ де Казгерейдинъ артыннан. Ол яс, ялгыз бас. Сен ша? Биревинъди коьмдинъ, экинчисин де аштан оьлтirmeге аьзирлединъ, — деди София.

Дахир уьндемеді. Не айтсын? Ол да кемиреди оьзи-оьзин. Эттен обтип йиликлерге еткен кара кайгы.

— Атам Хаджи сав болса, мага наьлет болсын айтар эди! Аллага шуькир, онынъ мунав корлыкты эситпей оьлгени. Бесеви де бес бармактай акыр, ярасыклы актамактай, йигит бебелерим немецлерди топлап, ызлап келедилер. Мен де мал вагоннынъ ишине тиелип бараятырман... Эки бебем янларын бергенлер Тувган Эллери уьшин. Уьшеви ша? Савма? Оьлгенме? Ким биледи? Каты соьз айтпаган, юмсақ соьзли, таьтли тилли, намыслы анасы ша? Анасы эсине туьскенлей, буруныннынъ иши йыбырдап, коьзлери ясланды Дахирдинъ. Коьзлерининъ алдына анасынынъ колларын созып: «Ясым! Адаспа, яным! Сен атанънынъ орнына калгансынъ. Бебелеринъ не деп айтарман? Халкка кайтип карарман? Элинъе кайгы аькелгенлерге иерип кетпе! Ол аьдемсизлик, Дахир! Бес бебенъ Кызыл Аьскерде, оьзинъ явлардынъ ишинде, солма? Наьлет болсын айттырма сыйлы атанъа! Оьлген еринде тынышына ятсын!...» — деп тилеп хыйлы кесек арбадынъ артыннан барганы келди. Оьмирине анасынынъ коьзлерине карап соьз айтпаган соьзин ерге туьсирмеген Дахир, сонъгы кере анасын тынъламай кашкыншылардынъ санына косылды. «Суьринеек аьдем соьзди эситпес» дегенге усады Дахир. Тек бу йыймады давысы ман айтып йибергенин оьзи де анъламай калды. София эрине соравлы карап:

— Не зат дединъ? Кимнинъ акында хабарлайсынъ? — деди.

— Анам-языкты эсимге алып, озим-озимге шамланып алдым, — деп авыр куърсинди Дахир.

— Ананъды аяган болсанъ, бизге мунав куън келеек эдиме? Мен соьлеге дейим де анъламайман сенинъ сонъгы абытынъды... Неге? Калай тынъламадынъ ананъды? Басы болмаган аьдем биревдинъ боьрки боьрк болмас, акылсыз аьдем оьмири онъмас... Тентирей, тентирей тиленши болдык. Атты, тукумды муттык... Кара малга тенъ болдык, — деди София куьйгелеклеп. Иолын йоллай кайгыга тойып, тынышлыгын йойып, оьрмекшиндей оратылып калган София яшавдан эрте туьнъилген эди. — Дахир, Дахир! Меним кылым да кыйшаймайды. Оьлсек — тыншайдык! Такыйкадынъ ишинде кутылды яра да, ашлык та, тоьпеш те, аьр бир туьгинъди калтыраткан коркув да, — деди, эрине карап, София.

Дахир уьндемей карамын ерге тикти. Не айтпага болсын тувра соьзлерге. Элбетте, кыскааклыларга айлак авыр. Аштан балалар оьледилер. Сувыкка шыдап болмайды. Ер-ериннен ел ызгыган вагонда кедешке капалган казлардай какылдап барадылар есиршилер. Аьр бирисининъ коьзлерине карасанъ да, тынышлык бермеген соравды окумага болады: «Кайда айдайдылар? Неге? Иолдынъ сонъгы болаякпа?» Тек бир аьдем де ол соравга явап бералаяк тувыл эди... Заманы еткенше болаяк затты билип те калмайтаган вакытлар да болады. Уьндемей барады Дахир янган отка агашлар таслагысы келмейди. Басын таска урып та алар эди! Иолын енъил баслаганы уьшин, еген тоьпешлерин, малдай сатылганларын, аска-сувга термилгенлерин, шеккен корлыкларын айтып та таьвесип болмайды. Етти Дахирге кетпес кыйынлык. Суьйретилип аркасына минди. Аьвелгидеги пелван киси таяктай елде шайкалады. Ах янъылыс! Сени туьзетип болса не керек эди! Тек туьзелмейтаган янъылыслар да бар дуьняда. Оны Дахир айлак кеш анълады.

Уьш куьнлик йол озган сонъ, кешединъ ортасында вагонлар калын кара агашлыктынъ ишине кире берип токтадылар. Бақырык пан, кышкырык пан, ийтлердинъ уьруьви мен буларды янме-ян туьсирдилер. Автоматларын тускап: «Шнель! Шнель!» — деп

кышкырып, айдап аьдемлерди бир котанга кападылар. Эсиклерге кирт салып, каравылды калдырып, оьзлери артка кеттилер.

«Коянлардай пысып турганнан хайыр йок. Кайсы ерге келгенимизди билмеге керек. Кашпага амал барын да тешкерип карамага керек», — деди эсли карашай киси Кады. Эр кисилер бир муьйиске йыйылдылар. Хыйлы заман сыбырдасып соьйлеп турдылар. Сонъ эки аьдемди терезеден шыгарып йибермеге токтастылар. Бириси наьзик эм узун бойлы Казгерей болды, экиншиси де 18 ясындагы балкар яс болды. Ким алганын анълап та калмадылар. Карап-караганша терезединъ бир коьзин алдылар. Казгерей тоьгеригине карады, Софиядынъ коьзлери мен карасы растылар. София бебесине соьз де айтпай артына бурылды. Казгерей де такыйкадынъ ишинде терезеден эсикке шыкты. Аьптесининъ каты сусы, кешпес карасы оьмири калдылар муьнынъ юрегинде. Анълады Казгерей оьз шуьшин... Софияга караган сайын да кирмеге ер таппайды оьзине. Зор ман йолга шыгарып, еннеттинъ эсигин кери ашып баска яшав коьрсетеектей коькирексип, алып шыккан эди... Боьтен де Дахирдинъ соьзсиз булардынъ артыннан атланганы эсине туьссе, оьзине орын таппайды. Ал эндигиси буларды сол котаннынъ ишинде бензин куйып ягаяк болса ша? Уьш сабаттен экинши эшелон келеек. Казгерей, мысыктай пысып, иргеге таянып хыйлы заман турды. Соьз де йок, сес те йок. Котандагылар да уьнсиз олтырадылар. Сабат те озды, экевге де авысты, уьн де йок, туьн де йок.

— Яслардынъ канларына калдык! Булардан кутылып болаяк тувыл. Бирге оьлген де болгай эдик, — деди куьрсинип Кады.

Сонынъ арасында котаннынъ эсиклери керилип ашылдылар. Казгерей мен Осман автоматлары ман каралды алдына сирелдилер. Котандагылар шыкканлай:

— Немец офицердинъ айтувына коьре, экинши эшелон уьш сабаттен келеек. Артымыз калын кара агаш, тек онда калмага кавыфлы. Он эки шақырымнан Альпы тавлар. Олардан оьтсек, биз немецлерден кутыламыз. Мунда ердинъ астында топлар, туьрли затлар аьзирлейтаган шахта бар. Оьлгенше такатымызды таьвесип ислетпеге деп аькелгенлер бизди.

Муннан тек бир йол ашык есирлерге — анав дуныяга, — деди Казгерей.

Кады уьндемей тынълап турды. Сонъ алдыга шыгып!

— Джамагъат! Оьз каьримизди оьзимиз шекпеге керекпиз. Такыйка да турмай йолланмага керек. Кыскаяклылар, балалар, эсли аьдемлер алдыда. Эр кисилер артта. Артымыздан ызласалар, коршалаялма-сак та, хыйлы заман кан ишкен наьлетлерди ыслармыз! Тек Казгерей мен Осман энъ алдыда барсынлар. Ким биледи, савытсыз кыскаяклылар ман балалардынъ алдына бир баьле шыгып олтырмасын. Ал, Алланъыз сизди сакласын, йоьненъыз. Сизинъ артынъызда биз бармыз, коркпанъыз! Аллага аманат болынъыз! Яхшы йолга, — деди. Аьдемлердинъ неге де болсын шекленип, бир ерге уьймелеклескени муны ашувландырды. — Мен сизге командир тувылман! Айтаягымды айтканман. Эндигиси аьр ким де суьйгенин этсин. Тек меним соьзлеримди анълаганлар алдыга шыгып сыдырага тизилсинлер. Оьлсек те ердинъ уьстинде оьлсек, ердинъ астында белгисиз болып калганнан эсе. Тезинъыз! Заман кемийди. Каравылды йигит яслар кырганлар. Сегиз автомат пан патронларымыз да бар. Он сегиз ат та тапканлар яслар, — деди Кады.

Эр кисилер гуьрилдесип онъ якка шыктылар. Тек баьриси де бирге бармага токтастылар. Биргеме — бирге! Тек алдыда эр кисилер, артта эр кисилер, ортада балалар, кыскаяклылар. Аьр кимнинъ колындагы юклерин де атларга юкледилер. Аьдемлер аш эм карувсыз. Оьзлери оьзлерин аькетселер де яман тувыл эди. Йоьнедилер алдыга есиршилери. Эки сабат токтавсыз барган сонъ, бир тик тавдынъ туьбинде тыншаймага токтадылар. Эки атты сойып кесек-кесек этип аьр аьдем санына уьлестирдилер. Ший эт, от якпага йок. Эне-мине анъшылар излеп келип маскара этерлер деп оьзлери коркып янлары шыгады. Арыган аьдемлер кардынъ, буздынъ уьстине тымаладылар. Этлер де тийилмей калдылар. Ший этти ашап болама? Оьзи десенъ, тери сасыган карт атлардынъ эти. Аштан оьлмеге еткен балалар канлы этлерди бал татытып сорадылар. Ашлык онъарама, акылынънан авыстырып, айыплыкка калдырар. Бираз созылып ятып тыншайган сонъ, эрлери де, кыскаяклылары да кесек

этлерин кемирип басладылар. Шийлей йылкыдынъ этин ашап, сув ишкенлерге сондай куьн тувды, оны алла бермесин. Бир яктан оьпкелерин-бавырларын кусып, баска яктан ишлери кетип! Оьмирлери кесилди аьдемлердинъ. Айхай сени, бир тостакай исси сув болса не керек эди! Не дарман, не кесек оьтпек, не бир кемиргендей зат балаларга! Тавдынъ тоьгерегин айланып шыккан сонъ, ийдилер басларын йигитлер. Артка кайткан — оьлимге, аьжелге кушагын ашкан. Алдыга йол. Онъга атлансанъ — савытлы аьскер аьпме-аьзирленип заманын саклап туры. Баьледен басын куткармага излеген Альпы тавдан тоьменге туьспеге керек. Онсыз амал йок! 600-ден артык аьдемди такыйкадынъ ишинде кыраак онъдагы немец аьскери. Олар амал излегенше, булар тоьменге туьспеге керек. Тоьменге туьсселер, Италиядынъ ерине кирдилер. Немецлерден басларын куткардылар. Баягы Кады алдыга шыкты эм оьз ойлары ман боьлишти. Аьдемлер шувылдасып, кумырыскадай бир ерге уьймелеклестилер. Тоьменге карап, артына таймаган аьдем аз болар эди. Карап калганлар да янларынан тойганлар болар эдилер. Сондай кавыфлы, бияладай йылтырайтаган бузлы Альпы тавлар.

«Аьдемнинъ коьзлери коркак, карланган юреги баьтир» дегенлер атайлар. Табылды биринши болып туьсеек йигитлер де. Олардынъ туьсуьвлерине де карамага коркатаганлар да коьп эди. Кимиси бузлы тавдынъ бияладай иргелерине янтайып, кимиси олтырып тайганап йоьнейдилер. Кимиси эт бетиннен ятып, колларын эскек этип ушадылар. Баска соьз йок айтпага. Оны коьзлери мен коьрмеген, ыйнанаак тувыл аьдемлердинъ каядан туьскенине.

Анамнынъ хабарын савлай эсимди берип тынълайман. Енъил тувыл мага онынъ тар эм айланшык-лы сокпакларынынъ ызыннан ызламага. Ярасыклы коьзлери алыс карайдылар. Анам соьле сол Альпы тавлардан бавырлап оьткен еринде. Тынысымды алмага тартынып, онынъ коьзлерининъ алдына келген суьвретлерди бузгым келмей пысып тураман. Анам соьле эректе...

...София тоьменге караганы ман басы айланып, артына тайды. Баласыз кыскаяклылар олтырып яде коьсилип шалкасыннан ятып тайганап туьседилер. Ала бакырык, кышкырык, йылав! Ян таьтли, тып-ты-

малдан оьлмеге ким излейди! Казгерей Софиядынъ касына келди, караганы ман мунынъ аьлин, ойларын сезди. Уьйкен шал явлык пан кишкей Рамазан-ды Софиядынъ аркасына сыгып байлады.

— София! Эт бетинънен ятып бар! Янынъа тайсанъ, яде артынъа авысанъ, баланъды эзерсинъ. Тез, София! — деп аьптесине карады.

— Мен туьсеек тувылман! Калдырып кетинъиз. Этинънен оьтип суьегинъди кемирген аяз он — он бес такыйкадынъ ишинде мени де, балады да буйыктырар. Мен де тыншайрман аштан да, сувыктан да, кашувдан да, — деп София Казгерейге екирди.

— Оннан баска зат таппадынъма ойланмага? Туьскенде де туьсерсинъ! Туьспей амалынъ барма? Мине 15—20 такыйкадан оьзинъ коьрерсинъ не болаягын! Ярапланлар топлап басласалар, басынъды сукпага ер излеп, кирмеге ер таппай аланъларсынъ. Ян таьтли, карындас. Мени оьлтиринъиз, — деп созылып ятпассынъ. Баланъ ша? Туьскенлер сеннен кемме? Яде сенинъ басынъ халктыкыннан баама? Ят деп айтаман тоьмен карап! Басынъды коьтерип бармага шалыс. Янынъа тайсанъ — артынъа аварсынъ. Олай болса, баланъды эзерсинъ. Аллага аманат бол, — деди де Софияды ийтеп йиберди.

Коькше буздынъ уьстинде ысылдап йылысып барады София. Тоьменге туьсуьвге демевге колларын алдына салган яркаш бузлар коькирегине согыладылар, пальтосынынъ алдын уьлтиретедилер. Эки колынынъ аялары оттай янадылар. Йылысып келетганлы йыл озгандай коьреди. Йылысуьвдынъ сонъына шыгаягына оьзи де шекленип те алады. Басы айланьп, авызынынъ иши кебиь, ол каты зырганахлап барувдан София аьлсизленди. Аштан карувын таьвескен кыскайкыдынъ юреги булганып, огып та алады. Коьзлерин ашса, басы айланып, ашпаса не болганын анъламай, юреги кыйналып, тоьменге ушады, зырганайды. Аьлсизленген кейфининъ арасында да: «Айхай сени, явлык шешилип бала маскара болмагай эди! Бузларга согылса, яны шыгаяк, — деп аркасындагы баласы уьшин яны шыгады. Сол вакытта да баласы уьшин кара терге туьсти. — Наьсибим болса, Рамазаным сав туьсер. Анавын таслап келип, мунавын мунда оьлтирсем, меннен онъмаган да йок!» — деп сескенип кетти.

Сонъ тегаран коьзлерин ашып тоьменге карады. Саьатлик «ушув» сонъына етипти. Орныннан коьзгалып аяк уьстине турмага Софиядынъ карувы етпеди. Тоьменге туьскен 8—10 аьдем мунынъ колтыгыннан ыолап аяк уьстине салмага куьрестилер. Тек карувларын таьвескен аяклар басалмадылар, оьзи де эсин йойды. Шав-шув этип явлыкты шешип балады колларына алдылар. Ол да сувыктан коьгерген, коьзлери тарс юмылган, тынысы тегаран сезиледи. Хыйлы заман куьрести кайратлы татар кыскайкы Софиядынъ тоьгерегинде айланып. Колларынынъ аяларына караганлай:

— Ай каьриптинъ баласы! Тарамыстай таралганды да аяларынъ, кадамсыз! — деди Зейнап-аьей. Янмен-ян узын ак коьйлегининъ этегин тоьгерек этип алып йьртты. Кишкей кутыктынъ ишиннен бир туьрли май якты Софиядынъ аясына эм эки колын да байлады. Сонъ эски тонын шешип балага орады. Оьзининъ тынысы ман балады йылытпага шалысты. Байынъ йокпа? Айлак йигерлисинъ бала ман туьскен мунав бузлы тавдан, Караш та артынъа, — деди Зейнап.

София уьндемеди. Соьйлемеге карувы да етеек тувыл эди. Сувык коркысткан аяклары кыздырадылар, коллары десенъ, юлкынган яра. Онынъ мунавдай сувыкта битеегин де алла биледи. Бала уьшин де оьзеленип оьлмеге туры. Айхай, сол калганлар да туьселер от ягып, емектинъ кайгысын шегеек болар эдилер. Оьзи туьскен каяга бурылып карады. Бийик, тайганавык эм бузлы Альпы тавыннан хаьтесиз туьскенине сейирсинип карап турды. Йогардан коьринис — коьриниспе, тоьменнен карасанъ, бетер экентагы! Бузлы йол коькке тирелген бияла тиревдей болып коьринеди. Йогарда калганлар да тамам кара сызыклардай тегаран коьзге илинедилер. Олардынъ тоьменге сав туьсеегине София шекленмей де калмайды.

— Ахыреттинъ кыл коьпириь оьттик... Эндигиси де не затлар саклайды экен биз каьриплерди, анай? — деп курткадан сорады.

— Аллага шуькир! Аллага шуькир, эсинъди йыйган экенсинъ. Яным шыгып эди коркып сесинъди йойдынъ деп. Ондай затлар яшавда коьп боладылар. Алдыга шыгып болаяк затты билип болмайды. Манълайларга язылганын коьрип бараыкпыз! Ба-

ланънынъ да эси келеятыр... Кирпиклерин йыйы-йыйы кагады. Йылы сув ишсе не керек эди,— деп Софияга тешкеруевли карады. София басын тоьмен ийди.

— Сав болынъыз, анай! Сизге не мен кайтарарман ийгилигинъизди! Анамдай тоьгерегимде айланасынъыз... Балады карамага да амалым йок,— деди София, бурынын йыйы тартып.

— Ана керек болса, ана да боларман, яным... Меним де кызым сендей ярасыклы эм бавырман эди... Ах, Гуьлджаным-ав,— деп авыр куьрсинди Зейнап. София курткага карады.— Ах, кызым! Кара куьн тувсын Гитлерге де, ийтлерине де. Эрим офицер эди. Брест калада яшаганмыз. Кайтакым аьдемлерди кырдылар, кан ишкен ийтлер. Биз юзге ювык кыскааяклы есирге туьстик. Онъмаган коьрсин бизим канлы йолымызды. Кутырган солдатлар аьлек эттилер кыскааяк-лыларды. Коьзлеримнинъ алдында кызымга зорлык эттилер... Ол корлыктан Гуьлджаным акылдан авысты. Мен солдатларга шапшыган уьшин тоьбелеп, сав еримди калдырмай, котанга кападылар. Котанда аьдемлер аз тувыл эдилер. От бердилер эсиклерин киртлеп. От тутанып, тили мен тоьгеректи ялап баслады. Эне-мине тоьбеси опырап аьдемлер янып баслак. Ала коьктен, ала ерден тарс-турс этип тарсылдап, айындырык яркырап, сондай ямгыр явып баслады! Аьдемлерди аяп коьк те йылаган болартагы! Кеше де етти. Аьдемлер кыйыр-шыйыр болдылар. Эсикти де энегеси мен сувырып аштылар. Баьримиз де агашлыкка яйылдык. Тек дуныяды яйпап, ердинъ баразнасын шыгарып келетаган казадан кашып болама? Яне есирге туьстик, бир концлагерьден экиншиге, экиншиден уьшиншиге... Суьйтип баламнынъ да, баьымнынъ да артына калдым, яным! Облемен деп аьжел изледим. Аьжел коьплерди аькетти, меннен кашты, ясырынды. Оьзим де ийт янлы бирев экенмен. Коьрмеген затым да калмады, тек алла янымды алмады. Эне анав бузлы йолды биринши болып мен аштым. Коркпайман бир заттан да. Тоьбелене-тоьбелене тоьпешке, уьйрендим, корлана-корлана — арсыз болдым, кайгыра-кайгыра коьп айтар болдым. Ах, кызым, Зейнап Саратов консерваториясын кутылган, айтувлы йыравшы эди. Йырым йылавга авысты, айтувлы бозлавшы болдым. Айхай, дуныя! Эрим Элим

уьшин ян берди. Ол халк пан коьрген казам. Мендейлер мынълаган кыскааяк-лылар. Тек балам ша? Кызым, савлай яшавымды туьрлендирген шешекейдей ярасыклы кызым! Зорлык этип коймай, атып оьлтирип кеткен ийт ша? Анам-ав! Ер де сол ийтлерди калай коьтереди экен? Куьн де йылувын оларга неге береди экен? Мен коьрмесем де, халкым коьргей эди сол наьлетлердинъ басларына кан явганын,— деп куьрсинип карга олтырды Зейнап-анай.

София уьндемей касына олтырып байланган коллары ман Зейнапты артыннан кушаклады.

— Не болсак та бирге болармыз! Сизсиз мен де оьлеек эдим, анай. Мен оьзим де сезген эдим сизинъ баска туьрли аьдем экенинъизди. Бизге ана эртеден керек эди. Аллага шуькир, кеш болса да таптык,— деди София.

Зейнап сескенип кетти, эситкенине ьйнанмай Софияга сорапты карады. Софияды уьш баладынъ анасы деп эш бирев де айтаяк тувыл эди! Тал теректей йинишке эм наьзик, юмсак тилли, сабыр кызык-лы Зейнапка да айлак ярапты. Яраганнан озып та, акылы ман, янып-пылыгы ман курткадынъ юрегинде София йылы орын тапкан. Кыйынлы йолда, авыр шакта, онъсыз вакытта ярдамласкандай аьдеминъ болса, йол да енъилдей коьринеди. Йылы соьз бузларды иритеди, аьдемге демев береди. Суьйтип яшавда тоьбеленип, тувра йолларыннан адаскан эки кыскааяк-лы бири-бирине телинип, калган йолды бирге оьттилер. Ол йол да енъил тувыл эди. Савлай Альпы тавдан туьсип, немецлерден кашканлар йылга ювык Италияда яшадылар. Ыргатлыкка оьзлерин сатып, кесек оьтпек уьшин сав куьн куллык этип те яшадылар. София кийимлер тигип оьзин де, эрин де, Зейнап пан баласын да карап турды. Уста кийим тигуьвшиге келетаганлар коьп эдилер. Тиккен кийимлерин яратып, бир зат тиктирген эки де, уьш те келер эди баска затлар тиктирмеге. Эртенъликтен кешке дейим София куьреседи, не зат та тигеди. Оьзин де аямайды, коьзлерин де кызганмайды. Куьндиз тувыл да, кеше де куьреседи. Тамам Зейнап-аьей келип:

— Кызым, тыншаймага керек! Оьзинъди тирилей оьлтиресинъ! Кетип ят, яным,— деп эки колын Софиядынъ арык ийинлерине салады.

— Савболынъыз, анам! Соьле кетип ятайым. Тек

шыбадынъ этегин ябыстырайым. Иеси эртенъ минен келермен деген. Аьзир болмаса, елкенъге битип, олтырып тураяк,— деди София.

— Коьп ислейсинъ! Болаякты да экевинъиздинъ тапканынъыз! Сендей оьзин бир кыскааяклы кыйнамайды. Арбанъды тувармага керексинъ, эринъ етсин оьгизлердинъ басыннан,— деди Зейнап.

— Зейнап-анам! Бизге етеди тапканымыз. Тек сен сезе боларсынъ меним ялынымнынъ сонъгы басын коьрмейди. Аьптемнинъ уьш баласы бар... Енъем де айлак маьнесиз... Онынъ да уьшеви... Уьшинши улы сакат. Мен ярдам этпесем, ким оларга ярдамлассын? Элбетте, бизге коьп керек тувыл, ама меним аьдемлерим ярдамсыз болмаяклар,— деди куьрсинип.

— Ай, кызым, басынъды ойлан эм сакла! Сенинъ куьшинъди ашайтаганлардынъ сага бир ярдамы да йок. Балады карамага болаяк эдилер... Мен де ислер эдим,— деди.

— Йок, анам, сени иске ким йибереек эди? Алла саклассын! Уьйде де коьп сизге ис, карап турмайсынъыз такыйка! Рамазан болса сизден баскады унамайды,— деди София.

Булар турган ерге де етти кавгадынъ кутылган хабары. Аьр ким де оьзинше карады бу затка. Серсана болып сасып, не этеегин де билмей, Дахир кайгы басып калды. Сонынъ арасында Италиядынъ партизанларына Совет гражданларын артына йибермеге ярдам этсинлер деп ызын келди. Хабарды эситкенлей кавказшылардынъ ишинде эрис-суьрис, бакырык-кышкырык токталмады. «Артларына кеткенлерге тутнакка эм Сибирьге йол»,— деп эситкен аьдемлерди соьзге туьсиндирип болмады. Юмадынъ ишинде аьзирленип, соьйлесип баьриси де Турцияга йоьнедилер. «Мусылман кырал, онда биздейлер коьп. Не болсак та мусылман еринде болаяк» деп, токтастылар. Не йойган эдинъиз-ав сол ят кыралда? Экинши аькис абытынъды абытлады. Аякларынъыз ерге басканлай, юреклеринъизге ашшы сезим тегенектей кадалды. Ят эл, ят тил, ят аьдемлер. Биревдинъ де яны авыраяк тувыл. Акшасыз аяк басув йок, стакан сувды авызлары кепкен балаларга алып болмады. Сизден алдын да бар эдилер революциядан сонъ, граждан кавгасыннан сонъ кеткенлер... Оьзинъ де коьргенсинъ де олардынъ не куьнге калганларын. Толкын-

лардай яйылган баска миллетлер туьрклерге де орав болатан эдилер. Туьрклер де оьзлери оьзлерин тегаран кешиндирип яшаганлардынъ бирлери эди.

Оькинишке, кеткенлердинъ коьплери ислемерге орын таппай, ашамага азык таппай аьллевшинлердинъ сыдыраларына косылдылар. Олар бу кыралда коьлем эдилер. Ят аьдемлерге не кесек оьтпек, не каьпик, не стакан сув берген аьдем шыкпас эди. Сен таптынъ амал яшавга. Кийимлер тигип, бай аьдемлердинъ уьй куллыкларын этип куьрестинъ. Аьелинъди оьлимнен саклады, Эринъ иссиз олтырды. Сакатка тувыл савга ис тавып болмайтаган эди.

Он эки йылынъ Турцияда кетти.

Сонынъ арасында есирге туьскен экинши кардашынъ Османнан кагыз келди. Ол оьзиндей коьп аьскершилердинъ ишинде Америкага туьседи. Сорастыра-сорастыра булардынъ Турцияда экенин эситеди. Кагызлар туьзетип эки аьптеси мен бебеси Казгерейге йиберди шакыртув. Баьрисининъ яшавларын да карыстырып, тувган ерлериннен тентиреткен, яшавларын аьлеклеген Казгерей калды Турцияда. Ол да оьзине наьсип таппады. Согатаган эди басын таска Казгерей. Анълады, айхай да анълады эткен аькис затларын. София да экидинъ биринде байбайлап йылап: «Сенсинъ баламнан, тувган от ягамнан айырган»,— деп каныгар эди. Каны кызган, кызган тувыл кутырган йигит эди Казгерей... Коьрген затлары, шеккен кыйынлыклары туьрленттилер. Онынъ да ойларын «янъы» яшавдынъ акыннан. Яшавы да, суьйиниши де, оьктемлиги де, аьдем аты да калды тувган Хурзугында... Ах, яшав ягынъа шалса, корлык басыннан какса, аьр не заттынъ да баасын алай анълайсынъ! Ама эткен кыанатлары кеше-куьн юрегин кармап, шымтып, тынышлык бермей турды. Сонынъ уьшин болар эди тагы, ол тувганлары ман кетпеди Америкага. Ялгыз калды Турцияда. Аьптеси София баласына термилип йылап, уьй-уьйден ис излеп кыдырып, аьели уьшин кыйналганын коьрип, оьзининъ шуьшин анълап, боьтен де кыйланатаган эди.

София аьели мен кетти аьдем атын айтпага суьймеген якка. Алла акылынъды алса, терисине болмаса, онъына абытлав йок экен. Артка, Тувган элине, кайтпага ким тыйдаж болды? Неге бу такым анълавсыз болдынъ-ав, анам, ашшыган ярам.

Кеттинъ де, кеттинъ ердинъ туьбине. Онда да табаншал тоьсеп алдынъа ким шыкты? Аксыз оьтпек ким берди? Юрдинъ де кескеслеп аьр фабрикады, заводты оьзинъе ис излеп. Бес аьдемге мезгил-мезгил мен ашамага азык керек, яшамага уьй керек. Куллык тапкан да енъил тувыл. Сенинъ ким экенинъди, кайдай экенинъди бирев де билмейди. Тил ша? Тил билмесенъ, ким мен соьйлесип, керегинъди анълатаяксынъ? Оьзинъе айтылганды да анъламай, тоьгерегинъе карайсынъ да. Концлагерьде немешеди уьйрендинъ, Турцияда — туьркше. Эндигиси тез болып анълийшеди уьйренмеге керек болды. Онсыз яшав йок эди. Орта ясыннан озган сонъ, тилди де тез уьйренип болса не керек эди! Куьресе-куьресе соьйлесип басладынъ. Патерсонда кийим тигуьвши фабрикага да туьстинъ. Аьр куьн сайын 100 тоннынъ энъ авыр тигислерин сызылганыннан таймай тигип турмага керек эди. Тикпей де кара! Етиспей амалынъ барма? Янме-ян истен шыгарсынлар. Оннан сонъ бирев де иске алаяк тувыл: истен кувылган ишиди эки-меки бирев иске алмайды. Яман соьз ерде ятпай, оьзининъ кир исин этип, ишиге орын таптырмайды. Фабрикадынъ басшысы да ян алуьшы Джабраильдей, янынънан кетпей касынъда сирелип турады. Тоьгерегинъе карамага да мырсат бермейди. Ога эм саны, эм сапаты керек. Алла сакласын! Яман тигип олтырсанъ, яде тигисин кыйшайтсанъ, акшасын оьзинъ тоьлемеге керексинъ. Ол затка фабрикадынъ иеси айлак каты.

София! София! Бебейинънен кыйынлык пан ийленип, коьзяска тавланып, оьгей анадынъ колынан шыгып, кеншектинъ колына туьсип, кыйналып оьскен эдинъ. Не туьрли куллыктынъ да сулыбы сага белгили эди. Куллыгынъ уьшин янынъ шыгып шалыстынъ, куьшинъди аямай куьрестинъ тонлардынъ тувра тигислерининъ сулыбын алмага. Аьр куьн он эки, он доьрт сабат машиннен айырылмай ислеп турдынъ, тамам тигистинъ сырын уьйренгенше. Йорма бес йылды да аткардынъ сол авыр исте. Терилердинъ ийслерине, истинъ авырлыгына шыдааялмай неше юз кыскааклы истен кеттилер. Сен калдынъ. Сага кетпеге амал йок эди. Аьелдинъ мойсасын мойнына кийгенге тынышлык барма оьмири! Тил билмеген, яшав сулыбы болмаган сакат косагынъ да уьй мойсадынъ муьйисиннен суьйреп сага ярдам эталмады.

Баьри юк те арканъа артылды. «Энъ уста тигуьвши» деген сыйлы атка да тийисли болдынъ, ашшы соьз де эситкен куьнинъ болды, кыйналган кезуьвлеринъ де болды, авырган вакытларынъ да болды, тек истен калмадынъ. Пенсиядынъ шагы келсе де, истен сени йибермей, акшанъды коьлемлетип, тагы да он йыл ислетти фабрикадынъ иеси. Ислединъ, амал йок: эки кызынъ йогары окувларын окып кутылмага керек эдилер.

Нызамлы эм сулышлы ишиди йоймага суьймеди фабрикадынъ басшысы. Тилек салып эсейгенинъше истен йибермей тургыстты. Эндигиси сен оьзинъ пишип, сыдыраларды сызып, уста болып ислединъ. Фатима врачтынъ окувын кутылды. Мина окытуьшыдынъ окувын Бостонда кутылды. Уьйкенинъ Рамазан сага эртеден ярдамласып баслады. Не хайыр! Алган акшанъ да коьзлеринъе коьринмеди. Такыйкага терис абытынъ эсинънен кетпеди. Кыйналганша — кыйналдынъ. Авыр ис пен алыссанъ, кайгынъ артка таятган болар эди. Аьдемлер арасында ис пен де, соьз бен де юбанатаган эдинъ. Уьйкен янъылысынънынъ баьлесин мунда боьтен де бек анъладынъ. Кетти ялыгынъ янган оттынъ эм кыйынлыктынъ ишинде. Етти картлыгынъ тыс кыралдынъ еринде. Сеземен, анам, яслыктынъ елпилдеген ярык куьниндей уьйкен суьювинъ, тувган еринънинъ ярасыклы табияты кетпейдилер сенинъ эсинънен. Кобан да йырлап оьз сырларын тоьгеди сага, тек туьсинъде Хурзуктынъ орамларыннан да ян-якка сейирсинип карап озасынъ, туьрленислерди коьрип, аьвелгидеги авылдаслардынъ уьйлерин танымай да каласынъ Черкесск калада. Советлер Уьйининъ артындагы меканда уьш йыл яшган эдинъ. Ол уьйдинъ де тоьгерегиннен айланасынъ, анам! Туьсинъде! Экидинъ биринде сорар эдинъ менен: «Нея! Мен сенинъ атанъды муткандай коьресинъме? Оны ман яшавган уьш йылым — яшавымнынъ энъ маьнели, энъ завыклы, энъ наьсипли шаклары деп санайман...» Сол вакытта меним телефон ман Москвадан соьйлескеним эсимге туьсти. Аьдемнинъ юрегине не келеди, не келмейди. Яшав бойында аьр биримиздинъ де бар эсимизден кетпейтаган куьнлер, мутылмайтаган затлар. Мутаман десенъ де, мутылмай савлай яшавды оьтип келетаган затлар аз тувыл. Уялатаган затларынъ да бар, оьктемсийтаган зат-

ларынъ да бар. Анам язык та оькинишлилердинъ ишинде калды. Яс аьдемге ашувланып та аласынъ, урсысып та аласынъ, ашшы соьз де айтасынъ. Тек не айтпага болаякты 74 ясындагы, кайыры кайткан, яшавынынъ сонъгы басамагына баскан, эки авыр операциядан калган курткага. Менсиз де оьзи-оьзине каты оьким шыгарган.

«Ах, Неля! Бизге кеширувъ йок! Элимнинъ коькиген топырагы болып немеслердинъ коьзлерин капанган болсам не керек эди! Ерте яткан таслары болып, басларына тийип, оларды тескен болсам! Йолдынъ янында оьсетаган шошқа тегенек болып этлери не кадалган болсам не керек эди-ав! — Аыр бир тартылган тамырлары буьркилдеп йылап айтады. — Састырдылар! Састырдылар оьзимнинъ аьдемлерим! Анъла, алла уьшин, мага тек 25 йыл эди. Сен тувра анъла мени! Кайгы ман какланып, оьмири кимнинъ де болсын айтканын этип яшаган ян эдим. Уьйкенлердинъ ызыннан шыгалмадым... Эли мен толгап, Эли мен кыйналып, эли уьшин оьктемсип яшамаган аьдем, иесиз калып орам-орамда юрген ийтке усайды. Анавы — анав яктан кув, мунавы мунав яктан кув, баскасы арканънан туьрт... Айхай сени», — деп оькинишли айтса, мен онынъ ишиннен келетаган уьйкен алавды сеземен.

— Анам! Тезден мен артымга кетемен. Не ди сенинъ тилегинъ? — деп сорадым.

— Неля! Ялгыз сени коьрип, ишимди куьйдирип, юрегимди кемирип турган сырымды сага айтсам, оьлсем де оькинмес эдим деп турдым. Айхай, кызым, мени анага санамай болаяк тувылсынъ дегендей амалым йок. Билемен, юрегинъде иримей калган тавдай оьпкенъ де бар... Шуьшим уьйкен сенинъ алдынъда! Ол шуьш мени 48 йыл ерге энъкейтип келди. Онъмаган мендей зыкысын шегип келсин! Экиленшиси, коркканымды ясырмай айтайым. Сен келеексинъ дегенде кешелер мен уькламай турдым. Кайтип расарман сени мен? Кайдайсынъ? Кайтип тутарсынъ оьзинъди йыйылган аьдемлердинъ ишинде, бебелеринъ мен? Россияда кыскааклылар аьлек: аракы, туьтин, яманлык каьрлери деп эситип турамыз...

«Аьдет те, йол да калган, ян йолдаска аракыды алган» деген суьвретлер де коьп. Ойланмага зат коьп эди. Ондай болсанъ да этеек затым йок эди. Тек аьжел

келип коьзлерим юмылганша да оькинип яшаяк эдим сенинъ уьшин. Коьресинъ де оьзинъ не шаклы аьдем келип турды сени коьрмеге, сени мен соьйлеспеге, Кавказдан хабар билмеге...

Олардынъ ишинде неше туьрли сынавлы караслар, соравлар... Сезбединъме оьзинъ? Сезгенде де сезгенсинъ! Соравларына да оьзинъге керек явапларды берип, кутыкланган соьзлерин де куьлемсирей берип, баскага авыстырып, керегинше явап берип турдынъ. Бебелеринъ де мойынларын салганлар сенинъ кетегинъге кайгырып. Мина йылап токтавсыз мага каныгады: «Мама! Йиберме Неляды артына. Оннан сонъ сен оны коьреек тувылсынъ. Сен ана болсанъ, алдына йыгылып кызынъды калдыр», — деп аыр куьн куьреседи. Ииенлеринъ ша? Олардынъ айтатаганларын эситкей эдинъ. Роберт: «Келин (аналары) кетсин Россияга, Неля калсын биз бен. Сен аьрув кардаш болсанъ, Неля артына кайтпас эди», — деп кыйыршыйыр боладылар балалар да.

Оьктемсиреймен, тоьбем коькке етеди. Сенинъ тербияланганынъда меним уьлисим болмаса да, меним кызым деп айтыласынъ. Мени излеп келгенсинъ... Мен сенинъ юрегинъге тиерлер уьйдегилер, яде сен аькис зат айтып олтырарсынъ деп тынышсызланып турдым, — деди анам.

— Анам, анам! Тавлы кыскааклылар намысларын да, аьдетлерин де йоймаганлар. Ишки эм тыскы куьтуралары да кем тувыл. Коьп-коьп затлары артык болмага да болар. Неге десенъ бизим аьдетлеримиз баска, анам! — дедим. Анам ойга коьмилип:

— Коьремен, Неля, коьремен. Янъылганман, се-земен. Сени оьзимнинъ касымда калдырар уьшин янымды да берер эдим. Калган кесек заманымды сени аыр куьн коьрип турсам, не оькиниш бар эди! Сыйлы атанънынъ яны уьшин, Неля! Балаларынъды аькелдирейик, кал касымда. Бир зат этпе, тек касымда олтыр. Не керегинъди сага табарлар. Оьзимнинъ пенсиямды сага коьширсем, оьмири алып турааксынъ. Карт ананънынъ тилегин алмай кетерсинътага? — деди ялбарып, ярасыклы яскылдым коьзлери ясланып. Ол карас буьгуьн де коьзлеримнинъ алдынан кетпей, юрегимди ашшытып турады Мутылмакды. Шакрыады токтавсыз.

Ах, каьрип анам! Мени де, оьзин де кыйнап туры,

картлыгында тапкан баласыннан айырылгысы келмеген, адап-саскан анам. Көзлөрүмгө тигилип карап явапты саклап турады. Ол карастынъ маънесин язып та болмайды. Неге десенъ ол карас мени уыш ай озгарып келди. Карамаса да элли йыл солкылдаган ярасы битпей яшаган. Кыйналаман сонъгы соъзимди айталмай. Ол хайырсыз соъзлерди де керексе табалмайсынъ да. Анам явап саклайды, көзлөрүмгө узбестен карайды.

— Анам! Сага ойларымды айтайым, тек хатеринъ калмасын, аруувме? Тилеймен, соъзлерим юрегинъди бузбасын. Мага да енъил тувыл сизди калдырып кетпеге. Менсиз, атамсыз сен наъсипли болмадынъ, кайгысыз яшамадынъ?

— Ах, балам, энъ суыймеген адеминъе меним куъним тувсын. Сондай яза онынъ артыннан кувсын.

— Анъла мени! Арамыз ашык, эндигиси бизге коъриспеге аяр дайым да болаяк. Элбетте, йол узак... Болса да йылда эки кере келип сени коърмеге соъз беремен... Эндигиси келсем узак турарман. Йылама, тилеймен! Меним юрегим де сав тувыл. Сенинъ йылы кушагынънан, яныплы эм алаал аелинънинъ ишинен шыгып кетпеге мага енъил тувыл. Оъмири сукланган бир затым бар эди. Бебелери, аытелери болганларга. Анам да бар, бебем де бар, синълилерим де бар. Мен айлак наъсипли адеме болдым, анам. Оъктемсигендей затларым бар. Сага уйкен муъсиревимди анълаткым келеди. Мен де йолын-йоллай авыр ойлар ман куъресип келген эдим... Йылувлук, яныплылык, алааллык эм адемлик юрегимди эмледилер. Оъзимди оъмири сиз бен бирге яшап келгендей коъремен. Бебелеримнинъ меним сыйымды коътерип, аяр соъзимге де эс берип, мени мен танысканларына суыйинип, оъктемсип турганларын сездим. Ол да мага уйкен муъйиз, уйкен суыйиниш. Сенинъ элли йыл толгап, талпынып турган юрегинънинъ емиси ол баъриси де. Аяр затты оъз орынына ана салады. Ундемей олтырсам да, коъп затты сезгенмен.

— Коъремен, коъремен, тынълавсыз кыз соъзди баска якка бураытырынъ. Баъринъиз де аруувсинъиз, тек мен кетейим, солма? Рамазан ман келин мени емеге турылар. Бизге куъшинъ етеди, Неляды тынълаталмайсынъ да деп.

— Анам! Сизди танып, сизсиз яшаган мага енъил болаяк тувыл. Ойлаш та оъзинъ, мен ким мен мунда? Россиядан келген биревге де керексиз соқыр, санъырав эм сакав адеме, сол тувылма? Йок, анам, мен мунда эш яшалаак тувылман.

— Мен ша? Мен яшадым да, Неля!

— Сенинъ йолынъ баска, бизим соълеги куънимиз баска. Авылымда мен де керек адеммем.

— Балаларынъ ша? Мунда яшамага разы болсалар ша?

— Йок, анам! Келип кетпеге боларлар. Авыллары, авылдаслары, оъз тиллери, туган Эллери. Биз оъзимизше яшап уйренгенмиз, баска яшавды сайлап болмаякпыз. Атам ша? Оны мутып болмас. Ол янын ленинши партия уышин берген... Кызы да атасынынъ йолы ман ызлап бармага керек. Атамсыз яшав мага йок. Онынъ акында эситкен хабарларымды йыйыстыраман. Яшавдынъ туърли айланысларынынъ акында хабарласып аламан атам ман. Оъпкелеримди де айтаман, тынышлык бермеген соравларымга да атамнынъ карасы ман яваплар излеймен. Атам мени коъп янъылыслардан, аъкис абытлардан оъмири саклап келеди. Оннан уялгандай, оннан тартынгандай мен биревден де тартынмайман. Атам — меним намысым... Анам! Алдынъда басымды иемен. Сенинъ авыр сокпакларынъ ман таныстым, сонъгы хабарынъды тынъладым, атамнынъ акында ойларынъды эситтим. Сав бол, анам, сырларынъды тоъктинъ. Сениминъди акламага куъресермен, — деп көзлөрине карадым.

— Ах, кызым, кызарган юзим! Сеннен айырылаламай саъспеклеймен. Сен береек болатанган явапты мен эртеден билемен. Кылыгынъ атанъа усаган. Наъсипли Хасан! Кызы да янында, сыйы да басында, оъзи де суыйген Кавказында, Элинде. Сукланаман атанъа, Неля! Атанънынъ кабырынынъ кишкей тыгырған тасы болып калган болсам не керек эди! Кобаннынъ шувылдаган йырларын эситип, тавлардынъ сыбырдаганларын, сырларын тынълап ятсанъ, оннан баска наъсип керекпе эди мага? — деди, коъмекейи босап.

Мен ундемедим. Басымды тоъмен ийдим. Анамнынъ уйкен кайгысын улгайткым келмедим. Не косайым? Не зат айтайым онынъ юрегин тынышландырмага? Соъзлер де басымнан шыкканлар. Оъзимге

аһувланаман. Ойыншыл аьдем болсам, бир затлар айтып анамды авыр ойлардан шыгараяк эдим. Тамагым да кепкен, тилим де танълайымга ябысып калган дерсинъ. Анамнынъ аьли мени оьлтirmeге туры. Не этеегин билмей, сасып, тек:

— Неля, билесинъме? Неля, бир затты мутканман! Асыкпаш кетпеге. Болаяк болса, бираз олтыр,— дейди. Олтыраман. Анамнынъ сыпатына карап болмайсынъ. Эринлерине дейим саргайган. Бирден касымга келип колларын ийинлериме салды.— Неля! Наьсипли куьнлерим айлак тез оздылар. Не ашшы затларымды да муткан эдим. Аллах уьшин, мени кеш! — деди.

— Анам! Оьзинъди де, мени де корлама, тилеймен! Оннан эсе шамланаш мага! Яде бир зат айташ! — дедим.

— Алланъ сага разы болсын. Мен яман ана болсам да, кенем де келип коьрдинъ. Соьз бен юрегимди ашытпадынъ, корламадынъ. Келгенлер де сага уйкен муьсирев этедилер. Дахирдинъ оьзи оьзеленип, орын таппайды: «Сенинъ наьсибинъ болса, мунавдай кызынъ касынъда турар эди. Зулихат аьейдинъ оьс тирген кызы бизим балаларымыздан да яныплы» деп.

— Анам! Дахир-атай коркпасын, мен эндигиси келсем, сав шай алып келермен. Аьр эртеник сайын ногай шай иширермен.

...Уьш куьн конакта турган сонъ, мен кеншектен тиледим:

— Кеншек-яным! Мага айып этпесенъ, бир тилегим бар эди,— деп.

— Алла уьшин, айтынъыз, тилегинъизди. Ол кайдай айыпты,— деди.

— Мен бос олтырмага суьймеймен. Сизге аслар этип иширер эдим, оьпкелемесенъиз.

— Абла (аьпте)! Айт не зат керегин, баьрисин де алып келеек. Суьйгенинъди эт, бизим уьйде сенсинъие.

Машин мен барып туькенлерден эт, май, ясылшар алып келдик. Сонынъ арасында Дахир-атай касымга келип:

— Неля-кызым! Мен Новочеркасскте окыйтаганда, шеркеш яс пан бирге яшаганмыз. Тавык эттен аьлемет ас этетаган эди онынъ анасы. Соьлеге дейим мутпайман,— деди.

— Либжа болар эди. Этип ашатайым. Коьрермиз, солма? — дедим.

Арасы сабат озар-озбас уьйдинъ ишин сарымсак ийис бийледи. Наьртуьк ярма да таптык. Оннан баста да эттим. Баста подносларда сувыган сонъ, тилиптилип сыпырага салдым. Баьрисине де тепшеклерге либжа салдым, аьелди аска шаьырдым. Зияпетимди айлак яратып ашадылар.

— Колларынъа савлык! Алпыс йылдан бербетин эсимде калган затты ашаттынъ,— деди Дахир-атай.

Аьр куьн сайын оьзлерининъ карашай сорпаларын, орыс борщты, эт эм ералма боьреклер, ногай шай аьзирлер эдим. Оькиндим шайдынъ аз болганына. Шай аскан куьн 40—50 кардаш кавымлары келер эдилер. Кишкей шашкелер мен суьйип ишер эдилер. «Калай аьруьв затты! Аьдемге енъиллик береде, юрегинъди олтыртады. Айлак даьмли зат!»,— деп шайды мактар эдилер.

Туьрли-туьрли столовыйларда ас ишип, уьйде аьрли-бирли шай, кофе яде аьзир сувык этлер ашап уьйренгенлерге, уьйде асылган даьмли аслар элбетте, ярайтаган эдилер. Анам шамгалып токтамайтаган эди: «Казан аспага келгенсинъме Америкага? Тыншай, кыдыр, ятып уйкла. Барма пештинъ янына деп.

Тек яздынъ узак куьнинде иссиз калай шыдап болсын? Бос олтырып уьйренмесенъ, оьзинъе бир каьр шыгарасынъ. Мен де анамга уьш ай туьрли зияпетлер ашаткым келди. «Окын-окында касыкты колына алса, мени эсине алар» деп те ойлайтаган эдим.

— Байрамымыз тез озды. Дахир экевимизди яманлыкка уьйретип кеттинъ. Тепшекти алдына алганлай: «Ах, Неллядынъ зияпетлери айлак даьмли эди!» деп экидинъ биринде айтады,— дейди анам. Ойлар аьдемди алдыга да шаптырар, артка да каратарлар.

Сабатке карадым эм олтырган еримнен турдым.

— Анам, кетпеге заман етеди. Мени коьп карап турааклар. Кешиксек рейстен калаякпыз. Исимиз осал болар,— дедим. Анам да орындыкка таянып турды, сонъ йьйылганларга карап:

— Мага айып этпенъиз, тек кызым ман бирге бес такыйка калдырынъыз,— деп тиледи. Оьгармага йьйылганлар эсикке шыктылар. Анам колымды сыгып ыслап, сол колымнынъ бармагына бир аьлемет юзикти салды.

— Анам! Тилеймен, кыйналма! Мен юзик, сырға салмага суьмеймен. Босына оьзелендирме оьзиньди.

— Йок, Неля! Мунав юзикти мен саклайтаганлы 51 йыл болады. Не концлагерьде, не кыйынлы куьнлеримде, мен оны биревге, биревге коьрсетпедим. Аштан эмшегимде суьтим курыды. Экинши улым оьлди. Ийт азабын шегип яшадым, оқында оьзим мен эрисип те алар эдим. Юзикти ясырып билдим. Ашлыктан, йоклыктан, яланъашлыктан, не туьрли кыйынлыктан оьттим. Тек мунав юзикти йойтпадым, оьтпекке авыстырмадым. «Аманат! Кызымга аманат!»,— деп бармагынан шешип берген Хасаннынъ аманатын буз алмадым. Алладан корктым. Бу юзикти сатып, яде авыстырып емек алсам, бир баьлеге калаяктай коьрип яшадым. Хасаннынъ юзигин койнымнан айырмадым. Оьзин де кан татлары болган кол явлыктынъ шетине туьйип кисемге салган эди. Кешир мени! Кол явлык Хасаннынъ ийиси болып мени мен калсын... Оьлсем, сага берерлер. Атанънын юзигин, бармагынан шешпе. 51 йыл сени саклаган, яным. Бебенъ Рамазан бу юзикти токтавсыз тилеп турды. Сырын айтпай болмадым. Экинши операцияга ятаяктан алдын Рамазанга айттым: «Рамазан! Мен оьлсем, алла ман аманат мунав юзик. Ол оьлмеге суд кесилген аьдемнинъ бармагынан шешилип алынган. Ол аьдем — Нелядынъ атасы. Оны баска бирев салып болаяк туьыл. Оьлеяткан аьдем кызына аманатлаган. Ким биледи, заманлар туьрленип те олтырар. Юзикти иесине еткистпеге амал излерсинъ»,— дедим. Рамазанды да састырдым. Аллага шуькир, оьзим сенинъ колынъа салдым. Хасаннынъ аманатын иесине бердим,— деди.

— Анам, анам! Юрегимди ашшыттынъ атамнынъ юзигин бармагыма салып. Анав дуныядан келген саламдай, калай узак эди мунынъ йолы... Анам! Оьзинъ мен калдырсанъ атамнынъ юзигин, бек разыман. Коьрмеген кыйынлыгынъ калмаган, оьтпеген теге-некли сокпагынъ барма? Оьзинъде калсын! Айттынъ, коьрсеттинъ, савбол, тек...— деп тутлыктым. Тамагымга тыгылган туьйин соьзлеримди ишимнен шыгармай, мени сакавсыратты. Атамнынъ юзиги, анамнынъ сонъгы соьзлери каруымды алдылар.

— Неля! Аманат колынъда калсын. Авыр юк пен соьлеге дейим тегаран яшаганман. Мендей сен де саклап та, сыйлап та бил атанънынъ эстелигин.

— Коркпа, анам, атамнынъ акында айтылган соьзде орынсыз калмайды.

— Атанъдай оьлгенлерге кабырлар ясалаяклар деп айттынъ да. Мени уьшин де акша йиберерсинъ, тилеймен. Атанъ уьшин демеймен. Ол оьзинънынъ каьринъ. Махай — атайынъ, Исмаил — даданъ. Уьлисиз калмасынлар, алла уьшин. Уьшеви уьшин де бирге йиберерсинъ.

— Олар уьшин кыйналма, олар меним эсимде, юрегимнинъ уьстинде.

— Амалынъ болса сол эстеликтинъ касында каьртке туьсип мага йиберерсинъ. Ога дейим яшасам.

Анам, анам! Солкылдаган битпес ярам! Уьш айым уьш такыйкадай болып кетти де! Коьзлеримнинъ алдыннан кетпейди сыпатынъ. Кулакларымга шалынады бозлавынъ:

«Шакырсам — етеалмассынъ, бакырсам — эситеалмассынъ, суьйген заманда коьреялмассынъ, янымав!» деп.

Анам, анам! Коьп затларга коьзлеримди аштынъ, туган элимди тагы да бек суьйдирдинъ. Атамнынъ уьйкен суьюви соьнмегенинъ анълаттынъ. Эсимде, анам, эсимде Дахир-атайдынъ соьзлери: «Нелля-кызым, айып этпе аятак соьзлеримге. Сенинъ атанънынъ аты айтылмаган куьн кетпеген бизим уьйде. Ол да биз бен бирге яшаган. Оьлгенлерге куьнлеп болмайды. Тек ол айлак наьсипли аьдем» деп.

Соьзлерим коьп эди. Коьплери ашшы эди, суьык эди. Анамнынъ коьзлерине карап сол соьзлерди айтсам экен деген ойлар тынышлык бермес эдилер. Соьйлемеге, селекелемеге, бетлемеге устамыз... Ама ол соьзлер уясыннан шыкпай калдылар. Не айтпага болаяк эди элли йыл суьринип яшаган кыскаяклыга? Оьзин йойтпай, яман йолга туьспей, орамда калмай, аьелин де асырап, аьр бирин де орынластырып, етпис ясына дейим ислеп, сакат болып калган кыскаяклыга не аятаксынъ?

Аькис абыты, янъылысы — олар уьшин оькинип яшавы озды. Айхай сени...

Мен де оькинемен... Оькиништинъ ишинде яшадым. Касымда алып орамларга шыкпага, уьйкенсиреп: «Анам бар! Мине карашынъыз! Йинанмайсынъызба? Меним анам!» — деп термилип калдым.

Анам... Кеш мени! Айтпайман соьз де. Соькпей-

мен яшавынды... Аыр затынға обзинь белги салган-сынъ... Мага енъил тувыл мунав сыдыраларды язбага. Язаман. Неге? Сендейлер коьп. Мендейлер де аз тувыл. Бири-бирин анъламайтаганлар да етиседи. Аналары савда балалары ана кушагына, анадынъ йылуына коьмилмеге асыксынлар. Ана тыныс курыса — аьдемди обкинишлик бийлейди. Тек озган заты кайтарып болмайды. Озганнынъ артыннан обкинмей, заманында сыйламага керек ата-анады.

Аэродром Кеннеди туристлерге толган. Не туьрли тил де эситесинъ. Самолеттынъ ушаяк заманына бир сабат калган.

Бебем Рамазан мыдахланып касымда олтырады. Сонъ мага карап:

— Неля! Сага бир сорав берейим, болаякпа? — деп сорайды.

— Заман бар, Рамазан, тынълайман.

— Сен бизим баьримизди де кеш. Биз ушевимиз бирге... Сен... сен... сен ялгыз... сенинъ алдынъда шуьшлимиз... Меним юрегим кыйналып турады, — деди бебем тутлыгып. — Сен ялгызсынъ...

— Рамазан, бос затка юрегинъди кыйнама. Атам, меним атам ушин анамыз тентиреген. Ялгыз эдим. Эндигиси сиз барсынъыз! Мен байман; бебем, эки синълим, алты йеним. Анъладынъма, Рамазан?

— Неля? Сен анамды шуьшлемейсинъме? Сен оны кештинъме? — деп асыгыссы сорады, тап мен шавып кетейткандай этип.

— Рамазан! Бала анага суд кеспейди... Сталиннинъ увлы куллыклары, сонъ адавыс кавга, даданъ Казгерей... Баьриси бирисине косылып, шынжырдай тагылып, анамызды йолдан тайдырмага себеп болдылар. Йырма бес ясындагы обксиз кыскажклыга, ер-ерден кувылып, кирмеге уйи болмай, турмага ери болмай, кийимсиз, емексиз калганга не айтаяксынъ? Тутнактынъ эсиклеринде эсин йойып, уш айлык баласын карамага да заманы йок эди. Онынъ яшавында оравлар айлак коьп эди. Коьп кыйналган, коьп корланган, элли йыл ислеген... Ойлан обзинъ! суклангандай заты барма яшавында? Мен хабарларын эситип, абкис ойларыма да обкинемен. Сен 48 ясында-сынъ, бирге яшаганынъ. Аыр абытын коьрип келген-синъ. Алла обмирин узак этсин. Сизге суьйинип яшасын. Соьзден, кайгыдан, туьрли затлардан сакланъыз

анамызды, Рамазан. Анамызга тек йылы соьз, тыншылык керек. Мен де кагыт яза, яза турарман, — дедим.

— Неля, сав бол! Мама ушин кыйналып турган эдим. Юрегим тыншайды.

Калай кыйынды сенинъ кетейтирганынъ, — деп туьтинди коькитти.

— Рамазан, шерет сеники. Сен эр аьдемсинъ.

— Ол эсимде! Бизим доьртевимизди бир ана тапкан. Анамыздан сонъ куьнимиз не болар? Сен бизше билмейсинъ, биз де орысша билмеймиз? Ким шуьшлиди бу баьлеге?

— Кавга, Рамазан, кавга шуьшли. Сен туьркше язарсынъ, мен де билгенимди язарман. Суьйтип мен окып уйренермен, сиз де хабарымды эситерсинъыз.

— Неля! Сизинъ обкиметке уйкен муьсирев этемиз. Озган анъылысларды туьзетип, мынълаган аьдемлерге коьриспеге эркинлик берди. Сени коьрмей оьлсе, анамыздынъ коьзлери ашык кетеек эдилер. Ййгиликтинъ ийиси баска туьрли. Ййги хабарлар ерде ятпай, ййылып кетедилер. Коьп ййгиликлер алла берсин бизге коьриспеге амал бергенлерге, — деди Рамазан.

— Рамазан! Хыйлы заман бирге яшадьк. Бир-биримизди таныдык, ойларымыз бан боьлистик, анъладьк. Сенинъ ушин яным кыйналады. Сендей болып кеше-куьн демей, деген куьшин салып ислегенлер сыйлы атларга, орденлерге, медальлерге тийисли боладылар бизде.

— Ол деген не ди? Аьдем шалысып куллык этпеге керек. Сизде, ушини мен де, аьлемет экен яшав, эгер ййги куллык эткенлерди сыйлайтаган болсалар.

— Рамазан! Истинъ баьтири деген ат пан бирге алтын медаль де бериледи шынты ишиге.

Рамазан ойга коьмилип, айтпага соьз таппай калды. Ким биледи, кайдай ойлар айландылар ислеи, ислеи азып-тозып калган бебемнинъ басында. Анамынъ коьзлериндей ярасыклы коьзлер мага мыдахланып карадылар.

— Рамазан! Уш баланъ увак. Обзинъ де меним ызымнан еткенсинъ. Меним соьзлеримнинъ акында ойлан. Келсенъ, меним эсиклерим сага дайым ашык. Балаларынъ тилсиз, элсиз калайкпа дуьнядынъ шетинде? Америка ерининъ тили, туьрклердинъ музы-

касы. Сен карашайсынъ, аьруьв яс! Оьзинъиздинъ майдай юмса, балдай таьтли, шокрыактай йыравшы тилинъиз бар. Юрегинънинъ туьбине еткен йырлар ман анълар ша? Карашайда язувшылар, аьлимлер, суьвретишлер бар. Кыдырып келсенъ, олар ман таныстырарман, баьрисин де коьрсетермен. Ойлан, сонъ берерсинъ меним соьзлериме явапты.

— Болсын, Неля, ойлайым. Яшав оьз сокпакларын мага да коьрсетер. Туьзди сайлармыз, теристен сакланармыз. Заман алдыда.

...Ах санавлы заман! Ат пан да етеек тувылсынъ, артынънан. Калай бек шабасынъ! Аманластык, самолетка олтырмага заман етти.

4 сабат 20 такыйкада БОИНГ—СССР-га йол алды. 10 сабат токтавсыз ушып 4 сентябрьде Шереметьево аэродромга еттим. Алдымызга шыккан таможнядынъ ясларынынъ соьзлерин аьсирет болып тынълайман. Уьш ай тыс кыралда турганым коьп заттынъ баасын анълатты. Кулакларым орыс тилин тынълап тоймайды. Кишкейлей соьйлеп келген тилимиз сагынган аьдемге анълардай болып эситиледи. Онъмаган айырылсын тувган ериннен!

7-нши сентябрьде уйге кайттым. Уйкысыз туьнлер, санавлы куьнлер! Калай кыска эди сизинъ оьмиринъиз. «Уьш айым уьш такыйкадай, канатын яйган карлыгаштай ушып кетти-ав!» — деп оькинишли артымга бурылып карайман.

Анам! Тыс кыралда картайып, оьз Элине заьр болып калган карт анам! Сага да, мага да танъ атады. Сенинъ соьйлеген соьзлеринъ, йырлаган йырларынъ кулакларыма шалынадылар. Ясланып, шуьшли кепте караган аьлемет коьзлеринъ кетпейдилер коьзлеримнинъ алдыннан. «Танымай калган болсам, сени не керек эди-ав! Сенсиз калай болар меним куьним?», — деп оькинип айтканы. Оькинишинъ уйкен эди. Кетектен юма алдын меннен сорадынъ:

— Неля, сен йырлар суьесинъме? — деп.

— Суьемен, анам, суьемен. Йыр суьймеген аьдем аз болар ер уьстинде. Йыр аьдемнинъ коьнъилин коьтереди, юрегин ашады, — дедим. Мага сынавлы карап:

— Караш та сен оны! Йырлап та билесинъ, солма? — деп сорады.

— Билемен анам, билемен. Выборгта окыган за-

манда эки йыл музграмотасын уьйренгенмен. Оьзим де уйде домбра бар. Эрте заманда шертетаган эдим. Тек сонъгы заманда окын-окында бир аламан колымга алатымды.

— Сейирсиндирдинъ мени, э! Ах мен эрте билген болсам не керек эди! Табар эдим бир домбра... — деди.

— Неля, «Катюшады» билесинъме? Мен ол йырды бек суьемен. Анъын билемен, соьзлерин мутып бараятырман, — деди.

Мен «Катюшады» йырладым. Ол да мага косылып йырлап барды. Анамнынъ коьзлерининъ ясланганын сезип, карашайшага коьштим. «Минъги тауды» айлак сейирсинип тынълады. Оннан сонъ ногайша Тайват Керейтовадынъ «Анама» деген йырын йырладым.

— Соьзлери калай ийги ди, Неля. Оьзи де анасын бек суьйген аьдем оны язган болар, оьмири узак болгыр, — деди.

Сонъ мен сорадым:

— Анам, сен «Катюшады» неге яратасынъ? Неси ярайды: Соьзлериме, анъыма? — дедим.

— Ол йырды есирдеги солдатлар айлак аьруьв йырлайтаган эдилер. Орыс халкындай йигит, кенъ эм танъ халк барма! Оьлмеге турган карувсыз яслар авызларынан оьтпеклерин алып, аьлсиз йолдасларынынъ авызларына салар эдилер. Йолдасын оьлимнен коршалап, басын оьлимге салган, — оларда болмаса, коьрмегенмен. Олардай бир миллет болаяк тувыл. Аьр колайсызга колын созып, ашты тойдырып, йыгылганды аяк уьстине салып, тонъганды койынына алып йылыткан аьлемет халк. Мунда да бар доьрт-бес аьел. Олар ман да катнаймыз. Сен Таняды билесинъ де? Кайдай аьлемет онынъ атасы? Сиз беттен бирев келсе, янме-ян етеди коьрмеге. Есирге туьсип, артына кеталмай, оькинишли калган. Оьзинъ де билесинъ хабарын, — деди. — Неля, мени сагынсанъ, коьрмеге излесенъ, айга, куьнге, юлдызларга карарсынъ, — деп оьзеленди оькинишине амал тапкан анам.

— Карайман, анам, толган айга, ярык юлдызларга, куьнге. Ай да, куьн де айланып келедилер, мага саламынъды аькеледилер. Елге де шыгып тилеймен, сенинъ давазынъды эситтирсин деп. Куьн куьлемсиреп карайды, ай аявлы карап, уьнсиз юзип кетеди... Ел сыгылып эссе, кулагымга: «Неля, а!...» деген оькинишли давазынъ эситиледи. Мен азбарда кезинип, ян-

ягымга карап, елдинъ сыбырдаган сеслерин тынълап тураман. Юлдызларга да карайман. Тек юлдызлар айлак бийикте...

Ойларым меним, ойларым! Кайда алып кетесинъиз кайгылы юректи? Ерте орын таппаган, коькке ымтылар... Мен де ян-якка ымтылып карайман, тап сенинъ карасынъ ман расаяктай болып...

Кагытларыньды, хабарыньды саклап тураман. Оьмири бармайтаган почтага да сокпак салдым, саклайтаганлардынъ бириси болдым.

Ах, анам, анам, йолларымыз аз заманга айкаскан болса да, айырылдык. Ана ман баладынъ юрегин байлаган йипти уьзип эш болмайды. Оькинемен сени уьшин... Яшавынънынъ сонъгы мажасына еткенсинъ. Яным шыгады сеннен бир ашшы хабар эситермен деп. Эсик каты кагылса да сескенемен. Зыранълап уьйге кирген аьдемнен де коркаман. Аланълап коьзлерине карайман. Сонъ эсимди йыйып, хабарласып баслайман. Эректе болсанъ да, барсынъ. Йылтынларыньды сеземен, суьйинемен.

Яша, анам, узак яша. Узактан да йылувыньды излеймен.

Туыйин

Солтан ман Кельдидинъ уйинде уйкен куваныш: улы Мухтар Москвада окуп, авыл хозяйство институтын кутылып келген. Кутылганда да, калай болса тувыл, кызыл дипломга кутылган.

— Меним ясымда бас бар. Аперим, Мухтар, бизди бек суыйинттинъ. Ата союзден таймадынъ, ана тилекти мутпадынъ, юзимизди кызартпадынъ, куванышынънынъ сонъы болмасын,— деп атасы Солтан улын кушаклады. Юреги куванышка толды Солтаннынъ.

— Ва, папа, мен космонавт болганманма? Тап бир космостан кайткандай эттинъ. Мендейлер айлак коьп,— деди Мухтар, атасынынъ союзлери суыйинтпей калмасалар да.

— Космоска да сыйлылардынъ бирилери ушадылар. Олар да аьдемлер. Ама еринде тувра юрип билмейтаганлар да аз тувыллар. Барган еринъде озинъди ыслап билип, атынъды айттырып, тувра йолдан таймай, сыйынъ ман артынъа кайтканынъ баьрисинен де артык эм баа бизге, ясым.

— Аьше, яв, баланъ тыста болса, тынышлык барма уйдегилерге. Бес йыл деген аз заманма, Мухтар? Сеннен бир осал хабар эситпегей эдик деп коркып та алатаган эдик атанъ ман,— деп озь союзин косты анасы да.

Элбетте, баланъ суыйинтсе, савлай кевденъе куват косылгандай болып, озинъди де суыйиниш бийлейди. Адаспай-саспай, «сол якка» абытламай, эр бала тувра йол алса, ийгилердинъ сыдырасында айтылса, баскаларга уьлги болса, яшавынъа оькинеексинъме?

Солтан ман Кельди, Мухтардынъ тоьгерегинде айланып, озь разылыкларын билдиредилер. Тек ушинши куьн Кельди юрек сырын улына айтпага макул коьрди:

— Мухтар, ясым! Аллага шуькир, окувынъды да

кутылдынъ. Эндигиси уйленсенъ де ярайды. Бу союзлери эситкенде, Солтан эсике ымтылды. Сонъ бир зат муткандай болып, эсиктинъ сабыннан ыслап, артына бурылып карады да, Мухтарга коьзин кысып:

— Ананъ юрегиндегин тоькпей, тынышлык бермес. Сырласынъыз. Мен кырга кетпеге керекпен. Куллыкларым келиссе уйге кайтпага да боларман,— деп шыгып кетти.

— Атанъ мага селеке этпеге суьетаган,— деди Кельди. Ога неди: кырга шыкса— куллыгы, уйге келсе— сыпырада аьзир асы, кентъеспеге— аьели. Танъ ман кетеди, туьннинъ ортасында уйге кайтады. Ялгыз меним мойнымда шет-кыйырсыз уй куллыклары. Кешке дейим йыбыр-йыбыр этесинъ, эткен исинъ де коьринмейди, аякларымды тегаран алып кешке етемен. Энди мен де болдырдым. Аьр ким де озь маразын мактайды дегенге усап, мен де юрегимдегин сага айтайым. Биз де бир ийгилик коьрсек экен. Хусин бебенъ де окин-сокында коркыстып алады. Тегаран ыслап тураман, онъмадым, сеннен алдын уйленемен деп те туры, каска. Коьрдинъме сен ол кылыксызды. Онъардымма, мен де бакырдым, кышкырдым, йыладым. Йолдасларын да кыйыр-шыйыр эттим. Эр эркеси эркансыз болар деген. Кенжапай деп эрке этип маскара болаяздык, аь,— деди.

— Мама, бос кыйнагасынъ озинъ озинъди. Хусин онадай ойсызлардан тувыл. Не заттынъ да басын, маьнесин биледи,— деди улы. Хусиннинъ союзлери аьдемди тувылтта, сынтасты соьйлетип орамга салар. Мухтардан алдын кыз алсанъ— тойсыз каларсынъ дегенде: «Ва, мама, сен карт авайдынъ эртегилерин кайзаман мутаягынъды билсем экен. Соьле баска заман— бизим заманымыз! Сенинъ Мухтарынъ уйге йыйылып, озине кыз сайлап, уйленгенше, меним кызым сакламага безип, баскага кашып кетсе; ялпайдыма меним куллыгым? Калдымма мен ялгыз! Вот-то-то, мама,— деп кыйналмай, тартынмай коьзлериме куьлемсиреп караганыша....»

— Мама, ол сага кажавлап айткан. Хусин сонадай ойыншыл эм завьклы экенин сен билмейсинтага?!

— Йок, Мухтар, эски аьдет, авайдынъ заманы деп бир кесек яслар озьлерининъ ойсызлыкларын, кыска акылларын ясырмага шалысадылар. Эски эм яравсыз аьдетлер де бар. Тек атадынъ эм анадынъ айтканын

эткен, ясы уйкенди сыйлаган, намысты саклаган аьдемликтинь негизи деп санайман. Заман тегершикттей айланып алдыга барады. Яшавымызда янъы аьдетлер оьзлерине сыйлы орын тапканлар. Тек балалар ман ата-аналар бир-бирлерин анълап яшасалар, суьйинишимиз кемимес эди, биз де кайгыдан замансыз картаймас эдик. Баладынъ куьйигине куьйик етеме? — деди Кельди.

Мухтар уьндемей анасын тынълап турды. Тувра соьзге не косып болсын? Бир кесек йолдаслары уйкен мен кенъескенди, ата ман анадынъ айтканын эткенди, олардан ызынсыз деген якка бармаганды оьзлерине кемшиликке санайдылар. Сонынъ уьшин де кишкей уйкенди анъламай, коьп аьеллер курылар-курылмас айырыладылар. Сав ата-аналары турганлай оьксиз болып нешаклы балалар каладылар. Балалардынъ кайгыларын тек аьелер шегедилер. Кавгадынъ оьксизлерининъ яраларын савлай халк каьрлейди. Кырк йылдан бербетин шырышлап... Баьри баьлелер де, янъылыслар да тынълавсызлыктан.

— Ах, сени бездирген де боларман соьзлер мен, — деп Кельдидинъ юзине йылылык тоьселгени сезилди. Аьр йыл сайын сага сымарлап баснаклар асыраймыз. Энди арт карагандай зат йок, дипломынъ колынъда, етиспейтаганы тек бир кеншек. Уяттан да бас кешип айтатан, ойлан ясым.

— Мама, энъ авыр эм кыйынлы тилегинъ сол болсын. Сизинъ тилегинъизди этпеге аьпме-аьзирмен. Буьгуьн десенъ — буьгуьн он кеншекти аькелейим. Мен аьли сейирсинип туры эдим сенинъ эки куьн уьндемей даянганынъа. Аьше, мама, кеншекти кеште сакла, — деп Мухтар эсикке ымтылды.

— Токташ, яным, сен кимди де болсын алайым дейсинъме? Яде сайлаган кызынъ барма? — деп сорады Кельди. Мухтардан явап эситпеген сонъ, косты. — Бизим авылда сага тийисли кыз коьрмеймен. Авылдагыларды оьзинъ де аьруьв билетаган боларсынъ. Райхан десенъ — окувсыз, колында кагыты йок. Маръемди яратпайман, айлак карарсыз. Асият яман тувыл эди, тек анасы соьзгер. Кала, баска сайлагандай да йок, — деди.

Анасынынъ соьзлери Мухтарга ярамадылар, тек ол онынъ юрегине тиймеге суьймеди:

— Мама, бизим мунавдай уйкен авылымызда са-

га яраган кыз йок, солма? Эндигиси не этер экенмиз? Тыс кыралдан кеншек излемесек болмады, — деп анасына куьлемсиреп карады. — Сага кеншек керек — кеншек будет! Остальное мое дело, — деди.

— Ах, каска, сен энтте яссинъ. Куьлки мен менен кораланасынъ, соьздинъ терен маьнесин анъламайсынъ... Эгер аьелинъе, оьзинъе келискен аьдем болса, элбетте, кеншек деген аьруьв зат. Тек Балажан каьриптинъ кеншегиндей сув йылан расса, соьнди де яшавынъ. Йит авызлы, орак тисли, аясыз эм уятсыз. Кайнанасынынъ йыламаган куьни кетпейди. Мен онадай кеншек пен бир такыйка да яшалайк тувылман, анъладынъма, Мухтар, — деп улыннан сорады.

Мухтар анасынынъ сорадын явапсыз калдырды. Сонъ бираз ойлап турды да:

— Сен, мама, коркпа, келеек кеншек танъ эм соьсиз, — деди. Атасы ман анасы да савлай авылдынъ авызында. Оьзи десенъ аьдетлилердинъ бириси. Тагы да не зат айтайым? Окувы да бар, шашы да узын, тизлериннен де озады. Энди де не зат муттым? — Мухтар анасына карап алды. Бармакларын шекесине тиреп. — Ах, да! Бетине якпайды, кирпичлерин боямайды, эринлерин кызартпайды. Каслары-кириклери кара, коьзлери десенъ ала. Оьзи де сага ярар, мама. Мен ога эш шекленмеймен, — деп анасын кушаклады. Соравларынъ кутылдыма? Яде энди де кувыс-муьйисте калган затларынъ барма?

Ол оьзинше баьри соравлар да шешилип, анасынынъ юреги тыншайгандай коьрди. Тек Мухтар билмеди: ана соравларыннан, ана дерислериннен оьмири кутылып болмайтаганын. Мухтар бияладынъ касына барды эм бир хыйлы заман оьзи-оьзине карап турды. Ярасыклы буйра шашын коллары ман ятыстырды. Тоьгерек айланып аягыннан басына дери коьзлеп те алды.

— Мама, ал, аьше, мен кетейим. Уьйде олтырсам, мага кыз ким акашсын? — деди кажавлап. Анасы да ога карсы куьлемсиреп косты:

— Асыкпа, Мухтар, кызды кеше акашатаган. Энди де аьдемлер эртеник шайларын ишип, сыпырала-рын йыйганлары йоклар. Мени термилтпей, сол кыздынъ атын айта коьйш. Коьбисин айткасынъ, атын неге ясырасынъ?

— Аьлеметсинъ, мама, баьри сырымды сага айт-

сам, озымге не калайкты? Ол озы де баска авылдан. Сен оны танымайсың. Аьдемди танымасан, аты не зат айтаяк? Керек затларды мен айттым. Керектен де коьп айттым... Кенем де сенин сорауларының соңына еталмадым, — деди, оьпкелей берип Мухтар.

— Казып сорауымның маьнеси бар. Кеншек пен келиспесем, сага да, мага да тынышлык йок. Эне соның уьшин де, огырсыз келин уьйинге кирсе, сырын да, соьзлерин да орамга тоьгилип, авылга яйылатаны. Коркаман, Мухтар! Янышлы эм тань болмаса, алла сакласын, — деди.

Уьндемей орамга шыгып кетпеге болмай, сол такум соьздин туьп маьнесин анълаган соң, Мухтар энъкейип, тап оның соьзлерин баскалар эситеектей коьрип, анасының кулагына сыбырдады:

— Токтамыстан... Аты Зоя... Анасы Таужан, атасы Мусабий... Ал, аьше, айттырмай коймадың, тыншай, — деп кызарып анасына карады.

Анасының сыпаты Мухтарды шынтысы ман коркытты. Ол, айрандай агарып, сувсыз қалган балыктай авызын ашып-явып, соьз де айталмай, диванга шоьнъкти. Коллары ман сабаттей токтавсыз соккан юрегин ыслап:

— Аллам-ав! Аьжелсиз оьлмеге турымантта, — деп коьзлерин юмды.

— Не болды сага, мама? Бир аьруьв хабарласып туры эдин де мени мен. Юрегинге ярамаган зат айттымма? Тилеймен, кыйналма эш бир затка да. Болган зат йокты да: кыз ярамай болса, ол да уьйинде, менде сенин касынгдаман, — деп анасының янына олтырды. Тек анасы уьндемей, коьзлерин тарс юмып, бир хыйлы турды.

— Сосы мен аллага не зат эткенменди-ав? Ший йибектей ясымга ол шая да кайдан йолыкты? Таужан аз болса, кызы да кирди арамызга, — деп, басын тоьмен ийип, бирден йылап йиберди Кельди.

Ол хайырсыз соьз бир басланмасын — оны токтагып болама? Керек те, керексиз де от пан ялынга уйтылып шыкса, тынълап та кара, даянып та бил ога. Коьп затлар эситти Мухтар анасының куьйген авызыннан. Кельди тамам босанып кутылган соң, Мухтар оьпкелей берип айтты:

— Мага йырма доьрт йыл толган. Яманды-яхшы-

ды айыратаган боларман. Аьр кимге де оьзинин ба-ласы артык эм сыйлы. Ашшы эм сувык соьзлер эш бир аьдемге де тынышлык аькелмеген, — деди.

Ана ман баладын арасындагы соьз териске кетсе, айлак кыйын. Кельди де егилген арбасын заманында токтаталмады.

— Йо-йок! Мен олар ман ювык болалмаспан! Кимди де ал, кайсы миллеттен де болсын, тек бизди билетаган болсан, Зояды кой! Атан да оларды унар деп билмеймен, — деди, тап бир алмады эки боьлгендей этип.

Мухтар, бирев басына бузлы сувды куйгандай болып, бирден сувыксырап кетти. Анасының соьзлери ясты састырдылар.

— Мама, — деди ол, — биревди таслап, баскага расып, кызлардын басларын айландырып юретаганлардан тувылман. Сени де алдагым келмейди, айтканыңды еталмайман. Оьркелескен тамырды кайтып сувырып алайым? Хусин аькелсин кеншек. Суьйинип тойын этермен, не керегине де етермен. Мени соьле койып турыңыз. Оннан соң коьрип алармыз, — деп Мухтар асыгыссыз кепте уьйден шыгып кетти.

Эртенликте суьйинишке толган юрегине оның анасы кетпес кайгы салды. Эртен кыздын болжал берген куьни. Ал энди не этпеге керекти? Олар бир зат та сезбей саклап турааклар. Тек оның да, оькинишке, анасы билмейди. Оны ойлангандай, коьзлеринин алдына тоьгерек юзли, нур шырайлы, ай ман куьннен тувгандай Зоясы коьринди. Не этеегин билмей, Мухтар яне айланып анасына келди. Кельди янтайган диванның аяк бетине олтырды да:

— Мама, сен уйкламайсыңьма? — деп сорады.

— Йок, мага энди уйкы кайда? — деди анасы.

Мухтар басын тоьмен ийип, хыйлы заман уьндемей олтырды. Анасы ман экевинин арасында энген сувыклык авыр юктей басты. Мухтардын ийинлериннен. Анасы да сезді улының зат айталмай турганлыгын, тек ога ярдам этип, биринши болып авызын да ашпады, турган кейфин де бузбады. Мухтар да анасының юрегинде кайнайтаган казанның астындагы отты куьшлендирмеге унамады. Ол яне ога карады: «Йок, мен Зояды мутып болаак тувылман. Меним уьшин экевиниз неужели тил таппасыз?» — деп ойлап алды.

Кельдидинъ юрегин болса огырсыз ойлар енъдилер: «Мен айткан болмай — ол айткан неге болады-ав! Мутпай амалынъ барма! Мутарсынъ! Сендейлер аз ту-выллар: мутып та, баска кыз алып та, онъып-обсип те каладылар. Атанъ да доьрт буькленип, ер тырнак-лап, кешелер мен сандырак басып та калган эди... Муттыма? Мутты! Сен де бираз куьйгелеклерсинъ де соьнерсинъ! Сайлап кыз алсанъ сары май ерсинъ. Бизди тынъламасанъ кавга ман йиберерсинъ яша-вынъды», — деди ол ишиннен.

— Оьмири яшаяк косагынъ тон тувыл, ярамаса сатпага, баьпиш тувыл, таслап баска алмага. Айткан соьзди анълайтаган, уйкеннинъ айтканыннан шык-пайтаган. Ол затлар бизим басымыздан озган. Ана-сын ынжынткан яшавында наьсип таппайди, — деди Мухтарга соьзин катырып.

Кенем де даьмесин узьбеген Мухтар анасынынъ мойыныннан кушаклады:

— Мама, сонъгы соьзинъ ша? Ойланаш, мама, — деди.

— Анъламага суьйгенге тилмаш керек тувыл, — деп Кельди артына бурылып ятты.

Зоядынъ абелин анасынынъ бу такым коьрип бол-маганы Мухтарды сейирсиндирди. Ол уйден атылып шыкты. Не этеегин де билмей, толган юрегин биревге де тоьгалмай, конторга карап йол алды. Телезиген юрек яска тынышлык бермеди. Неге де болсын, ата-сын коьрип, оны ман соьйлескиси келди. Атасын кон-тордан таппаган сонъ, Мухтар кырга шыкты. Брига-дада, казан уьйдинъ касында йыйылган ишчилерди коьрди. Олардынъ касларына келип саламласты да, атасын сорады.

— Хоп кел, Мухтар! Кайзамаан келгенсинъ? Ха-йырлы болсын дипломынъ да, — деди каравылшы Ис-лам. Сонъ йыйылганларга карап: — Коьрдинъме сен ол бируьйлидинъ бизге айтпай турганын, — деп мыр-тылдады. Сонынъ арасында Солтан Исаевич те кел-ди. Мухтарды коьргенлей оззеленди. Йыйылганлар болсалар, шувылдасып, Солтанды козып басладылар.

— Ясынънынъ диплом алып келгенин бизден ясы-рып туры эдинъ. Ол оьзи алдымызга келип те туры. Сен дипломды биз бен «ювмага» корынган болсанъ, эндигиси ясымыз бан оьзимиз «ювармыз», — деди соьзгер Нуртай, туьтинди коькитип. Солтан да оьк-

пайхамбар-ав. Не кас, не коьз, не шаш! Сынды айтпа да кой. Исадай, Мусадай маьске тувыл, арсландай алатлы, капландай куватлы. Амин шамгалады дей-синъме? Меннен артыксынъма? Атай мени тоьбелеп, уьйден шыгарып та йиберетаган эди. Амин, каска, Раймеди муталмайды. Ялгыз эм эрке кыз деп оны ал-дырмадым. Ясымды оьгиздей оькиртип сени алдыр-дым, басын кара казага калдырдым. Яшагынъ келе-ме — даян», — деп сени де ийтеп шыгып кетти.

Туьрли-туьрли хабарлар авылга яйылдылар. Олар да кайгылы юрегиме кайгы костылар. Карт Ахмет-тинъ соьзлери эсимнен кетпей басладылар. «Ах, кыз-лар, кызлар! Кыскайкы балалары уьшин суьймегени мен де яшайды. Эр аьдемди оттай куьйдирген суьюв бийлемесе — оны касынъда ыслап эш болмас. Айлак коьп сабырлык керек кыскайкыга оьз уясын беркит-пеге. Оны коьплер, оькинишке, анъламайдылар», деп. Солардынъ бириси сен болар эдинъ.

Соьлегиндей эсимде: ул бала тувды. Биринши ба-ла. Барма оннан баа зат!? Неди тенълестирмеге бо-лаякты бу суьйиниш пен? Тек сен таппадынъ заман суьйинишимди боьлмеге, баланъды коьрмеге. Коьп аталар, шешекейлер алып келип, йылы соьзлер мен, туьрли затлар ман кувандырып, терезединъ касында кезинер эдилер. Тек сен келмединъ. Касымдагылар бириси сейирсинип, бириси аяп карайтаган эдилер мага. Мен, наьсипсиз, кенем де сен келерсинъ деп, даьме этип турдым.

Оннан да уьйиме кетеек болдым... Кеталмадым... Уьмит енъди мени... «Ким биледи? Энди ата болган сонъ Амин де баска болаяк болар», — дедим. Бала... Оны коьрип юреги куванмаган ата болатаганын анъ-ламадым. Баладынъ бетине серпилип карадынъ, йыйырылып эсикке бурылдынъ. «Амин! Айтаяк за-тынъ йокпа мага? — дедим. «Не зат сораыкпан? Ми-не турысынъ алдымда, Сахалиннен келгенсинъме? Ялгыз сенсинъме бала тапкан? Кыскайкыдынъ яны мысыктыкындай берк! Мысыкты оьлтирип тасласанъ да, тирилип уьйге келетаган», — дединъ. Кенем де оьзимнинъ ойымды сага анълатпага шалыстым: «Мен... мен бек сакладым сен келерсинъ деп, Амин. Кыз тувылтта, ул бала. Отыз ясында биринши улынъ! Сен мени мен яслы болсанъ, яс энди де анълалмайды баладынъ татувын дер эдим. Сени сестралар да, бирге

яткан кыскааяклары да кезуу-кезуу саклап турдылар, биринчи болып коьрип, суьйинчи айтпага. «Кайда? Больницагама? Энди мунав секилли киси: «Аминат! Аминат» деп, бакырып йогарга, карлыгаштын балапанындай карап тураак эди, солма? «Ха-ха-ха»,— деп балады сескентип куьлдинь. Сонь аьвелгиден калган, юрегимди куьйдирген соьзиньди костынь: «Не выйdet, девочка! Ата-бабайлардын йолуннан эш таймаспан». Соьзлериньди танийсыньма? — деп кыскааякы бурылып Аминнен сорады.

Ен'ил тувыл эди Аминге Аминаттын йыйылган дертин тын'ламага. Тек амал йок, тын'ламай, кыскааякыдын тилегин алмай, соньгы соьзди эситпей, ол кеталаяк тувыл эди. Кыскааякы, тынысын авыр алып, Аминнинь коьзлерине карап, колын сыгып ыслады. Шылавшандай йинишке бармаклар Аминнинь темиршидикидей юван бармакларына каптырылдылар. Амин сескенип кетти: сол такым зыкыды шексе де, кенем де юрегинде бир яманлыгы йок. Баладыкындай ашык эм алал юреги! Кеш, айлак кеш аньлады ойсыз киси Аминаттын аьдемлигин. Ким эс береди яслыкта аьдемликке!

— Бир кесек бузлы топ сенин юрегинь, Амин,— деди кыскааякы соьзди бардырып. Ондай юрек пен калай яшап болады экен? Заманлар оздылар... Расулга Рахмет косылды, сонь Руслан тувды. Уш баладын атасы болдын, тек эски акылды йоймадын. Оьпкелеп кетип тоьркинимде айдан артык та турдым. Уйдегилер, токтавсыз келип, балаларды козгап, тынышлык бермедилер. Оьзинь де тен'леринь мен келип тилегенде — эсиньди йыйыгасын деп, даьме этим. Тек яман ийт уьрмей турмайды, кырсыз да кылыгын коймайды дегенге усап, сен туьрленмединь. Авылда коьплер меним артымнан соьйлеп басладылар: «Ва, Аминат, берли экен, ондай киси мен аьдем яшайтаганым-ав? Бир басы йок онынь Аминге. Амин Раймединь уйинде коьп турады, оьз уйиннен эсе. Неден керек эди балаларда? Наьсипсиз, бойдакты бала ман ен'еек болды. Яшавынь болмаган ерде балады басын'а эмбек этпеге, олар ман байланып калмага уйкен куьш керек деп. Мен де саньырав тувыл эдим. Авыздан шыккан соьзлерди мага сувытпай еткеретаганлар коьп эдилер. Аьруьв этемен деп, аьдемнинь юрегин кыйнайтаганлар азба? Эситилген, коьрилген

затлар айтылмасалар, мендей сырагасызлар тынышына тураак та болар эдилер. Ама тынышына яшаган кыскааякыдын баскалар ушин яналары авырмайды. Тек меним де ойларым баска эдилер. Яшавдын туьп маьнеси балалар. Оларсыз не коьрки барды дуньядын. Бар, элбетте, бир заттын да каьрин шекпей, тек басларын шешекейлендирип, ийислисув ийиске орамды алдырып, тойда-ойында сиздей кеказлардын коьзлерин алдайтаганлар. Уй де, бала да, уй ислери де, мал да, авла да, тамак та анады карайды. Барма заман оьзинь-оьзиньди ярастырып, куршактай болып кийинип турмага? Шынты аталар оны ан'лап, колларыннан келгенинше ярдам этип, сеники меники деп санаспай, коьзлери коьрген уй куллыкларын бажарадылар. Кыскааякыларын да куршаклардан айырып сыйлап биледилер. Биздегиндей болып ялгыз кыскааякы баьрисине де егилмейди.

Кенем де оиларды эрекке таслап, аьелди де карап, куллыкта да сый таппага шалыстым. Эрте турдым, кеш яттым, баьри затка да етистим, тек сага ярап билмедим. Не зат ассам да, асыма мин тактын. Ананьнынь кара шайын да бал татытып ишетаган эдинь. Экидинь биринде баслар эдинь: «Вот наьсипли Амит, онынь пишеси бир оьтпеклер писиреди, уьндирикке салып ол оьтпекти тек карап турааксын. Сен оьлсен де, ондай оьтпекти писиралаяк тувылсын. Айырылып та кетпей, яшав да бермей кептирдинь мени. Тапкан акшань басын'нан артпады. Кешелер мен уйге келмей калып турдын. Келсен де балаларды уьрkitип, мага да акыйып, тамам ревизордай пешпештен бир затлар излестирип, ян-ягын тешкерип, урынып-беринип кетер эдинь. Доьртевимиз де уьндемей сенин кужырлы акылсыз соьзлериньге, исиньге карап калатаган эдик. Ога тагы да бек ашувланып, эсикти тарсылдатып явып кетер эдинь.

Балалар да, мен де тамам янымыздан тойдык. Конторага, исиме ювык ерден квартира алдым, балалар ман соьйлестим. Машина таптым да, кеше аьдемлер тынысканда, затларымызды йыйыстырдым. Биз де кетпеге аьзирлендик — сен эсиктен кирдинь. «Не болганды? Меннен колайлы излейсинь, солма? Изле, изле, кадамсыз! Ха-ха-ха! — деп куьлдинь. — Бар, бар, менсиз яшавын'ды коьрермен, оьзинь тилеп, аягыма йыгыларсын. Уш балань ман сен кимге керексинь,

завааекей? Не куън коъреексинъ булар ман? Оьзинъ-нинъ авылынъа кет. Мен биревди аькелип олтырсам ша?» — дединъ. Балалардан да уялмай, айтпаганынъ калмады. Балалардынъ арасында, анъламай, оьзинъ-ди оьзинъ корладынъ.

Тувра, авыл сеники. Тек сенинъ улларынынъ да тувган ери. Меним авылымда оларга «трофей» деп айтаяклар. Яс кыскааяклылар барган ерлеринде тыншаймай, мендей болып суьринселер, артларына балалары ман кайтканларга «трофейлери мен» келген деп селеке этер эдилер. Сонъ баладынъ атына да «трофей» деген соьз косылар эди. Халк арасында селекешилер азба? Ойланмай ойнап айтылган соьзлер оьксиз балалардынъ юреклеринде кайдай ызлар калдыратаганын билселер, айтар эдилерме. Ама кимнинъ ярасынынъ сызлаганын ким сезеди? Балаларды оьскен авылыннан адастыргым келмеди, уйьренген школасынан, тенълериннен айыралмадым. Туьннинъ ортасында квартирага йыйылдык.

Аминат Аминнен кеткен деген хабар, авылдан озып та, меним авылыма етти. Келдилер аьптелерим де, бек шалыстылар авылымызга аькетпеге. Басымды састырдылар туьрли соьзлер мен. Тек артыма кайтпага уялдым: сага келгенде биревининъ соьзин де кулакларыма аспадым. Олар айткан куьнлер басыма келдилер. Аьптелеримге де тапкан аьруьв соьзлеримди айтып, озгарып йибердим. Несин айтасынъ, айлак кыйынлы эдилер биринши куьнлер. Балалар ман турсам, оларды не мен де болсын юбантпага шалысып, оьзим де алданатаган эдим. Ялгыз калсам — онъмаганга тувсын ол куьн дер эдим. Сеннен айырылганман да яшаймаспан деп тувыл. Оьзимнинъ авыр яшав йолым уьшин, яс балалардынъ тирилей оьксиз болганы уьшин. Омаса байсыз яшайтаганлар азба? Яшавлары да биревдикиннен кем тувыл. Не этейим, халкка наьсип уьлестиргенде, мен мутылып калганман! Йылап, юбанып, бири-биримизди анъламай биз де яшадык. Куьнлер айларды толтырдылар, айлар — йыларды. Не барды йылынъа да! Аккан сувдай йылысып кетедилер... Яслар да оьстилер. Ана ман калганга корлык йок. Тек эрте анъладылар ясларынъ йоктынъ маьнесин, бардынъ басын, яксыздынъ корлыгын. Йоктан, бардан хабар билмей, аска, ойынга тоймай юреек улларынъ эртеден оқып басладылар яшав

«дерислерин». Пишен, тамызлык, коьмир, сув бу кайгыларды меннен де алдын шекпеге шалысып, коьп заттан мени коршалап, колыма тийдирмейтаган эдилер.

Бизим кеткенимизге карагандай болып, сен де Раймеди йыйдынъ. Енъил эдима мага оны кешируьв. Тас та ярылар эди ашувдан, эгер анълап билсе юрегинъдеги кайгыларды. Амин, сол такым азап шеге турганлай да сени суьйгенимди не куьресип те енъалмадым. Оьзиме оьзимнинъ куьшим етпеди. Юрегимнен сувырып сени болмадым. Эсинъдеме, кызыл «Жигули» мен Раймеди аьр куьн сайын бизим терезединъ туьбиннен куллыкка аькетип турганынъ. Баска йоллар да бар эди. Тек сен мени куьйдиреек уьшин мунав йолды алдынъ. Караш та, Аминат-каска, мен кыскааяклымды аяп та билемен! — деп коьрсетеек болар эдинъ. Бир куьн Расул школага бармай уьйде калыпты экен. Аьлемет болып, юрегим телезип, тынышсызланып, асыгып уьйледе уьйге келдим. Келсем келейим, авыздынъ касында ватылган сиселерди коьрдим. Анав якта тел шыбык та туры. Эsikти ашып уьйге кирсем — диванда Расул ятыр. Оьзи де сылкылдап йылайды. Оьрейим ушып кетти. Янына олтырып, басын сыйпап карадым. Расул янме-ян коьзлерин суьртип, ирге бетке авдарылып ятты. Кайтип соьзди баслаягымды билмей, бир кесек заман уьндемей турдым. Ол да тынышланды. Расулдан хабар сорап басладым: Расултай! Тунъгышым эм сенним де сенсинъ. Сен аьелдинъ уьйкенисинъ. Арбадынъ алдыдагы тегершиклери кайда тыгырсалар, арттагылары да соннан ызлайдылар. Экевимиздинъ арамызда ясыртын зат болмага керек тувыл. Школадан кайтып келгенсинъ, хате де эткенсинъ. Анав экеви ша?! Олар да буьгуьн бир затлар этселер, меним куьним не болаякты? Азба онсыз да меним куьйигим, Расул? — деп йылап йибердим. «Мама, мама! Токтатага, айтайым, эки-меки этпеспен онадай затты. Анълатага, мен шыдалмайман, папа қасымыздан янына Раймеди олтыртып озса. Машинин алганнан сонъ папа неше кере де келди бизге сен йокта: «Яв, балалар. Карашынъыз мунав кемеди! Олтырынъыз, кыдыртайым. Мени мен яшасанъыз — мунавы — сизики. Келинъиз, янъы ананъызды да коьрсетейим. Авай ман атай да сагынганлар сизди. Мунав акшалар да сизге кийимлерге деп, пашке кызыл ак-

шаларды меним бурнымнын касына тутты. Руслан-нын коьзлери, тамам мысыктын коьзлериндей, йылтырадылар. Каргып, шоршып ол машинага олтырды. Болынъыз, койлардай уйирилип неге турасынъыз,— деп бизге екирди. Рахмет те саьспекледи. Олтыргысы келип, не этеегин билмеди. Меннен амал таппады. Анавдай ярасыклы кызыл машинди коьрип кайсы ба-ладынь юреги теппес.

Не зат ойланасыз? Не зат керекти сосы сизге, айташынъыз? — деп атамыз мага карап акыйды.

«Сен керексинъ бизге! Меним тенълеримнинъ «Жигулиери» йок, аталары бар! Куры сен керексинъ бизге. Бизге баска мама керек тувыл» — дедим. Ол ашувланып, тарсылдатып эсикти япты, батпакты бизге шаштыртып Русланды алып кетти. Ол да кеште кайтып келди. Сага айтпадык. Соннан сонъ ол Райме-ди янына олтыртып, бизим касымыздан озып басла-ды. Мама, баска йолдан кетип болаяк тувылма? Шам-галма мага. Сен олтырмаган машинага Раймеди ол-тыртып кыдыртканын коьрсем, юрегиме бир зат бо-лады. Тынысым битип каламан. Озаятканларын коьр-генде, терезесин куйдым. Энди коьрейим озсалар,— деп йыламсырап, кыршынып айтканда, басымнан ал-ла соккандай коьрдим.

— Расул, яным-ав, акыллым. Сен уйкенсинъ деп куванышым колтыгыма сыймайды да. Неге эттинъ терис куллыкты? Атасына колын коьтерген деген не созьди? Анъла, ясым! Атанъ бизди кувмады, мен озьим кеттим. Мен де шуьшлимен коьп затларга... Ол шуьшлиме, эгер суьйген кызын алдырмай, анасы ме-ни алдырса. Сен оныншы класста окыйсынъ да, ясым. Биревди суьйип, баска ман яшап болмайды. Ол... ол да Раймеди суьеди... Мен де оны суьетаган эдим. Сонынъ уьшин яшамага шалыстым. Сиз асыл бол-дынъыз, балалар. Меним канатларым, суьйинишле-рим! Эсинъде калсын: атасына колын коьтерген аьдем-ге халк наьлет болсын айтады, эр киси пишеси кет-се — пише алады. Райме болмаса — баска биревди ала-як эди. Эсинъде калсынлар эситкен созьлеринъ, киш-кейлерге сак бол. Олар сени бек суьедилер эм бек тынълайдылар,— дедим.

— Мама, мен бала тувылмантта. Яшамаяк бол-са — сени неге алганды? Сен де сен, бизди неге ойлан-мады? Ийт те баласын тасламайды. Папа ша? Пач-

касы ман акшады шыгарып, коьрсетип, бизге каьпик те ыслатпады. Бизим яшавымыз, кыйланганымыз, кайгымыз ога керек тувыл эди. Экидинъ биревинде Русланнынъ сылкылдап йылавы ша папа уьшин. Сен-сиз оны токтатып болмайтаган эди. Билесинъме, мен турниктен йыгылып больницага туьскенимди. Он ке-ше эркеклердинъ ишинде касымнан кетпей турдынъ. Бир кеше ол сени авыстырмады. Расул, бавыры авы-рып, Ставропольде ятканда ша? Алты ай бойы ток-тавсыз аьр куьн сайын бардынъ. Папа «Жигулийи» мен неге аькетпеди? Меним эсимде ол бир аьруьв ыз калдырганы йок. Эсирип, туьннинъ ортасында келип, неден болса да созь шыгарып, сени йылатып, таьтли уйкыдан бизди уянтып, кыйыр-шыйыр этетаган эди. Эркетип, коькирегине олтыртып, ойнап-куьлеп, баа коьрип, окувымызга суьйинип турган болса — озьинъ билесинъ. Баскалардынъ аталары улларын аьр неге де уйьретип, оьктемсип, касларында алып юредилер. Эне Мамет, Янболат, Мусик, Юрик шынты шофердай болып айдайдылар машинады. Ол уйге киргенлей, сен не этеегинъди билмей, саьспеклеп калатаган эдинъ де. Сага карап биз де озьимизге орын таппай, кувьс-муьйiske киреек деп, туьптеги сувьк пешке шыгып кетер эдик,— деп куьрсинди Расул.

— Ах, Амин! Балалар не анълайдылар деп тура-мыз. Ол такым затты уьндемес Расул сезген деп ким ойланганды? Сага тувыл, аьле мага да енъил тувыл эди онынъ созьлерин тынъламага.

— Расул, Расултайым, болды, ясым! Яшав йолы — уйкен калын книга. Онынъ баьри бетлери де бирдей завьклы тувыл. Токта, акыллым, асыкпа! Сен энтте яссинъ. Аьруьв ерине де етерсинъ. Аталар да, аналар да туьрли-туьрли боладылар... Аьр аьдем де баласын озьинше суьеди. Биревлери юмсак созьлер мен бала-дынъ юрегине етедилер, биревлер каты созьлер мен. Бала оьстирген, бала тербиялаган енъил тувыл,— де-дим, кенем де сенинъ югинъди озьимге алып.

— Ладно, мама! Сен папага созь айттырмайтага-сынъ. Онсыз да яшап келеятырмыз. Зато кулаклары-мыз тыныш, юрегимиз бир заттан да сескенмейди эм телезимейди. Тек сен сав бол, авырма, да, мама? — деп мени кушаклады. Эгизлердей болып Расул да Рахметте оьсип кеткенлерин кармаластынъ ишин-де анъламай да калдым. Школа да артта калды. Арт-

лы-артыннан Расул да, Рахмет те мединститутка туыс-тилер. Яз сайын Қазақстанға қурылыс отрядлар ман кетип, озылерин кийиндирип, маға да уйкен ярдам этип басладылар. Бир қаыпкити бос йоймадылар. Станцияда да вагонлар тоғып, оннан алған ақшаға да пішен, отын, тамызлық — азда уйде керек затлар алатаған эдилер. Оыз алимизше биз де яшадық. Онын арасында Руслан да оныншы классты кутылды. Ол да совхозда тракторист болып ислеп баслады.

Бир куын Руслан куллыктан эрте кайтты. Онын колтыгында газетада бир зат бар эди. «Русик! Хайырма? Неге эрте кайттын? Мунавы да не ди?» — дедим. Руслан кызарып, тутлыгып, бир алемет болды. Сорағаныма да оыкиндим. «Э, мунавы бир кешликке бараяк болар» — деп ойландым. Тек ол маға шуышли карап:

— Мама, хаытеринь калмасын, мен бир зат айтаяк эдим саға, — деди. Ах, кадемсиз ана юрек: «Аыскерге повестка алған болар, ама маға айталмайды. Меним уйде ялғыз калайымды ойлайды», — деп ойландым. — Мама, мунавы ушевимизге де джинсилер... Папа ман Райме бригадаға келип, калдырып кеткенлер. Мен... мен... унамаған эдим. Райме трактордын ишине салды. Олар Армавирден келеятыр эдилер... Райме тегаран сойлейди... Азып, тамам тактадай болып калған, — деди Руслан. Мен ундемедим... Сенин бирден ашылған аяннын маынесин аныламадым. Расканда ушевинин биревине қаыпкити ыслатып билмеген ата, бирден уш джинси алғанын аялақ сейирсиндим.

— Мама, сен... сен маға шамгаласынма? Артына аыкетейимме? — деди кызарып Руслан.

— Йок, Руслан, атан аыр дайым да алатаған болсын — сиз киетаған болыныз. Бергенди алмаға керек. Ярай болса кий, ясым. Тек Расул ман Рахмет киймеслер, — деп костым. Руслан суыйнгеннен эки аяғы ер баспай, туыптеги пешке кирди. Арасы эки такыйка кетпей, джинсиди кийип шықты.

— Хайырлы болсын, сав тоздыр. Айлақ бек ярасады саға. Тамам озынше деп тигілген экен, — дедим. Руслан тигилип маға карап турды да, сон авыр куырсинип, айтты:

— Мама, ах, сени, Райме оылсе экен, дия! Оннан сон папа бизге келеек эди. Машинасы да бизики бо-

лаяк эди-ав. Сен де пападын янында Раймедей болып олтырып кыдыраяк эдинь, — деди. Русланнын ойсыз созылери мени айлақ кыйнадылар. Онада саға усайтаған кылықлар аз тувыллар. Уйкен яс болып мени корлап, юрегиме тийгенин аныладыма? Не де болсын, кайтип те болсын, тек атасы ман машина болсын. Бир эмшекти эмдилер, бесик йырым да бир эди, ятқан орынлары да бир эди, эситкен созылерим де, оыған эртегилерим де бир эди, ама ақыллары баска болғанын сезип басладым.

Кыз кылыклы, тань эм адетли, озымдей тынлавлы эм юмарт Расул, яныплы эм сабыр Рахмет, колындагына берк, озын бек суыйген, саға усаған Руслан. Расул ман Рахмет айлақ коып куыресетаған эдилер мунын терис кылықлары ман...

— Ай, Руслан, оны сеннен эситкеннен эсе, оылген болсам экен. Эт ийгилик те — коыр яманлык дегенге усап турысын. Раймеде бала йок. Ол сени суыймесе, ыстан алаяқ тувыл эди. Райме унамаса — папань не-сине алаяқ эди? Оны сен неге аныламайсын? Раймеге де тыныш тувыл ол аелде яшамаға. Не затка суыйинеди ол? Сенин атаннын ийгилиги мен бала-сыз калды. Онын шуыши йок бизим айырылысканымызға. Экевимиз келиспедик, биздейлер азда? — дедим.

— Мама, сен кайдай алемет адемсинь. Саға баырисиде аыруы: папа да, Райме де, конгысылар да. Биревге де яман айттыргын келмейди... Ваылийсиньме яде?... — деп бурылып карады. «Суыйгенинди ойлан, Русик. Тек аыр адем де озынше ярасыклы шешекей. Бир кесек шешекейлердин оыз ярасыкларына да аыруы ийис косылса, кетип болмайды касыннан, аыруы адемлер де сонадай: созылери мен, ақыллары ман озылеринин касларына халкты йыядылар. Тап шешекейге бал шыбынлар йыйылгандай. Сен кырда куллык этесинь де: тешкерип караш — шешекейлер коып, ама балшыбынлар баырисине де бирдей болып конмайдылар. Баскалары ярасыклы болсалар да, яде ийислери йок, яде бурныннын ишин куыртып, коыз ясларынды шығарадылар. Адемлер де тиллери мен, кыска ақыллары ман, шыдамсызлык пан, бакылы ман, куыншилик пен бири-бирине зарар этедилер. Яшав оыз йолы ман барады, ясым. Тек кыска ақыл адем аыр не затка да баскаларды шуыш-

лер, тенълерин де яв этеди, ювыкларын да бездиреди. Эткеннинъ де, бергеннинъ де басын билип, муъсирев этпеге керек, — деп суслы карадым.

— Мама, уялттынъ мени! Тек анълаш: кайтып папа ман яшагым келеди. Оъмири бирге, аър куънде де! Суъемен бек сени, Расулды, Рахметти... Тек... тек... — деп коъзлери ясланып, басын ийниме салды.

— Амин, кайдай соъзлер таппага керек эдим 18 ясындагы Русланга? Тек сенинъ шуъшинънен атасы ман яшамага термилген яска? Ол кыз болган болса мага да енъил болаяк болар эди.

Келди меним уйиме де юрегимди коътерген, ишимди йылыткан суъйиниш: Расул ман Рахмет дипломларын алып келдилер. Экевине де калада орын бердилер. Оннан баа куваныш бар эдимае мага? Меним куванышымды боълмеге келмеген киси калмады авылда. Ондай ийгиликти баскалар туъслеринде де коърмейдилер. Тек сен не улларынъа, не мага соъз айтпадынъ. Расул Аминович, Рахмет Аминович де-селер, сенинъ улларынъ экенлери белгиленип, атынъ айтылады да. Тек неге де болсын, сен оны ойланмадынъ.

Арасы коъп кетпей экеви де бирге уйлендилер. Расул оъзи мен окыган орыс кыз Раяды алды, Рахмет — шеркеш кыз Фатимады. Яз да озды бир куъндей болып. Кайгысыз куънлердинъ булытлардай йылысып кеткенлерин анълап та калмайсынъ. Яслар да, келинлер де калага куллыкларына кеттилер. Бир аъелде, сенинъ аъелинъде, доърт врач! Суъйингенди кой да, тоъбенъ коъкке етпеге де керек эди.

Аър базар сайын тапкан аъруъв затларын йыйып, яслар келиншеклер мен келетаган эдилер конакка. Бир кере баъримиз де йыйылып, столдынъ тоъгеринде хабарга кыздык. Азба сав юмада болатаган затлар балалардынъ яшавында, исинде. Бирден эсик ашылды. Мен артыма бурылып карадым. Састым, каным басыма согып, эки аягымнынъ карувы кетип, столдан ысладым. Яслар да бирден турдылар, сонъ мага карадылар. Сен бизге келип туратагандай коърген боларлар... Ондай ойдан мен тагы да бек кызардым. Коъзлеримди сеннен айырмай, айтаягымды мутып калдым. Сонъ эсимди йыйдым да, эсинъе алаш: «Хош келдинъ! Шык тоърге», — деп шат салдым касынъа. Сен ша, бурылып та карамадынъ мага.

— Яслар, мен сизге келгенмен, — деп Расулга карадынъ. Расул сескенип кетип, артына тайды. — Яслар, Райме колайсыз, ян-якка шаптым, ярдам эткендей эш бирев де таппадым, — деп басынънан боъркинъди шешип алып, юмараклап басладынъ. Расул, янган отка баскандай болып, уйден шыгып кетти.

— Рахмет, Рая, Фатима, неге турасынъыз? Тезинъиз, — дедим.

Ясларынъ мага акыйып карап, бармай калмага меннен амал таппай, сенинъ артынънан кеттилер. Руслан, артынънан шыгып, бир кесек заман карап калды. Сонъ, ундемей уйге кирип, орындыгына ятты.

Туъннинъ ортасында Расул келди. Рахмет пен Рая калыптылар. Расул эсиктен киргенлей, Раймединъ аъли осал экенин сездим. Ыйнан, айлak кыйналдым. Тек мени коъплер анъламайдылар. Ол кыскайкы да бир куън коърмеді. Корлап, селеке этип, юрегинъди кармап йылатсанъ, эт еп, сорпа ишкендей болатаган эдинъ.

— Кайттинъиз, ясым? — деп сорадым.

Калага аькеттилер... Рая ман Рахмет. Осал... Операция керек... Тек... айлak кешиктиргенлер, — деди. — Болаяк тувыл деп билемен, мама, — деп авыр куърсинип косты.

Тек мен анъладым: Раймеди аяп куърсиндиме, яде балалыктагы шаклар эсине туъстиме... Олар да оъзлеринше анълайды да аър не затты да. Яслык янъылысларды кеширмейди...

Операциядан сонъ язык туъзелмеді. Коъп шалыстылар Рахмет те, Рая да, оны оъзинъ меннен аъруъв билесинъ. Айга дейим кезуъв-кезуъв саклап турдылар Раймеди. Аъжелди токтатып болмайды. Маразынъ аскынса — ога биревден де ярдам йок. Оннан коъп кешикпей, оъзим де туъстим, мунда... Артыма караган ерим йок эди, тек кенжапайымды уйленип коърген болсам. Аминат коъзлерин юмды. Элбетте, мунадай узын хабар арытты эм коънъилин бузды кыскайкыдынъ. Экеви де ундемей ойларга коъмилдилер.

Янган оттай куъйдирдилер Аминди Аминаттынъ соъзлери. Эринлери кевип, тершигип, терезелерди ашып, бетин елемикке тутты.

— Тувра, баъри соъзлер де тувра. Не эттим ав?! — деп кыршынып, оъзи-оъзин соъгип, ойсыз ислерине

ашувланды эм куьйди. — Уьйкен меним шуьшим бу ваьлий кыскааяккыдынъ алдында. Не зат пан кеширейим озимди? Кайдай соззлер табайым? — деп Амин саьспекледи.

Элбетте, Аминат баска кыскааяккылардай дуныяды басына кийип урсысса, болаяк-болмаякты айтып, кувып шыгарса, Аминге енъил эди. Ама авыр операциядан калган, куьнине бес — алты укол ман тегаран турган кыскааяккы кыйынлы яшав сокпагы ман Аминди баладай етип аькетти. Анълатты, эсине туьсирди, коьрсетти туьзди, теристи. Отсыз яндырды, оксыз оьлтирди. Амин не шыгып кеталмай, не созз айталмай бир хыйлы турды. Тегаран эсин йыйып, Аминатка энъкейип:

— Аминат! Сен тыншай. Кайталамасанъ, бизим наьсибимиз! Авыр эди буьгуьнги куьнинъ. Мен эртен келермен. Тыншай, тыншай, — деп колыннан ыслап, Аминаттынъ коьзлерине карады.

— Яхшы йолга, Амин. Заманынъды йойма... Не этеексинъ келип? Тек сав бол сонъгы хабарымды тынълаганынъа. Эндигиси мага да енъил болар. Кетпес туьйиним шешилди, — деп коьзлерин юмды.

Амин куьдирейип, бир-бир басып, тегаран басмаклардан туьсти. Сяакта тереклердинъ касындагы олтыргышка олтырды. Не этеегин де билмей, уьйге де кеталмай олтырып калды. «Неге келгенсиз мунда? Авыргансынъызба? Не затынъыз авырыйды? Яде саклайтаганынъыз барма?» — деген сораулар муны ойларыннан уянттылар. Бурылып карап Рахметти коьрди. Не зат айтаягын да билмей, туврасын айтпага да болмай, тагы да бек састы. Юмсак юрекли Рахмет атасынынъ сасканын сезип, олтырган аьлин де коьрип, шынтысы ман аяды. Аминнинъ анасына келгенине кадели суьйинди. Неше кере анасы операциядан сонъ, сандыраклап, Аминди шакыратаган эди. Суьймеген аьдем оьмири излеек тувыл. Сонынъ уьшин ол тек оьзи саклайтаган эди кешелер мен анасын. Расулды да, Аняды да, Раяды да уьйге йиберип. Сол кешелерде сзди ол анасынынъ уьйкен эм явапсыз суьювин... Неше кере барып атасына тилеек болатан эди больницага келсин деп... Тек Расулдан тартынды.

Экеви, атасы ман улы, бир неше такыйка уьндемей олтырдылар, не зат айтаякларын билмей. Сонъ Рахмет косты:

— Соьлеге дейим де ьйнанмайман мамадынъ сав калганына. Тегаран аяк уьстине салаятырмыз. Мамадынъ операциясы айлак авыр эди. Бек кыйналды азык. Азып, куьпелектей болып калган.

Амин уьндемеди, терен ойына тагы да батты. Не зат айтаяк эди ол улына?

Кебахан

Аьр юма эртеси куьн аяк коьпирден оьтип, авылдынъ орта орамы ман мезарга келетаган яска аьдемлер уьйренип калганлар. Мезар авылдынъ кубыла бетинде орынласкан. Замансыз сувыктан корккан шешекейдей, куьдирейген, орта бойлы, сувык шырайлы Айтектинъ артыннан коьп коьзлер карайдылар. «Лаь, оьмири узак болгыр. Ондай улынъ болса, оьзинъди энъ наьсипли кыскааяккыга санаяксынъ», — дейдилер биревлер Айтек касларынан озаятырса. «Савбол, ясым! Анасын сыйлаганды халк та сыйлайды... Ана атады разы эткен оьмири кыйынлык коьрмес, баьлеказа онынъ каралдысына кирмес», — дейтаган эдилер баскалар.

Басыннан аягына кара кийген Айтек мезарга озып, артына кайтып кеткенше, соззлер тынмайдылар. Мине буьгуьн де озды. Айтек, авылдасларынынъ созз терменине туьсиц, мезардынъ касындагы олтыргышка олтырып, келгенлерге аьвелгидинъ хабарларын айтып, куьнин йиберетаган Ибрагим кыскааяккылардынъ соззлерине тутанып кетти:

— Кыскааяккыдынъ акылы кыска деп неге айтканды? Сосы соззлерди сиздей бир кесеклер айттырадылар. Кара кийими, мунълы карасы, шешекейлер. Солма коьзлеринъизге ай болып коьрингени? Тыфу! Алла соксын ол шошкады! — деп ерге туькирди карт.

Сонынъ арасында мезардан кайтайткан Айтек булардынъ касларына келди.

— Салам алейкум, атай! Калайды савлыгынъ? Что-то мезар бетке йыйы карайсынъ. Сен бир токсанга да келген боларсынъ, дия? Кидирлисинъ аьле де, — деп Айтек картты туькиршигине туьйилтти. Артынсыра ол яска авыр карап:

— Меннен алдын сен кет! Аьдем канына калган дуныяда яшарма? Аллага шуькир, мен аьдемди не соззим мен, не колым ман ашшытканы йокпан. Атам

ман анамды таслап, акшадынъ артыннан кувып юр-мегенмен. Мунав колларым ман атамды да, анамды да мезарларына оьзим салганман. Авырганда да оларды оьзим саклап тургаман. Халк алдында намысым таза деп билемен, аьруьв яс, — деди карт. — Уйкен мен соьйлесенъ, ойланып соьйле! — Ойламай соьйлеген, авырмай оьлер, дейди халк. Ананъ алдында шушинъди шешекейлер мен ювып боларсынъма экен?

Айтек, кудай соккан кулдай басын тоьмен салып, коьзден тасаланмага асыкты.

...Эски моры шыбасына оратылып, Кебахан куьн бойы орамдагы олтыргышта олтырады. Йол уьстиндеги япалак терек уйкен куьндиктей, иссиде куьнен, ямгырдан, сувдан саклар. Ибрагим сол теректинъ астына узын олтыргыш ясап койган. Озган да, кеткен де, тыншаймага суьйген де булайда олтырадылар. Тек Кебаханнан коьп бирев де олтырмайды. Сонынъ уьшин де олтыргышка Кебаханнынъ шаты деп те айтадылар. Кебахан соьз соьйлемес, соьйлесенъ де уьндемес. Колларындагы узын десписин токтавсыз айландыра. Эринлери токтавсыз йыбырдап турады.

— Аьруьвсима, Кебахан? Ястан не хабар? — деп сораьдылар озаятырганлар.

— Не зат дейсинъиз? Не керекти? — деп туьнъилип карайды куртка. Яде бирерде ашувланып: — Мага не болсын? Мине турыман карт доьмбекте, — дер.

Эки-меки сорамага да болмас эдинъ.

— Онынъ шырышын бузбанъыз. Алладынъ оьзи мен соьйлеседи, — дер арсыз конъысысы Куьмис.

Бир куьн Куьмистинъ байы Ибрагим куллыктан эрте кайтты. Кебаханды коьрип, уьндемей, касына олтырды. Куртка мунынъ олтырганын сезип те алмады. Деспи акырын-акырын Кебаханнынъ арык бармакларынынъ арасында айланады. Курткадынъ эринлерининъ токтавсыз йыбырдаганларын биринши кере коьргендей болып, сейири калып карады. Ибрагим кулакларын салып, курткадынъ авызыннан шыгатаган соьзлерди айырмага шалысты. Кебаханнынъ сары кагыттай юкарган эринлери бир токтамаганлай: «Айтек! Айтек! Айтек!» — деп турадылар. Кебахан-аьей алладынъ оьзи мен соьйлейди, деп селекелейдилер бир кесеклер. Эси-дерти курткадынъ баскада экен. Эки

коьзине асылып, улына термилип, йол карайды. Шо-йын йолда эки коьзи... Авыр юктен тынысын тегаран алгандай болып, поезд пысылдап токталады. Кебахан мойнын созып, йолга карайды. Поезд йылысып кетеди... Келеек аьдемлер келедилер. Тек Айтек буьгуьн де йок.

Басын ийнине тыгып коьзлериннен яшав нуры тайып, куртка баягы деспиди токтавсыз айландырады. Куьнлер, бири-бирине усап, авыса береди. Эртенги поезд озса, кештегин саклайды Кебахан. Аьдемлерге соьз болсын... Халктынъ авызына туьспе, яным. Элдинъ авызына элли аршын боьз етпес. Ибрагим Кебаханды кадели аяйды.

— Янъылдынъ, Кебахан! Меним айтканымды этпединъ. Соьлеги куьнге етеек эдинъме? — деп айтып йиберди ол. Кебахан сескенип кетти. Сонъ Ибрагимге карап:

— Не этеексинъ, Ибрагим, мага да сол болар бу-йырганы. Элбетте, мунавдай болаягын билген болсам-ма?.. Ибрагим уьндемеди. Куртка яне ойга коьмилди...

Ибрагимнинъ буьгуьнгиндей эсинде эди оларга Кебаханнынъ куванып шапканы:

— Айтегим мединститутка туьскен. Врач болып келсе, коьтеренъизди де карар, янларым!

Не шалысты, не куьрести Кебахан Айтекти окытпага. Оьзининъ айлык 70 маьнетине окытты. Тавыклардынъ юмырткаларын да бирерлеп йыйып, сыйырдынъ суьтин, каймагын, бахшада оьскенин сатып окытты. Йылда асыралган баспактынъ акшасы, куслардынъ эти, кушыны. Баьриси де Айтекке кетти. Оьрмекшиндей кунысып, йылы уьйинде кеше ятпага заьр болды. Сермеп алып суьйген асын ишпеди. Оьзин кысып, шай ман оьтпекке калса да, ясынынъ юрегине етеалмады.

— Ва, яслар кайтип кийинедилер. Бир кийгенлерин экинши киймейтаганлары ша. Аьр бирисинде туьрли-туьрли магнитофонлар, олардынъ ишинде мен каьриптей болып тураман, — деп булгалакланды келген сайын Айтек.

Кебаханга ол соьзлерди эситпеге аялак авыр эди. Уьндемей уьйден шыгып кетеди. Савлай ювыкларды, конъысыларын тегислеп шыгады. Кайда 100 маьнет, кайда 150 тавып, Айтекке береди.

— Во, коьрдинъме? Сага токтавсыз айтып тур-

санъ — табатагансынъ. Сен оқы деп каныгатаган. Коб-ресинъме, оқыган енъил тувыл. Акша керек, абай, акша, — деп яс уйден шыгып кетеди.

— Айтек, ясым, токташ. Сак бол, яным, акшанъа. Бирев кисенънен алып олтырмасын, — деп тилейди анасы.

Мунавы да акша болама? Кимге керекти сенинъ сокыр каьпигинъ. Аьдемлер мынъды санга санамайдылар, — дейди яс коькирекшип.

— Оьлмеге еттинъ де. Тынышынъа олтырып, асынъды ишпеге заманынъ йок. Савлыгынъ кетсе, маскара боларсынъ, — дейтаган эдилер Кебаханга ко-нъысылары.

— Яс куллык этип басласа, кеншек алса, мен де тыншайрман. Оларга ас-сув асып ярдамласарман, — дер эди кыскайкы.

Не де болсын, каьпиктен маьнет этип, куьндизги куллыгыннан арып келсе, йылы орнында созылып ятпага заьр болып, оқытты улын Кебахан. Алты йыл да озды. Дипломын алып Айтек уйге кайтты. Оны да «ювдырмай» коймадылар.

— Абай-ав! Сеники мунав диплом. Сен болмасанъ, мага окуп кайда эди! Эндигиси сен тыншай. Ясынъ да, стажынъ да етип озган. Меним тапканым экевизмизге болаяк, — деген соьзлерди эситпеге ойланган эди Кебахан. Тек ол баска соьзлер эситти.

— Окувда не де болсын юрдим. Ал эндигиси халк ишинде куллык этеекпен. Атым уйкен — врач! Уьстим осал. Мен мунав костюм ман иске калай шыгарман? — деди Айтек.

— Ах, яным! Борыш коьнимди сыдырды тамам. Акша болса сеннен ким кызганады, — деди анасы, тамам йоьнъкигенин ясырмай.

— Ва, сенде акша оьмири болганма? Сол акшадынъ йылавыннан бездик. Аьдемлердинъ мендей яслары «Жигулиден» «Волгага» минип, туьрли-туьрли кийимлерди кийип оқыдылар. Мага иске кийгендей де кийим йок. Сен билгесинъ де уйтип болаагын. Неге акша йыймадынъ? Экисер маьнеттен артка тасласанъ да, йыйылаак эди акша! — деди тутанып кетип кер-баз Айтек.

— Билмеймен, Айтек! Эки ерде куллык этип, басымнан каьпикти кызганып турдым. Уьстимге де кий-

геним йок. Кенем де сенинъ коьнъилинъе ете алма-дым, — деп йылап йиберди Кебахан. Йылап уванган сонъ, кыскайкы авылды кезип шыкты. Тек мунав йол борышкага акша тилемеге батпады. Кеште Айтек яне каныкты.

— Аьше не ойлайсынъ? Мага акша таптынъма?

Сол соьзлерди эситкеннен эсе, оьлгени колай эди Кебаханнынъ.

— Таппадым, яным. Алгандай ерим де йок! Сы-нъар сыйырым бар. Суьйгенинъди эт, — деди анасы арыган давысы ман.

Айтек, сол соьзлерди эситпеге асыгып тургандай, шыгып котанга кирди. Сонъ эки яс алып келди де, сыйырды алып кетти. Савлай коьнысыларды да ка-тык пан сувгарган, акшадан да ярдам эткен, кызыл сыйырды сатып тыншайды.

Уьндемеди Кебахан, тек сав кеше кирпичин как-пай куьзет шыкты. Ялгыз оьмири кесилип алты йыл караган сыйырынынъ алты каьпигин де коьрмей кал-ды. Сыйыры сатылганы айлак аькис коьринди, ызаланды. Уш куьн озган сонъ, Айтек кийимлер алып келди. Коьп эди коьйлеклер, эки туьрли костюм, ба-пишлер. Анасына шоканага да акша етпей калыпты. Кенем де суьйинди ана. Улынынъ кийингени ога мал-дан баа коьринди. Кийинип, ясанып, Айтек районга иске барды. Уш ай озды. Айтек куллыгын соьгип баслады.

— Ах, тоьх, ох! — деп алжыган картлардынъ, юзге келген курткалардынъ йыламсыравларын тынъ-лап, кешке етемен. Оьлмеге заманлары келгенин бил-мей: Ясым, ярдам эт! Ясым, яшавым сенинъ колы-нда» деп, бездирдилер. Аьжели келгенге врач не этеек-ти? — деди Айтек ашувланып.

— Сенинъ колында коьп амал бар, ясым. Оьле-ектинъ оьмириу узак этип болмайды. Тувра айтасынъ! Болмаякты болдырып, картты ясарт деп, сага бирев де айтпайды. Тек йылы соьзинъ керек аьдемге. Боль-ницага келген оьмиримди узайт деп келмейди. Дуныя дегенинъ исси зат-ав, — деди Кебахан куьрсинип.

— Меним куллыгымнынъ авырлыгын сен анъла-майсынъ. Билимли аналары болганларга яшамага енъил, — деди улы кубарып.

— Ясы уйкенлер сеннен аьдемликти излейдилер. Яным, десенъ, аьдемлер сенинъ уьшин янын берерлер.

Коьзим десенъ халк сени коьрмеге суьер, — деди Кебахан. — Дарман — врачтынъ соьзинде.

— Ха-ха-ха-ха! Профессорга каратага! Сондай енъил экен, врачка окысанъ, — деди Айтек, анасынъ соьзине селекелеп.

— Окымага мырадым бар эди. Тек кавга, ярлылык... Ах несин айтасынъ. Окыганлардынъ баслары меникиннен артык тувыл, — деди Кебахан.

— Акша аз. Уренгойга кетемен. Орныма аьдем тапкаман. Так что, абай, ясынъ улетаат, — деди Айтек бир куьн.

— Ва...ва уьйтип неге болды? Айтек, шырагым, сен мени козып айтасынъма? Ойнайсынъ, дия? — деп анасы баласынынъ юзине соравлы карады.

— Ойын-мойын деген не ди? Мунав юма — сонъгы юма, — деди Айтек, анасыннынъ оьзеленгенине кыйнамай.

— Мен сага кыз да аьзирлеген эдим. Экевимиз келисип яшаяк эдик... Ялгыз уьйде мени калдырып кетеексинъме? Деним де сав тувыл.. Мени де ойлантагы, ярыгым!

— Соьлеге дейим тургансынъ, энди де турарсынъ. Авылдынъ яртысы Уренгойда. Кыз дейсинъме? Кыз керексе — оьзим табарман. Акшалы ерге орынлассам, ким биледи, эки — уьш йылдан сени де аькетермен.

Анасын кызганмады, картлыгына да карамады. Анаднынъ акын да акламады... Йыйыстырынып, ясыртын уьйден шыгып кетти... Сол кетуьвден бес йыл бир хабар да билдирмеди оьзининъ акында, хат та язбады анасына. Юрегинъ сыгып авырса, юмаракланып ятарсынъ, тек ялгыз улынъ корласа, оны кимге айтарсынъ. Айтпады Кебахан биревге де кагыт келмегенин. Айтпады ана улынынъ тынъламай кеткенин де. Тек авылда зат ясырып боларма? Сыгып байланган шувалдан да тары шыкпага ер табады... Кайгыдан сыгылган юрекке тынышлык барма? Бобтен де ялгызлык кыйын эди Кебаханга. Язда анав-мунав куллыкларын этип, бакша ман, шипийлер мен алдана. Сонъ баягы олтыргышка олтырар эди. Авылда кешки куллыкларын кутылсалар, коьплер елемикке шыгып, тап он эки саьатке дейим де орамда олтырадылар. Язда енъил эди. Тек кыстынъ кешелерининъ сонъгы барма? Сол ялгыз уьйге кирмес уьшин, кайда да кетер эди ол. Ама дуныяда биреве де йок... Кайда

барсын кадамсыз? Конътысылары Ибрагим-алар муны кеше сайын шакыртадылар, кызлары Айшатты йибери. Экидинъ биринде Кебахан буларда коньп та калады. Киси уьйинде неше бир юрсин. Орындыкка ятканлай, басында ойлар уьйирилесидилер.

— «Волгага» олтырып кайтар Айтек, — деп юбанта эди Кебаханды конътысы кыз Айшат. — Ол заманда сенинъ касынъа келип караш та! Маь сага кеншек, маь сага той, маь сага йиенлер. Аьле ол мунав уьйди буздырып, халктай ак кербиштен шарлаклы уьй салар. Сен, абай, тек юрегинъди босына кыйнама. Ал, Айтек, мен айткандай болып келсе, суьйиншиге не берерсинъ?

— Ах, яным! Ярык шырагым, толган айым, алтын топкагым, айнанайым? Сага курман болгай эдим, Айтекти сынъар бир такыйка коьрип оьлсем, — деди Кебахан, аявлы карап Айшатка.

— Абай! Коьрсет мага савганъды. Сен суьйинши бермеге суьймей, соьзди яне баска якка айландырасынъ. Айтек геолог тувыл, шофер тувыл. Келмей, кайда калаякты?

Кебахан узын шыбасынынъ кисесиннен тот басып калган ашкышын шыгарды. Сонъ «зынъырт» деп эски котаннынъ эсигиндей зыйкылдайтаган, атам карагайдан калган темир сандыкты ашты. Айшат та бурынгы сандыктынъ ишине мойнын созып карады. Авылда коьп хабарлар баратаган эди сосы темир сандыктынъ акында.

— Коьрсетейим, яным. Сага коьрсетейим. Меним байлыгымды авылдасларыма айтарсынъ. Темир сандыктынъ сырын оьзим мен алып кетип болмас, — деди Кебахан.

Сонъ ол арык, тыртайган коллары ман коьп куьрести оралган туьйиншикти шешпеге. «Алтынма экен сол бирев туьйиншиктеги затлар?» — деп ойланды ишиннен Айшат, иши пысып.

Кебахан шашакларын елбиретип, туьйиншиктен ак шилле явлык шыгарды. Бурынгыдан калган явлык айлак ярасыклы эди. Эки буьклеп ийинлерине артканда да, явлык Айшаттынъ савлай кевдесин япты. Шашаклары десенъ ерге еттилер. Айшат тоьгерек айланып, биялага карады. Кебахан сонынъ арасында оттай янган алтын ока кыйылган крым боьркти Айшаттынъ басына кийдирди. Сонъ ол сандыктан ак

кардай баслыкты шыгарды. Копиршиктей енйил эм юмсақ баслыктынъ шоклары да айлақ ярасыклы эдилер.

— Ва, абай, мунавдай ярасыклы затларды ясырып калай тургансынъ? — деп сорады Айшат.

— Шилле йибек явлык анамнан калган. Кызым йок, келиним йок. Айтек бирев алса деп сымарлаган эдим. Ока боъркти де уйкысыз ялгыз кешелеримде тиктим. Эстеликке калсын деп. Сени яным суыйген эди, Айшат-кызым! Мени тасламайсынъ, йоклап турасынъ. Боърк те, явлык та сага, меннен эстелик болсын. Ал, балам, разы болып беремен, — деди Кебахан. — Баслык калсын. Оны мен яс кеншек заманда шепкен согып, озым тиккен эдим. Магометке, Айтектинъ атасына. Ама онынъ басына да тиймеди: язда тиктим, ол куъзде кавгага кетти. Сынъар бир хат келди. Курск деген каладан. Оннан сонъ хабары-тебери де йок. Ким биледи, кызым келип олтырса, киер. Аьдемлер баска кыраллардан да келедилер деп айтадылар.

— Айхай да, абай! Коплер, коплер табыладылар... Узак якларга яралы болып йиберилген болса, ким биледи. Оьлген деп кагыт келгени йок, дия? — деп сорады.

— Йок, Айшат. Мен де сонынъ ушин сенип яшадым. Баслыкты колына алып, ога коп карап турды Кебахан. Ким биледи яслык суьюви келдима коьз алдына? Ойыншылы юмсақ соьзли Магометти алдыма эсине? Хыйлы заман турды Кебахан ойларына коьмилип... Юма озган сонъ Кебахан дуныядан кетти. Юрегининъ басында эки баалы аьдемди саклай-саклай, Кебаханнинъ карт юреги арыган болар эди...

Сонъгы кеше

(Болган зат)

Танъ янъы агарып баслады. Айсе кеше ятып уйкы таппады. Куьздинъ сувык, ямгырлы шагында, онынъ бувынлары, боьтен де бек юрекке оьтип, сызлайтаган эдилер. Сол куьн курткадынъ кейфи де осал эди. Кайдай да бир авыр сезим юректи кармап коймайды.

Айсе, орындыгында олтырып, терезеге карады. Эртениктинъ ювыклавын билдирип, коразлар кыш-

кырдылар. Тегершиклери авыр зыкырдап авыздынъ касыннан арба да озды.

Олтырган еринде куртка тагы да мызгап кетипти. Тек каргалардынъ куьшли бакырыкларыннан кыска-яклы сескенип уянды. Бакыравык куслар, кара куймак болып, Айсединъ оьзиндей карт алма теректи каплаган эдилер. Сол ок шакта терезеге уйкен кара яов илингендей болып, уйдинъ ишин каранъалык бийледі. Терезе туьптеги алма теректе орын таппаган каргалардынъ бир кесеклери «Кар! Кар! Кар!» деп тагы да бек куьшли эм ашувлы бакырдылар. Куслардынъ кышкырыкларында ювыклап келеятырган сувык кыс уьшин коркынувды сезбеге енйил эди.

Айсе, узын, кенъ шыбасын асыгыслы кийип, сыякка шыкты. Таягы ман теректи согып, каргаларды кувды. А куслар, теректинъ басында аз-маз айланып, тагы да бутакларга кондылар эм мойынларын созып тоьменге карадылар. Айсе де тавыкларына ем бермеге асыкпады.

— Кет, тас болынъыз! Оьмирине каркылдап калынъыз, — деп куртка дуныя каргысын куслардынъ басларына явдырды. — Кар явып, кардынъ астында калгай эдинъиз!

Кыскаяклы оьзининъ ызыннан сыякка келинининъ шыкканын да абайламай калды. Кеншегининъ коьзлеринде авыр кайгыды, айтылмаган оьпкеди сезип, куртка тагы да бек буькирейип, колындагы уйкен таягын таслап, уйге кирди. Тамагына тыгылган тымалактан, сорамай келген коьзяслардан Айсединъ кавдыраган кевдеси калтырады.

Алтынай, курткадынъ артыннан етип:

— Авай, койтагы. Оьзинъ оьзинъди кыйнайсынъ, — деди. — Куслардынъ не шуьшлери бар?

...Сол куьн Ислам оьлгенли уьш йыл болды. Алтынай авла бетке карады да, басын тоьмен салды. Уьш йыл артта да ноябрьдинъ сосындай сувык, йылавык куьни эди. Айсе, оьзи мен яслы темир орындыкты «йырлатып», тегаран бир уйкыга кетти. Койнындагы йиенлери Хасан ман Хусиннинъ тез-тез тыныс алувлары эситиледи. Аяк бетинде яткан Ильястынъ биткен бурыны бир-бирде сызгырып йибереді. Сол кеше тек Алтынай уйкы таппады. «Ах, наьсипсиз кайда юреди экен бу заманга дери?» деп ойланып, балалардынъ анасы сыякта эситилген кишкей даваз-

га да кулак салып турды. Сонъгы заманда байынынъ ишкиге айланувынынъ себебин билеек болып, кайтип шалысса да, Алтынай бир ойга келеялмады.

Тек онынъ коьз алдына Мусадынъ куьнде де эсирип келип, аьелинде кыйыр-шыйыр этуьв суьврети келди. Туьн ортасында аякларын тегаран суьйреп алып, уйге кирер, ас-сув ишпей, Алтынайга ябысаяктынъ себебин излер. Бир де шуьш таппаса, Муса, стол уьстиндеги оьтпектинъ юмсагынан тымалак этип: «Ва сосы сен оьтпек писирип кайзаман уьйренеексинъ? Коьтере онъмаган аьдемсинъ экен? Сендей пише мен оьмиринде уьй болмассынъ», — деп куьрмелген тили мен оьтпек тымалагын аькетип, пише-сининъ бурнына тыгар. «Муса, кавганъды койтагы, яным. Балаларды уянтарсынъ. Ятып уйклатагы...» — деп Алтынай шуьшли баладай байына ялбарып тилер эди. «Коьтереси де турсынлар! Мен уйкламайман, олар да уйкламасынлар!» — деп Муса тагы да бек берлисип тербейди. Курткадынъ койнына тагы да сыгылысып кирген балалар, юрканнынъ астында тынысларын тегаран аладылар.

...Алтынайдынъ куьнде коьретаган яшавы сол эди. Мине буьгуьн де кыскааяклы кайтип коркып саклайды байын. Тавдай этип уьйилген кирин де ювып кутылды. Юреги кабыннан шыкпага туры. «Ах, караманълай» деп ойланып, Алтынай саьатке карады. Туьн ортасы коьптен авып кутылган.

«Кайтип болды? Муса яшав йолыннан неге тайды?» деген сорап яс кыскааяклыды бир де коймайды. Олтырып ол той куьниннен алып болган аьр затты коьз алдына келтирди.

...Гуьрилдеген той болды. «Суьемен!» деген соьзлерин Муса сийрек айтып баслады. Куьн сайын ол уйге майгызык болып келетаган эди. Ишпеге куьнде де бир себеп шыгатаган болды. «Йолдасым премия алган» дер эди ол бир. «Ва, другтынъ пишеси ул тапкан» деп келер эди Муса экинши куьн. Алтынай байынынъ кавыфлы йолга тайып бараятырганы акында кайнанасы ман соьйлесеек болганына оькинди. «Туьнегуьн бир, буьгуьн эки болып, сен де меним балама акыл уьйретеек боласынъма? Бу уьйде мен аьли де хозяйкемен. Эр аьдем авызына зат алмасын деп, шар буздырасынъ, солма? Не затынъ етиспей туры, аьруьв кеншек?» — деп бир куьн Айсе уьйди басына кийди.

Сол куьннен алып Алтынай Мусадынъ акында курткага соьз айтпады. Куьнлер бара бердилер. Иш-кишилик Мусадынъ канына синъе берди. Эр киси уьйине кыйын акын да аькелмейтаган болды. Аьел оьсе берди.

Танъ сес берип баслады. Алтынай, ювган кирин яак болып, каралдыга шыкты. Каргалардынъ бир аьлемет болып шакылдавларын яратпай, Алтынай куслардынъ айланган якларына карады. Карады да юреги «сув» дей туьсти. Каргалар авладынъ ортасында яткан бир кара заттынъ уьстинде тоьмен айланадылар. Бир-бирде ерге конып, бир зат шукийдылар.

Энди де ерге ярык туьсип уьлгирмеген. Алтынай кара заттынъ не зат экенин анълаялмайды. Сонъ колындагы табакты салып, авла бетке шапты. Авладынъ ортасына ювыклап баслаганда, кыскааякы: «Оммадым-ав!» — деп авыр айтты. Караланып турган ердинъ уьстинде эт бети мен туьсип онынъ Мусасы ятыр эди. Бир колына эр киси берк этип басланган сиседи ыслаган. Анав бир колында — балшыктан юзи коьринмеген кесек пыслак. Каргалардынъ коьзлери сол пыслакта эди экен. Бир кесек заманды кыскааякы сасып турды. Аяклары ерге мыклангандай болып, ол орныннан коьзгалаялмады. «Оммадым, балаларынъа не деп айтарман?! Халкка не деп анълатарман?!» — деди Алтынай коьгерген эринлерин йыбырдатып.

Сонъ эсин йыйып, ян-ягына каранды да, шавып казан уйге кирди. Орыннан яювды сувырып алып, тагы да авла бетке карап шапты. «Бирев коьрип олтырмагай эди!» — деп, кыскааякы байын яювга авдарды. Яювдынъ ушларыннан ыслап, ятканды, казануьй бетке суьйреди. Кайдай узак болып коьринди Алтынайга авыр кайгыдынъ эм намыслыктынъ йолы! Тегаран бир ол Мусадынъ кевдесин казануьйге еткерди. «Тез, тез болып уьстин шешип, таза кийдирмеге керек» деген ой ман ол эрининъ колында каткан сиседи тегаран айырып алды. Ал энди орындыкка кайтип мингистееги акында ойланды. Курткага айтар экен, байбайлап басына киеек. «Кой, картка барайым» деп, Алтынай конъысы Исхак уьйине шавып кетти.

Каралдысында юрген карт, конъысы келинди коьрип, кайдайды бир кыйынлык болганын анълады.

— Не зат, келин? Айсе завалыга бир зат болдыма? — деп сорады.

— Йок, тезинъиз бизге! — деп Алтынай картты уйине алып келди.

«Ах, огырсыз Муса тагы бир зат эткен болар. Алтындай пишесин не затка усатып койы. Аракы-дынъ эттирмееги барма. Бир аьруьв этип мен оны ман соьйлесейим» деп, ойланды карт Исхак, йолда бараятырып. Казануьйге киргенде, Мусадан пайда йок экенин анълады. Бир кесек заманды карт не этеегин де, не айтаягын да билмей, саьспеклеп турды. Яшавында уьш кавгады аткарган, кувдай ак сакаллы Исхак бу кыскааяклыда сол шаклы аьдемшилик, эрклик барлыгына сейири калды. Сонынъ арасында Алтынай байынынъ уьстиннен шешип алган, балшыкка боьлган кийимди пешке тыкты.

Карт пан бирге ол Мусады ак орынга салды, таза кийим кийдирди. Исхак келиннинъ касына келип:

— Савбол, кызым, уьйкен аьдемшилигинъ уьшин, савбол, — деп катлы колы ман кыскааяклыдынъ басыннан сыйпады. — Аталары сыйсызлык пан оьлгени акында балаларга бирев бетлев этип айтпас. Сен оьзинънинъ ошагынъды уятлыктан, маскаралыктан саклап билдинъ. Меним уьшин кыйналма, карт Исхак тилин ыслап билетаган.

...Мусады коьмдилер. «Язык Муса бир — эки куьн болса да авырып ятсынтагы. Оьлеегин билгендей болып, тап-таза болып кийинип ятканын коьресинъиз?» деген соьз авыздан-авызга коьшти. Язык Айсе сынъар бир улынынъ да артына калды.

Тек бир карт Исхак пан Алтынай билетаган эдилер Мусадынъ неден оьлип кеткенин. Сонынъ уьшин биз де бу аьдемлердинъ атларын хабарымызда туьрлендирип беремиз.

Куьлетки

Зулихат-аьей кеше айлак тынышсыз уьйклады. Танъ ярыгы ерге туьскенлей ок, оьзи мен яслы ез кумганын алып, тыска шыкты. Бир кесек заманды куртка каралдыда туьртенъледи. «Аьдем картайса алжыйды экен» деп ол, оьзи-оьзине соьйленип, кешеден авызы ябылмай калган кедештинъ касына барды. Мойнын созып, онынъ ишине карады. Курткады коьрген кызыл карт кораз, «кыт, кыт, кыт» деп ашувлы

кышкырды. «Кет, алла соксын сен яманды» деп, куьбирденди Зулихат-аьей, тынлыкты бузган коразга шамланып.

Сонъ куртка конадынъ астында турган шапшактагы ямгыр сув ман бетин ювды да, этегининъ ушы ман суьртти. Бийик басамактан аякларын тегаран суьйреп, ол уьйге кирди эм кишкей орындыкта яткан йиенининъ касына келип олтырды. Сескендирмейим деп, баладынъ бетиннен акырын сыйпады.

— Тур, кызым, тур. Тур-турдан хабар келди, уьйкыдан мадар кетти, — деди аьей, кишкей йиенине ийилип.

Балажан, таьтли уькысын боьлмеге унамай, онъ колынынъ аясына басын салып, онъланып ятты.

— Тур, кызым. Эртениктинъ аьруьвлигин коьреш, балам, — дей берди куртка, — яздынъ аьруьвин каланъызда коьреялмассынъ. Тав артыннан куьн тымалак оттай болып тувады. Караторгайлар да йырларын тек эртеникте йырлайдылар.

Сонынъ арасында уьйге Зулихат-аьейдинъ келини кирип:

— Балажан, тур. Шай ишеекпиз. Поездке шыкпага заман етеди, — деди, кызына давыслап соьйлеп,

— Мен абай ман калаякпан, — деди алты асын-дагы Балажан, анасы ман калага кайтпага суьймей.

— Каларсынъ, яным, юр шай ишейик! — деп куртка йиенининъ колыннан ыслап казан уьйге кирди.

Булардынъ шайга олтырганлары да сол болды, дуныя буздырып каралдыда маьске уьрди. Сонъ ол йылагандай болып канъысыды.

— Не затты-ав сол, кеншек? Бирев келеме экен, караш, — деди Зулихат-аьей келинине. Айтканы да сол болды, казан уьйге басыннан аягына кара кийген, уьйкен кара дорбасын суьйреп, эсли кыскааяклы кирип келди. Зулихат-аьей, орныннан да турмай, бир хыйлы заман ога тигилип карап турды. Сонъ ол, басына бузлы сув куйылгандай болып, сескенип кетти. Аьейдинъ кулагына «Сув! Сув! Бир увьрт сув!» деген давыс шалынды. Курткадынъ эсине эртедеги зат туьсип кетти. «Ах, наьлет, сен энди де сав экенсинъ!» деп, ол кара кийген курткага ашувлы карады.

...Августтынъ исси куьнлери. Кырда Стоял байдынъ эгинлери денъиз толкынындай сувсылдап ту-

рылар. Каранъа намаздан иске шыккан кыскааяклылар, беллерин буьгип, байдынъ наьртуьгин отайдылар. Олардынъ ишинде бели бир увьс болган наьзик, йинъишке келиншек шапкыды тегаран коьтереди. Туьртсенъ йьгылаяк. Суьйтип аьлсизленген. Бир яктан куьннинъ иссиси мьйды кайнатады. Авызынынъ иши де кепкен. Яздынъ сол шилле куьнлерине ораза да рас келген. «Ах, сени бир оймак сув ишсем экен», — деп ойланды ишиннен Майсара. «Кайттым-састым, аллага ассы боламан. Эки куьни калып туры оразадынъ» деп, келиншек ойын кери кувды.

Кыскааяклылар ьзан ман бир болып шашылганлар: кимиси алдыга кеткен, кимиси ортасында туьртеньлейди. А Майсара коьтересиннен артта калган. Куьннинъ коьзининъ тоьбеден кыздырувы тагы да куьшли болды. Майсара тили мен кепкен эринлерин ялайды. Елемикте сувсылдаган ясыл эгинлер кыскааяклыга Йилиншиктинъ толкынлары болып коьрине-дилер. Бир-бирде келиншектинъ коьзлерининъ алды каранъаланып, басы айланып кетеди. Онынъ ботлашыктай ак бети сары балавыздай саргайып, бурны йинъишке йиптей болып калган.

Куьн тагы да бек сыгады, карув да кетеди. Исси ел авьзды топыракка толтырады. Зилдей авыр болган адавыс шапкы Майсарага тынъламай баслады. Ер мен коьк карысты, дуныя тоьгерек айланды. Сынып туьскен теректинъ наьзик бутагындай болып, Майсара бирден ерге йьгылды.

Шав-шув этип кыскааяклылар йьйылдылар Майсарадынъ тоьгерегине. Коьтерип алып оьгиз арбага тиедилер. Уйле ава Майсарады уйге аькелдилер. «Майсарады йин сокты болар деймен, эси авган, авьзын ашып бир соьз де айтпайды» деген хабар яйылды.

— Ва, неге турасынъыз? Тез болып шақырынъыз аьпендиди. Онынъ колыннан келмеек зат барма? Дува берер, яде уьскирер. Эки де болмас, — деп курткалар Майсарадынъ уйдегилерине каныктылар.

Аьпенди, ямгырдан сонъ ердинъ астыннан шыгатаган домбай шылавшандай калын эринлерин йьбыр-датып, йьртылган коьн шарыктай ширик авьзын кенъ ашып ян-якка туькирди. Салкым юмырткадынъ ийисиндей сасык авьзы ман Майсарадынъ бетине туькиршиклendirip уьрди. Ювык турганлар бу ийиске даяналмай арт тайдылар.

Кыскааяклыдынъ аьли яманга сога берди. Сылув бети айрандай агарды.

Сонынъ арасында курткалардынъ бириси:

— Анасына билдиринъизтагы, анасына, омма-дым! — деди. — Анасынынъ ялгызы дуныядан кетип бараатыр.

Ким де айтсын, ким де еткерсин, Майсарадынъ анасына кызынынъ осал аьлде экенлиги акында хабар етипти. Хаджа колына алты ясындагы йиени Зулихатты етип, кызы яткан боьлмеге уьренъ-суьренъ этип кирди. Сулайып яткан Майсарасын коьрип, ол:

— Оммадым! Ярыгым, ялгызым! Не болды сага? — деп кызынынъ уьстине йьгылды. — Коьзинъди бир ашаш, яным. Янынънан артык суьйген Зулихатынъ да келген.

Оттынъ ишинде куьйип бараатырган Майсара басын аьри-бери бургышлайды, янын салмага ер таппайды, кепкен эринлерин тегаран йьбырдатады. Анасы кызынынъ айтканыннан тек, «сув» дегенди анълап алды. Хаджа, сол сабат сыякка ювырып шыгып, аьпендиге:

— Балам дуныядан кетип бараатыр. Сувга термилтпенъизтагы! — деп тиледи.

— Хаджа, аллага ассы болма. Сени соьле шайтан азгырады, — деди аьпенди эринлерин коьптирип. — Оразасын ашкан аьдем яханемнинъ ети отында янаяк.

Суьйтип айтып, карт эр кисилерге аятаатырган завькы хабарын бардыра берди.

— Калай бек экрамсыз болган соьлеги кыскааяклылар. Бир ташанмаганлай, бетинъе тувра карап соьй-лейдилер-ав! — деп екирди аьпенди яне кыскааяклыга.

Акылы авьскан аьдемдей болып, Хаджа карманъ-серменъ этип, кызы яткан боьлмеге кирди. Кызынынъ аьдем болмаягын билип, кыскааяклы бетин Майсарадынъ бетине салды.

— Янып бараатырмантта, абайым-ав! Ишим куьеди! Мусылман болсанъыз сув увьртлатынъызтагы! — деп Майсара давазын ишиннен тегаран сыгып шыгарды.

Анасынынъ сув тилегенин анълап, кишкенекей Зулихат эки колы ман сувга толган тостакайды абасынынъ яткан ерине аькелди.

— Абай, ма сув! — деп ол тостакайды Майсарадынъ кепкен эринлерине ювыклатканы да сол болды,

тоярде кара кийинип олтырган Асият баладын колына тегенектей каты коллары ман сокты. Тостакай Зулихаттын назык колларыннан ерге туьсип тыгырды. Баладын колыннан шашырап тоьгилген сувдын тамшысы Майсарадын бетине туьсипти. Кыскааяклы, бирден сескенип, карувсыз колы ман бетиндеги тамшыды эринлерине якты.

— Сув! Сув! Сув! — деген эринлери йыбырдавларып койдылар. Сол сувга термилген эринлер оьмирлерге ашык калгандай коьриндилер.

Уьйди толтырып Хаджадын бозлавы эситилди. Муьйiske тыгылган кишкенекей Зулихат бирде орындыкта коьсилип яткан янсыз анасына, бирде обыр курткадай бузлы коьзлерин батлатып олтырган кара кийген пишеге карады. Ол анасынын оьлуьвинде сол кара кийген курткады шуьшледи...

...Авыр уйкыдан уянгандай болып, Зулихат-аьей басын коьтерип кара кийген курткага карады.

— Кеше туьсимде ананьды коьрдим. Садака тилейтаган болар язык, — деди куртка эки колын яйып. — Дува этейик. Еринде еннетли болсын Майсара.

Куртка бу соьзлерди айтканы да сол болды, Зулихат-аьейди бирев орныннан ийтеп тургысткандай этти. Ол казануьйдин эсигин керип ашты да:

— Шыгып кет, коьзиме коьринме, наьлет! — деп бакырды.

Сонын арасында машинадын «пап-па-па» деген давазы эситилди. Уьйдин касына келип «Жигули» токтады.

— Абай, папа келди! — деп Балажан уьйден кишкей улактай болып шыкты.

— Тань яхшы болсын! Шайдын уьстине келиппен, — деп Зулихаттын улы анасын кушаклады. — Авыздан шыгып кетейтырган кара кийген куртка кимди, абай?

— Аьвелгидин куьлеткиси! — деди Зулихат, энди де эсин йыялмай.

Эгизлер

— Мама! Мамочка! Бизим сизден сораагымыз бар эди. Сиз... Сенин хаьтерин калмасын, а... аьруьвме? Мамочка, тынълашынъыз! — деп эгиз кызлар анасынын эки яныннан алып олтырдылар.

Бойлары да, шарклары да, сыпатлары да, тап бир алмады эки боьлгендей, бир-бирлерине усайдылар. Конъысылары тувыл, аьле анасы да оларды адастырып коятаган. Тек Валядын онь увьртында кишкей моры менъи бар. Шашлары ша? Экевининь де сыгылып оьрилген йийрен оьрмелери, тизлериннен озып, олтырсалар ерге тиедилер. Ама Анядын шашы бираз сарыга тарткан. Аьперим, кызларга. «Кыскааяклыдын коьрки — шаш» дегенлер ата-бабалар. Соьлеги-лер шаш пан каьр шекпеге суьймейдилер. Шьрт деп кесип, коьздын терисине усатып буйраландырсалар, яде оьзлерин эр аьдемлерге усатсалар, тоьбелери коьк-ке етедилер. Мунадай шашты кайтип оьстиргенсиз? «Бир оьрмеси бир малга тийисли», — деп сукланып сейирсинедилер авылдаслар. Коьплер ялган шаштай коьрип, ыслап та карайдылар.

Аналары бурылып кызларына кезуьв-кезуьв карады, сонъ куьрсинди. Эгизлерин уьйкен ой бийлегенин сизди. Юреги тынышсызланды. Маьнесин анълamay, тагы да кызларына карады. Тек туьнегуьнги балалар буьгуьн он сегиз ясына толадылар. Эки айдан колларына медсестрадын дипломын алаяклар. Уясыннан ушып кеткен карлыгашлардай болып, кызлар да куллык этпеге областьтин авылларына кетеклер. Энди уьйге де, заманлары етискенде, тек конакка келееклер. Элбетте, эгизлердин оьскенине ким суьйинмесин. Тек олардын уьйди босатып кетеклерине анасынын юреги кыйналатаган эди.

— Мама, сен не зат ойлайсынъ? Неге уьндемейсинъ? Сен бизди тынълamayсынъма? — деп Валя анасынын коьзлерине карады.

— Тынълайман, аьруьвлерим, тынълайман.

— Мама, сен... сиз... папады эртеден таныгасызба? Сиз оны суьйип келгенсизбе? — деп Валя кызара берип сорады.

Аналары Марьем саьспекледи. Ондай соравды эсиртермен деп ойланмаган эди.

— Ва, хайырма. Соьле болмаса, ол соравды бермеге заман тапкан йоксызба? Тезден атанъыз каладан келеек. Бизим бир затымыз да аьзир тувыл. Бир-эки ювыкларды да шақырамыз. Он сегизге де толасынъыз буьгуьн. Этилеек куллыклар шашымыздан коьп, — деп Марьем соравларын арт таслаяк болды. Ама оьзининъ явабы оьзине ярамады. Кызлардынъ

соравларына мине соъле тувра явап бермеге керек экенин сезди.

— Мама, сен айтпасанъ да, биз баърисин де билемиз. Сени тагы да бек суьемиз. Бизге Рамазан Му-саевич коып хабарлар айткан, — деп Аня Марьемге карады.

— Сиз... сиз... не зат сойлейсинъиз? О... о... оны кайдан коьргенсинъиз? — деп Марьем, эситкенине ыйнанмай, тагы да бек саъспекледи.

— Вот, тот-то, мама. Биз де билемиз бир затлар. Ерде соъз ятыспайды, — деп Аня куьлемсиреп анасына карады.

Ишиннен алав шыккандай кызып, Марьемнинъ авызы кепти. Юреги шаншып ашыды. Эки увуртына кан шавып, бетининъ кызарганын ол бияласыз да сезди. Ах, сосы вакытта Володя уйде болган болса экен. Бир де болмаса демев этер эди деп, Марьем шыдамсыз кепте терезеге де карады. Ама бир зат та коьрмеди. Кызлардынъ кызыксынуwлы коьзлерине кезуwвлеп карады да, хабарын баслады.

Айлак кыйынлы эди биринши юмалар. Аър аьдемнинъ де бар яшав йолында шымылдык тартылган муьйислер. Оларды бир кисиге де ашып коьрсеткинъ, не айткынъ келмейди. Тек ялгыз оьзинъ ойга коьмилсенъ, баърисин де тешкерип, тувра абытка оьктемсип, териске оькинип аласынъ. Ама не хайыр — озган затларды туьзетип болмайды. Яшав да артына кайтпайды.

Караборан, орта бойлы, ярасыклы Рамазан Марьемнинъ юрегин бийледи. Онынъ уйкен суьювине коьмилгенин оьзи де анъламай калды кыз. Юлдызлардай йылтыраган коьзлер ога карасалар, Марьем онынъ артыннан иерип кетпеге аз калатаган эди. Рамазансыз такыйка да яшамага суьймеди. Ол да Марьемди айлак баа эм исси коьрди. Марьем болмаган ойын — тойларда Рамазанды да коьрмес эдинъ. Авылдаслар да биле эдилер олардынъ уйкен суьювин. «Эне-мине тойлары болаяк. Рамазаннынъ анасы баъри затын да аьзирлеген тойга. Наъсипли, кайдай кеншекли болаяклар деп, авылдаслар бири-бирине сукланып та айта эдилер.

Авылдынъ шетинде орынласкан медпунктта ислейтаган Марьем, бавда тереклер бутаган ясларга терезеден карайды. Олардынъ арасыннан Рамазанды коьз-

лей турады. Суьйтип уйле шагы да етти. Марьем уйине барып келмеге аьзирленип, эсикти киртлеп, авызга шыкканлай, касына линейка келип янасты. Линейка айдавшы Назир:

— Токта, кызым, токта. Сенинъ де ярдамынъ керек, — деп каргып туьсти. Атларды корадагы баганага байлады. Бурылып линейкага караганлай, Марьем тек дорсылдап йыгылмады. Эки увурты агарып, Рамазан линейкадан туьсти. Сол колы ак шарф пан оралган. Оннан да кан агады. Онъ колы ман шыганагынан ыслаган.. Марьем Рамазаннынъ колтыгыннан ыслап, медпунктка киргистти. Шарфты да, бир — эки кол явлыкты да шешип муьйистеги элекенге таслады. Сонъ экевлеп, ястынъ кителин пештилер. Мунынъ кисесиннен кара блокнот туьсти. Марьем кителди илгишке илди, блокнотты ерден алып диваннынъ шетине салды. Рамазаннынъ ярасын асыгыслы карап баслады. Яра кавыфлы тувыл эди. Куыш пен согылган балта, теректен тайып, Рамазаннынъ колына тийипти. Кителининъ енъин кесип, колынынъ этин яралапты. Марьем ярады туърли дарман сувлар ман янме-ян ювды. Сонъ колынынъ этин орынластырды. Тагы да ер-ерин спирт пен де, йод пан да суьртти эм тазалады. Даъри салып, сыгып байлады. Пунктка киргеннен колына байлав салынып кутылганша экеви де бир соъз айтпадылар.

Кыздынъ юреги куьлпилдеп, суьйгени ушин кыйналып, яс десенъ ярасынынъ авырганына аянып, баска яктан кыздан уялып олтырды. Марьем столбняктан да укол этти. Сонъ Рамазаннынъ байланган колын акырын ыслап коькирегине тап юрегининъ каты тепкенин Рамазанга анълатаяктай болып салды. Сол арада тыстан Назирдинъ асыктырган давазы эситилди. Рамазан зыранълап эсикке шыкты. Кыз терезеге карады. Рамазан линейкага олтырды. Назир ясты уйлерине алып кетти. Марьем, аякларынынъ карувы кетип, эски кара диванга олтырды. Онынъ шетинде яткан блокнотты колына алып: «Язык Рамазан. Адаганнан мунавын да мутыпты экен» — деп блокноттынъ кагытларына сейирсинип карады. Кагытлардынъ ишинде ярасыклы баладынъ каъртин сезди. Хыйлы заман балага карап турды, сонъ артында язуwларга коьз салды. «Баалы папага Ахметтен. Рамазаным, Ахметке алты ай толды» деген язуwды оқы-

ды. Тагы да каыртке карады. Баладынъ каслары, эки коьзи... Рамазаннынъ улыма? Марьемнинъ юреги су-
вылдап кетти. Кагытлардынъ арасыннан сорауларына
явап излеп баслады. Тапты. Письмо. Окыды: «Баалы
меним Рамазаным! Эки коьзимнинъ ярыгы, неге мут-
тынъ сен мени? Сенсиз мага яшав йок. Ким кирди
бизим арага? Сен кеттинъ, суьйинишимди эм наьси-
бимди бирге алып кеттинъ. Уьш ай толды сеннен
хатларыма явап алмайман. Тек кишкенекей Ахметке
карасам, сени коьргендей боламан. Тамам сен! Эки
соьз яз, тилеймен. Элбетте, сендей ярасыклы аска азба
эриккен кызлар. Тек анъла: бизде бала бар, алданма.
Оьмирлерге сеники. Медия».

Письмо кетти колыннан туьсип. Марьемге де бир
зат болды: калтырап, тонъып, тиси-тисине тийсе, сак-
сак этип сакылдап. Тегаран йыйыстырынып, уйге
кетти. Шешинмеге де карувы етпей, орынга кирип
ятты. «Алдаган мени. Баладай этип алдаган» деп,
сылкылдап йылады. Наьсибине уйде анасы йок эди.
Уьш куьн ятты Марьем, орынныннан да коьгалмай.
Куллык та, яшав да йойды оьз завкын эм маьнесин.

Не этеегин де билмей, Марьем авылдан кетпеге
токтасты. Аьр куьн сайын Рамазанды коьрип, яшап
болалмаягын кыз анълады. Суьйгенинънен айырылган
енъил тувыл, ама балады оксиз этип, оьзине наьсип
курамага унамады. Марьем областътеъ оьзине тавлар
беттеги бир авылга барув уьшин кагыт алып келди.
Анасына да баска якка тез болып кетпеге керек эке-
нин анълатты. Анасы сейирсинип те алды, тек кызын
юреги мен анълап, ога туьрли сораулар ман канык-
пады. Рамазаннынъ кара блокнотынынъ ишиндеги
бир листине булай язды:

«Рамазан! Сенинъ аьдемлигинъ йок экенин кеш
анъладым. Оькинемен. Сени коьргим келмегеннен —
авылдан басымды алып кетемен. Эрлигинъ бар бол-
са — аьелинъди йыярсынъ. Наьсипли бол. Марьем».

Конъысы бала эртенгиси куьн блокнотты иесине
аькетти.

Бир кеше, баьри конъысылар да тынысып, авыл
уйкыга коьмилгенде, анасы ман машинге тиелип Марь-
ем баска авылга кетти. Баска авыл... Туьрли-туьрли
аьдемлер, туьрли йолыгусуулар. Баска аьдет, баска
тил. Енъил тувыл эди Марьемге де, анасы Маржанга
да мунда уьйренмеге. Рамазан акында кыз яман соьз-

лерди авызы ман айтса да, юреги от болып куьйип,
коьзлерине бирев де эм бир зат та коьринмеді. Тек
интернатта бирге окыган орыс кыскааклы Раиса ога
тез-тез келип, аьвелги хабарларды айтып алдандыра-
р эди. Сонъ уйге шақырып, Марьемнинъ коьнъилин
авламага шалысты. Марьем де куллыктан алды яшав-
дынъ ашувын. Кеше демей, куьн демей, куьшин, би-
лимин аямай, заман ман санаспай, исине берилди.
Арасы коьп кетпей «Бизим Марьем», «Алтын кызы-
мыз» деп, авылшылар исси коьрип, муьсиревлерин
анълатып басладылар. Йыл да суьйтип озды. Энъ
авыр йыл Марьемнинъ яшав йолында. Неше кере мун-
да келип, коьзлери ясланып, Рамазан тек оьзинди-
кин — суьювин айтып турды. Марьем болса: «Рама-
зан! Медия ша? Олардынъ алдындагы яваплыгынъ
ша», — деп, юрегининъ йылаганын терен ясырып,
яваплады, эки-меки келместей кайтарып йиберди.

Бир куьн кыз, отка агашлар салып, коьмир ку-
йып, орынга киремен дегенде, эсик каты кагылды.
«Мария, тилеймен, тез!» деген давыс боран ман бирге
тегаран эситилди. Янме-ян кийинип аятка шыгып,
шырак ягып караса, Раисадынъ байы Володя.

Тенъине келсе — тоьрде яткан Раисадынъ аьли
маьнесиз экенин анълады. Капилестен ыслаган мараз
Раисады аькетеегин сезип, Марьемнинъ юреги сы-
гылды. Ерди-коькти каплаган боран коьз аштырган-
дай мырсат бермейди. Янган шырак та соьнди елдинъ
катылыгыннан. Тел сокпага амал йок. Мундай аьлдеги
маразлыды орныннан коьзгамага да кавыфлы эди.

— Володя! Володя! Келеш касыма, — деп Раиса
тегаран сыбырдап шақырды байын. Мен кетемен. Мен-
нен сага хайыр йок. Хатеринъ калмасын, шуьшли
ерим бар болса — кешир. Кызларым... Эгизлерим...
Валя, Анюта. Сак бол балаларга... Аманат балалар.
Мария... Марьюшка! Йолдасым! Алла ман аманат
балалар. Володяга ярдам этерсинъ. Эгизлер... эгиз, —
дегени мен Раисадынъ шешекейдей ярасыклы коьз-
лери ябылдылар. Аьжел балаларды да аямады, танъ-
га дейим де карамады.

Капилестен келген уйкен кайгы авыр тастай бас-
ты уйдинъ иесин. Раиса ман Володя кавга йылла-
рынынъ балалары эди. Ата-ана, аьпте-синъли, кар-
даш буларда йок эди. Кавымлары да кавга заманда
ян-якка шашылып калганлар.

Раисады коьмдилер. Аьдемлер де шашылдылар. Володя тоьмен салган басын йогары коьтермедилер. Коьзлери де бир зат коьрмедилер. Балалар ышкынып йыласалар, ол да биргелерине косылып йылады. Марьемнинь суьегине дейим етти сосы уьидинь кайгысы эм ол колыннан келген ярдамын этти. Ана суьтиннен айырылган айлык саьбийлердинь куьнин ким анъламас. Бирев болса да не керек эди. Эки баладынь тоьгерегинде наьндуьриктей айланып, сабат сайын суьт берип, астыларын авыстырып турмага керек эди. Суьйтип он куьн озган сонь, Володя:

— Марьем, мен балаларды калага аькетемен. Оларды кишкей саьбийлерди карайтаган уьйге береим, — деди.

— Володя, балалар айлак карувсызлар. Аьдуьвлеп карамасань, оларды да йоярсынь. Балалар уьинде яман деп айтпайман, тек эгизлерди уьйде торалганша карамай болаак тувыл. Сен билесинь, олардынь анасында авыр мараз бар эди, балалар айлак наьзиклер. Колайлансалар, балаларды анализлерге аькетпеге керек. Сонынь уьшин де Раисадынь мага «аманат, аманат» деп, кеткени. Тилеймен сага, тийме балаларга. Анам ман бирге карармыз, — деди.

Володя ашувланды.

— Сосы сен не зат соьйлейсинь? Сен ялгыз кыскааклы. Кызсынь... Мен орыспан, биз кардаш тувылмыз. Мага суьюв кайгы тувыл. Оьзимнинь кайгымды оьзим шегермен, — деди сыпаты агарып.

Марьем оьзин-оьзи тегаран колга алып, мунынь касына келип юмсаак шырайы ман косты:

— Володя, мен сеннен суьюв излемеймен. Меним суьюв сандыгым киртли калган. Суьюв излесем — тоьгерегимде яслар коьп. Сен олардынь баьрисин де билесинь де. Володя, мен сага тилеймен, — деди.

Эркек эрисеек болув эди. Сонынь арасында эгизлер бирге йылап басладылар. Марьем касларына келди, эмизликлерин авызларына салды. Володя серсана болды. Коьзлерининь астыннан Марьемнинь ислерин тергеп, балаларга аьзирлеген асларын, ораган боьлепишлерин карады. Эгизлер йыласалар, эсикти ашып тешкерди. Тек кыскааклыдан шуьш таппады. Эки эгиз балады минсиз этип караган Марьемге коньтылары сейирсинетаган эдилер. Маржан кызынынь алал эм ашык юрегин билсе де:

— Ах, наьсипсиз. Аьдемлер оьзлерининь балаларын карамага эринедилер. Сен ша? Байсыз балалы болдынь, халкка соьзге калдынь. Авылдынь энь маьнесиз ясына барган болсань, не керек эди. Бала таппай балалы болдынь, байга бармай — байлы болдынь, соьзгирлердинь сагызы болдынь, — деп кызына йылап йиберер эди.

— Анам, яным. Сен мени анъламасань, ким анъласын? Раиса болмаса мунав авылда мен акылымды да ишеек эдим. Оьзинь билесинь де. Сен халктынь соьзине болып, Раисадынь аманатын толтырма дейсиньме. Сага ол «мамочка» деп айтып турганы ша, — деп кызы анасына кадалар эди.

Балаларды сувырып алып Володя Марьемнен аькетпеди. Оьзи де узак рейслерде шофер болып ислеп баслады. Ай ярымда, эки айда бир келетаган эди авылга. Рейс рейстен келген сайын Володя эгизлерининь оьскенлерин, туьзелгенлерин коьрип суьйинди. Марьемге айткан соьзлерине оькинди.

Туьрли-туьрли юреклер бар. Биревлери оьмирлерге суьерлер, баскалары ким мен де болсын яшамага излерлер. Ама суьювсиз яшав — яшавма? Оьмири бойы айьлежисип бирев мен яшап болаакпа? Суьюви соьнген аьдем, исси куьн солыткан шешекейге усайды.

Володя коьп затлар ман сынап турды Марьемди. Намыслы кыскааклыдынь сабырлыгына, куллыкшылыгына, аьдемшилигине ак юреги мен сейирсинетаган эди. Володя алал эм кень юрекли Марьемнинь баска туьрли кыскааклы экенин айлак кеш сездилер. Эки йыл да озып кетти. Кызлар ювырып юрип, такылдап соьйлеп басладылар. Аьр куьн сайын Марьемнинь коьнтьили тоьменнен тоьмен болып баслады.

Володя эки йыллык отпускын алып келди. Балаларынынь колларынан этип балык ысламага кетти. Марьем уьйди йьйыстырды. Ас та асты. Балалардынь кийимлерин ювды, сонь йитувлады. Баьрисин де орынластырды. Сонь оьзининь бир эки затын сумкасына салды. Кийинди, шашын тарады. Эсикке еткенлей, артына карады. Бир кесек кагытты сумкадан алып, язып баслады. Язганын яне йьртты. Тагы да язды. Коьзясларын тьялмай, токталды. Йылап болган сонь, язып кутылды. Кагытты столдынь уьстине, коьзге илингендей ерге салды. Эки аягы басамакка аьбыскандай, тегаран эсикке шыкты. Зыранълап оста-

новкага келди. Сыкласып толган автобуска кирди. Автобус калага карап йол алды.

«Юрек сезувыши эм хабаршы» деп, тувра айтадылар. Володя кызларын алып сув ягага еткенлей, неге де болсын юреги тынышсызланып, артына кайтпага изледи. Кызларын етип, уйге кайтты. Кайтса — кайтсын, эсикте кирт. Юреги телезип эсикти ашты. Уйге киргенлей, стол устиндеги кагытты эследи. Элесленип оны колына алды эм окуп баслады. «Володя, колымнан келген борышымды толтырдым. Разы бол. Терислигим бар болса — кешир мени. Эгизлерди эндигиси садикке бермеге болаяксынъ. Мен де йолымды излейим. Наъсипли болынъыз. Марьем».

Уринип-сууринип Володя шапкылап уйден шыкты. Кызды остановкада коьргенлери акында авылдаслар айттылар. Оьзи-оьзине айтпаганы калмай, басын таска урмага етти: «Ах, тентек! Юрегимдеги соьзлеримди айтпай, не сакладым? Мен онсыз яшаяк тувылман. Балалар ша, балалар? Оларды ким карап билсин Мариядай. Тувра эткен мага акыллы кыскажаклы. Аямдагы алтыннынъ басын билмедим. Юрегиндеги ойларын сезбедим...».

Эгизлерди тез болып конъысы курткага аькетти де, йолдасы Игорьдынъ «Жигулийи» мен калага келди. Тапты Марьемди калада эм артына, эгизлерине аькелди оны.

— Сизди такыйкага биревге сенмеген юрегим, таслап кетип болалмадым. Сизсиз яшавды яшавга сайымадым. Сиз ушин артыма кайттым, — деди кыскажаклы, кезуьв-кезуьв эгизлерине карап.

— Авай ша, авай сага разы болдыма? — деп сорады Аня.

Авай болмаган болса, сизди карамага мен айлак кыйналаяк эдим. Мен де куллыкка баратаган эдим, папанъыз айда бир келетаган эди уйге. Сиз алты ясына толганда, авай язык та дунуядан авысты. Сизди ол меннен де артык суьйип, меннен де артык кызганып турды. Сиз бен алданса, кайгыларын да мутар эди, каьрип.

— Мама, сен Рамазанды коьргенсинъме соннан сонъ? — деп тагы да сорады Валя.

— Коьргемен, кызым. Уш йыл артта авылга барганда коьргемен. Ол Медия ман яшайды. Уш улы бар. Ахметине 18 йыл толган. Соьле ол армияда.

Сонынъ арасында авыздынъ касына автобус янасты. Онынъ ишиннен коьлем затлар коьтерип Володя туьсти. Аталары колындагы кызыл шешекейлерди боьлип кызларына ыслатты. «Сизинъ 18 йыллыгынъызга — бизден», — деди. Кызлар бир-бирлерине карадылар. Сонъ шешекейлерди Марьемге созып: «Шешекейдей аьруьв анамызга» — деп эгизлер аналарын кушаклап, бетиннен оьптилер.

Мойшак

Оспан койларды куьндегиндей тоьске айдады. Даьрийдей юмсақ коьгоьленнинъ ийиси бурнынъды кутыклайды. Таьтли ийис коькуп басынъды айландырады. Лаьл-йоьгер шешекейлер коьзлерин батлатып йылмайып дунуяга карайдылар. Балшыбынлар шешекейден шешекейге конып оьз ислерин бардырадылар. Олар ис коьп: куьн-тоьсте болмаган ахыр-туьрли шешекей барма! Оспаннынъ койлары да басларын коьгоьленнен алмайдылар. «Кьрт! Кьрт, Кьрт» деп тислерининъ токтавсыз ислегенлери эситиледи. Ыргаклы таягына таянып, Оспан койлардынъ отлаганларына завькланып карап турады. Сонынъ арасында савлай отардагы койларды коьзлеп шыгады. Ол кишкейден бербетин койлар ман алысып келеятыр. Сол коьлем отардынъ ишиндеги аьр бир койды айырып танийды. Олардынъ баьри кылыкларын да биледи.

Оспан акырын-акырын йогарга коьтериледи. Шонтыгын ерге таслап, олтырмага ер сайлайды. Ыргагын касына салып, аякларын созып минезленип олтырады. Сол саьат мунынъ кулагына аьлемет тавыс шалынып кетти. Оспан турып тоьгерекке карады, тек бир зат та коьрмеді. Ама тавыс яне эситилди. «Ярабий, мысыкпа яде куьшелекпе?» — деп оьзи-оьзиннен сорады. Аякларын бир-бир басып, тавыс келген якка йоьнеди. Тар сокпак Оспанды коьген тереклер бетке аькелди. Эндигиси Оспан улактынъ давазын айырып эситти. Койшы туьйлексип алды. «Улак мунда кайдан шыксын? Кой отарадан айырылып калып козлаган болартагы?» деп.

Коьген тереклердинъ арасына кирген енъил тувыл. Савлай тоьгеректи айланып шыкты, ама тавыс келетаган якка кирмеге сокпак таппады. Болмаганда тереклерди ян-якка айырып, колларын, бетин тегенек-

лерге йырттырып, алдыга йоьнеди. Тегенекли коьген тереклердинъ ортасында улак ятыр. Юмсак былтыргы шебей, улпа тоьсектей болып, улактынъ астына тоьселген. Кардай ак улак куныскан. Мойшактай кара эм батлак коьзлери Оспанга тигилдилер. Койшы караганлай сизди улактынъ карувсызлыгын. Мунынъ шынты улак экенине Оспаннынъ юреги неге де болсын шекленди: «Мунавы шайтан болар! Ол, наьлет, кишкей эм ярасыклы януварларга доьнмеге аьмире болады, дейдилер. Олай болмаса, улактынъ анасы кайдады? Улагын калдырып эшки эш кетпеек! Йок! Йок! Бу мени бир баьлеге калдырмага туры», — деп Оспан келгенине оькинди. Хыйлы заман йогардан тоьменге карап, улакты энъкейип алмага коркып турды.

Тек аваслык коркувды енъди. Койшы ян-ягына карады, сонъ акырын улакты колына алды. Салкынлыкта турган улактынъ кевдеси сып-сувык эди. «Ах, каьрип! Оьлмеге турысынътта! Тонъасынъма? Ананъ да йок йылытпага, оьзинъ де аш боларсынъ, э? Кайда экен сенинъ ананъ?» — деп улакты коькирегине кысты. Оьз йылувы ман улакты йылытпага уьмит этти. Оьзи артына асыкты. Улактынъ кайгысын мойынына артты. Ол артка баска сокпак пан йоьнеди. Сокры йылгадынъ касына еткенлей, юрегин тынышсызландырган сорауларына явап тапты. Улагын баьледен куткараяк уьшин, эшки Сокры йылгага басын алып кашыпты. Уьйкен алысувда эшкидинъ явы енъипти. Соьйтип улак ялгыз калыпты. Улактынъ наьсибине Оспан да буьгуьн куьнтоьске койларды шыгарыпты. Оспан зыранълайды, оьзи коьрген согыстынъ акында ойлайды: «Соьле йырткыш януварлар биз бетке де еткенлер. Балмысык яде боьри болар эшкидинъ оьмирин кыска эткен. Бир боьриден ол басын куткарап эди, ама коьп болар эди карыскырлар, — деп куьбирденди койшы.

Юмсак юрекли киси улакты бек аяды. Йолын — йолай не этеегин ойлап келеди. Сонъ мунынъ эсине кара кой туьсти. Оспаннынъ кейфи коьтерилди. Ота-радынъ ишинде козысы оьлген кара кой бар. Ол козлаганлы уьш куьн озган. «Улакты алса не ийги болар эди, э? Ким биледи, яныплы ана болса, алып та олтырар. Тек оьз козыларын алмайтаган койлар да бар... Наьсибинъди сынаяк, улактай», — деди Оспан.

Куьн айлак исси. Койлар салкынлык излеп, бас-ларын тоьмен ийип, салкынлыкка саладылар. Койшы улакты коьгоьленге салды. Ыргагын алып кетип, кара койды ыслап аькелди. Оны йыгып, аякларын байлады. Улакты койдынъ эмшегининъ касына салды. Улак кыймылдамады. Оспан эмшекти тартып карады. Суьт йиптей акты. Улактынъ авызын ашып, Оспан суьт савып баслады. Суьттинъ даьмин сезгенлей, улак эмшекке суьликтей каптырылды. Авызы коьпирип, эмшектен айырылмай, улак хыйлы заман куьрести. Кишкенекей куйрыгы да йыбыр-йыбыр этеди. Суьтке тойган сонъ, улак бирден силкинди. Шыбыклардай йинишке аякларына басып, турмага куьрести. Калтыр-култыр этип, тентирекшип йыгылды. Сонъ куьнге кыздырынып коьсилип ятты.

«Аьруьв! Бек аьруьв! Наьсибинъ бар экен, улактай! Сен эндигиси оьлеек тувылсынъ», — деди Оспан суьйинип. Койшы катлы коллары ман улактынъ басын сыйпайды. Мунынъ колларына бир буьршиклер тиедилер. «Бу да не экен? Тегенекпе? Котырма?» — деп улактынъ басын коьтерип карады. «Ба-ба-ба! Ах, сен кишкенекей! Мойнынъда мойшакларынъ бар экентагы! Мен тегенеклер деп тураман. Мойшаклы эшки болаяк экенсинъ. Коьзлеринъ де тамам кара мойшаклардай. Атынъ Мойшак, Мойшаклы болсын», — деди Оспан, тап куьнге кыздырынып созылып яткан улак мунынъ соьзлерин анълаяктай.

Уьш куьн каьрледи Оспан улакты эмгистип. Сонъ Мойшак оьзи ябысып баслады кара койдынъ эмшегине. Кара кой да ян-яктан улакты излестирип: «Мэ-ме-ме!» — деп манъырап дуныяды бузады.

Мойшак куьннен-куьнге туьрленеди. Элбетте, койдынъ суьти эшкидикиннен эсе койы эм даьмли. Мойшактынъ шыбыклардай йинишке аякларына карув энген. Оьзи де айлак ойыншылы эм завыклы болган. Каргып, шоршып юреди кара койдынъ тоьгерегинде. Кой ятса, улак яне онынъ уьстине созылып ятар. Асырав анасы басын анав якка, мунав якка бурар улакты туьсиреек болып. Болмаса яткан ериннен турып кетер. Мойшак артыннан калмайды. Муьйизлери де туьртип баслаган десенъша. «Мэ-э-э! Мэ-э-э! Кел ойнаяк! Куьшимизди сынасяяк!» — деп козыларга кадалады. Козылар анав якка, мунав якка шашылып, кыйыр-шыйыр боладылар. Мойшак шоршып-шоршып

кайсынынъ да болсын артыннан етип, басын тутып турады. Сол вакытта Оспан: «Мойшак! Мойшак! тоь-белескиш болма! Кел касымга, кел! Бир зат береекпен», — деп шақырады. Мойшак каргып, шоршып мунынъ касына келеди. «Кала, не береексинъ? Не затынъ барды?» — дегендей коьзлерин батлатып Оспанга карайды. Оспан оьтпекти ваклап, секер севип аясын улакка созады. Мойшак йинишке тили мен зияпетти ялап баслайды. Эки-уш такыйкадынъ ишинде Оспаннынъ аясында зат калмайды. Мойшак алды аягы ман ерди согады, тап: «Калай аз бердинъ, кызганшак! Баска йокпа? Бер таьтли зияпетинънен» дегендей болып. «Болды, Мойшак! Болаяк, йолдас! Опан болма, берилгенге канагат эт!» — деп койшы улактынъ басыннан сыйпайды. Оьзи койларды кайтармага кетеди. Мойшак та шоршый-шоршый онынъ артыннан калмай барады.

Алты ай да озып кетти. Мойшактынъ биринши кысы да шыкты. Аьвелгидеги карувсыз улак анасын озган. Оспан окын-окында: «Ярабий, ким болган экен сосынынъ анасы? Аьылдагы эшкилер мунавдай тувыл?» — деп сейирсинип алады. Сейирсинмей де кара, эгер Мойшактынъ бойы тамам эки ясар танадай болган. Узун ак юни таралгандай тоьмен ятысып буйраланган ап-ашык юнге коьз салатаганлар аьылда аз тувыл. Боьтен де шебер коллы кыскааклылар Оспанды бездирдилер. Муьйизлери ша? Айлак кужырлы болып оьскенлер. Оьрмели, узун, тап коькке кадалмага аьзирленгендей. Оларды коьргенлер коркпай калмайдылар. Эки арт аягына басып, коьтерилип алдынъа шыкса, сурсана да боларсынъ. Оьзи айлак карувлы.

Оспан Мойшакты туьрли затларга уьйреткен. Койларды бир ерге йыйып, оьзи алдыга туьсип йоьнейди. Артына бурылып окын-окында карайды. Артта калган анъсыз койды коьрсе, сенеклеп алып келер. Оспан коьгоьленге ятса, Мойшак та онынъ касына ятады. Койшы мызгап кетер. Мойшак ол заман шоршып туруп, койлардынъ тоьгерегиннен айланып шыгады. Аьдем яде янувар сезсе, несин уятады.

«Оллахый, ийги йолдасынъ бар, кардаш! Сага ийт те керек тувыл! Мунав мазаллы эшкиден коркып боьридинъ де яны шыгаяк», — деп куьлейди бебеси Хусин. Оспан да куьлемсиреп тынълайды. Мойшагы

уьшин оьктемсийди. Эшкидинъ ийги кылыклары коьп, ама кылыксыз ерлери де бар. Оьтпек пен секерсиз яшав йок. Заман заманы ман сыйламасынъ, костынъ ишине кирип, болганды кыйыр-шыйыр этеди. Оьзи десенъ койлар ман эш ятпайды. Костынъ басына каргып минеди. Сонда елемикте созылып ятады. Оьзи бир ерине кир тийгистпес. Куры эм таза ерди сайлап ятады. Куьн кавысканлай Мойшак орынына кетеди. Окын-окында туьннинъ ортасында каргып туьсер. Эсикти басы ман ашып, боьлмеге кирип Оспанды уятар. «Хайырма, Мойшак? Не болганды? Кимди коьресинъ? Аьдемме? Боьрме? — деп койшы атылып шыгады. Тоьгерек тып-тынык. Бир ерде сес эситилмейди. — Ай-ай-ай! Айлак кылыксызсынъ, Мойшак! Ал неге уяттынъ мени?» — деп ашувланады Оспан. Мойшак сув ишетаган шелекти аягы ман согады. Оспан анълап: «Э, Мойшак, кайттым! Шуьш меники! Сув калдырмага муткан экенмен. Сувсагансынъ, солма? Ятсанъ койлар ман сувга заьр болаяк тувыл эдинъ», — дейди. Тоьбеде, пишеннинъ уьстинде исси, ерде салкынлык бар. Койшы Мойшактынъ алдына шелек пен сув салады. Мойшак асыгыссы сув ишеди, сонъ кетип орынына ятады. Оспан да айланып келип боьлинген туьслерин карамага янтады.

Мойшак Оспанды бек суьеди. Оспан да борышлы болып калмайды. Фатимадынъ кысыр оьтпеклерин де, секерин де Мойшакка деп калдырады. Койшы Мойшакты шынты алал досы деп санайды. Мойшак онынъ эм коьзлери, эм кулаклары, эм каравылшысы, эм ярдамшысы. Мойшак айлак куьнши. Оспаннынъ касына бирев келип унамайды. Бир кере койшылардынъ бириси кажавлап Оспанды йыкты. Мойшак атылып булардынъ касына етти. Сенеклердей муьйизлери мен Касайды коьтерип ерге таслады. Оксып уьстине каргыйман дегенлей, Оспан араларына кирип, эшкидинъ авызына кесек секерлерди салып, тегаран токтатты. Оннан сонъ йолдаслары Оспаннынъ касына келмеге тартынып калдылар. Мойшакты ашувландырсанъ, маскара этип йибереек. Оны койшылар эртеден анълаганлар.

Оспан юмада бир кере азык аькелмеге уьйге баратаган эди. Койларды авлага капаган сонъ, Мойшакка: «Сак бол, Мойшак! Мен азыкка кетемен, сен койларды сакла», — деди. Кисесиннен шыгарып уьш

кесек секерди эшкидинъ авызына салды. Мойшак десенъ: «Мэ-э-э. Мэ! Мэ!» деп кышкырды. Тап кыйналма, бар уйинъе, мен карарман койларды», — дегендей болып. Эшки уйиренип калган иесининъ осында кетип, дорба ман бир зияпетлер аькелетаганына. Оспан кетти, кос каранъалыкка коьмилди. Мойшак орынына минип, куьндегиндей созылып ятты. Бир заманда арбадынъ зыркылдаган тавысы эситилди. Эшкидинъ кулаклары туьрилди. Мойшак уьнсиз карап турады. Арбадан эки киси туьсип, койлардынъ авласына ювыкладылар.

— Оспан келгенше койларын санажк. Онавды тие-сек — бесер кой шабашкамыз болажк. Олтырсын Оспан Фатимасынынъ касында курсагын калмык шайга коьптирип, — деп куьлди отлы кырсыз Казый.

— Койлар, Казый, ерунда! Эшкиди алып кашсанъ, — вот это да! — деп силекейин ютты Алыпкаш.

— Эшки десенъ — эшки! Кала коьрсетеш кайда экенин? — деди Казый.

— Ол эшкиди ысламага куьшимиз етерме? Ол эшки уйдеги эшкилердей тувыл. Оны зор ман ыслап болмас, — деди шекленуьвли карап Алыпкаш.

— Ай, болмаяк! Эшкиди ысламага савлай авылды аькелеек эдинъме? Сени де йолдаска алып шыккан мен тентек, — деп урсысты Казый.

— Казый! Оспан келмей койларды тиеп калажк. Йолыкса эшкиди де ыслармыз, — деди Алыпкаш.

Кырсызлар авызды ашып авлага кирдилер. Булардынъ колларына кара кой туьсти. Олар да арбага койды салдылар, коьзинъ оны коьрмесин! Яткан еринен каргып туьсип, Мойшак деген куьши мен ийтеди биревин. Сонъ экиншисине каргыды. Ол аз болса муьйизлери мен сенеклеп, юмараклап арбадынъ астына кыстырды. Ак эшкиди албаслыдай коьрип, кырсызлардынъ юреклери ярылмага етти. Мойшак арбадынъ астыннан шыкпага амал бермеди шақырувсыз келген «конакларга». Кырсызлардынъ мыратлары толмады. Саьат онда Оспан авылдан кайтты. Ашувланган эшки каранъада Оспанга да шоршып алды. «Мойшак! Мойшак! Мени танымадынъма? Не болганды? Неге ашувлангансынъ?» — деп оьзеленди койшы. Оьзи кисейиннен шыгарып эшкиге секер кесеклер коьрсетти. Эшки таьтли зияпетине карамай, казай туьрип арба бетке буьрылып: «Мэ-э! Мэ-э! Мэ-э!» — деп ашшы-

ашшы кышкырды. Оспан тек соьле сездиди арбады. Сейирсинмей де калмай: «Мойшак! Конакларымыз бар, солма? Кимлер экен?» — деп ян-якка карады. Ама аьдем коьрмеди. Мойшак десенъ казай туьрип, каргып арбага минди эм токтавсыз манъырап баслады. Оспан эшкидинъ тынышсызланганын сезип, арбадынъ ишине карады. «Анъладым, Мойшак, анъладым! Соьле ананъды туьсиреек! Коьрдинъме сен оны! Айван зат анъламайды дейдилер! Молодец, Мойшак!» — деди суьйинип. Койшы коьтерип кара койды авлага йиберди. Мойшак кетпей Оспаннынъ касына сирелди. «Мойшак! Зияпетинъди аша, оьзинъ де кетип тыншай. Мен де конаклар ман соьйлесейим», — деди Оспан эм эрекке аькетип эшкиге оьтпек пен секер салды. Эшки касларыннан кеткенлей, кырсызларга ян энди.

— Оспан! Алла уьшин, кешир бизди. Хайырсыз, шайтан састырды! — деп созылып арбадынъ астыннан шыкты Казый.

— Ва, биз эшкиди коьзиймыз деп баьлеге калдык. Урлаган тек бир кой урлайма?

— Казый коркканнан не соьйлегенин оьзи билмейди, — деди Алыпкаш, йырпык коьзлерин Оспанга тигип. Оспан уьндемеди.

— Яхшы йолга барынъыз! Алдынъызда Шамрайдынъ косы бар. Онынъ ийтлери айлак залым. Эшки сенеклесе де, ийт тувыл. Шамрай да Оспан тувыл. Ол аьвелги солдат, савыты ийги. Кырсызларды коьрсе, колы калтырамас, — деди Оспан оьзининъ сабыр давазы ман.

Кырсызлар кеттилер. Мойшак Оспаннынъ касына келип, йылы тили мен муьнынъ бетин ялап алды, тап: «Баьри аьдемлер де неге сендей алал эм танъ тувыл экен» дегендей болып. Сол куьннен юма озган сонъ, Оспаннынъ Мойшагы йок болды. Ол куьнлерде койшыды коьрген аямай калажк тувыл эди. Асырав мал баладай исси болады. Ат пан да, яав да Оспаннынъ бармаган ери калмады, тек бирев де эшкиди коьргенмен деп айтпады. Юма озган сонъ, койшы уьмитин уьзди. Оспаннынъ кайгысын бузаяк болып Фатима:

— Савылатанган сыйырынъ тувыл, бесленген баспагынъ тувыл, неге куьйгелеклейсинъ сол такым? Елден келген, елге кеткен! Мойшак болмаса каьр де йок, кайгы да йок! Аьлемет аьдемсинъ сен оьзинъ, — деди.

— Эй, кыскайкы! Не билесинъ сен! Ондай аьдем де болалмас эди. Айлак сак, алал эм акыллы мал эди. Мойшак касымда болса, коста ялгыз калып турсам, яным эш сескенмеген. Тобгерегимнен айланып, касымга ян-янувар ювытпаган! Сыйыр, баспак деп бас авыртасынъ! Сыйыр уьшин эш кыйналаяк тувыл эдим. Сыйырды сатып алып болады. Оьзинъе телинген йолдасты тек оьстирмеге керек, — деди ашувланып.

— Бирев сойган болар оны, — дия? — деп сорады пишеси.

— Мойшактай ярасыкы айванды тек акылсыз аьдем сояр. Онынъ отарды алып, энъ алдыда кайкалап бараатканын коьрсенъ — оннан ярасык не бар эди мага? — деди оькинишли койчы.

Суьйтип те озды Оспаннынъ куьйгелекли он бес куьни. Бир куьн Оспан созылып коьгоьленге ятты эм коьзлерин тарс юмды. Коьз алдына Мойшагы келди. Оспан даяналмай анав якка бурылып ятты. Уйклап кеткенин оьзи де анъламай калды. «Мэ-э-э! Мэ-э-э! Мэ-э-э!» деген Мойшактынъ давазын эситип, сескенип турды. Караса — алдында эшкиси туры. Мойшакпа — Мойшак тувылма? Бир ерине кир тийдирмейтаган эшки батпакка баткан, куьнде кардай йылтырайтаган юнин тегенеклер, ношаган бийлеген. Оьзи де азып, кунтсызланган. Оспан Мойшакты кушаклап: «Ай, кыдырма! Кайда йок болып келдинъ? Неге усап калгансынъ оьзинъ де? Кыдырган кылын йояр, олтырган аска тояр», — деди. Зияпетлерин де аькелип салды эшкисининъ алдына. Юмага дейим каьрледи Оспан Мойшактынъ тегенеклерин тазалап.

Алты ай озган сонъ Мойшактынъ сыры иесине белгили болды. Оспан эртеникте Мойшакты карап коьрмеди. Костынъ артына айланса, Мойшак созылып ятыр. Касында эки кишкей кара улагы.

Сонъгы хат

Кеш болды, кас каралды. Уьйдинъ иши каранъалыкка коьмилди. Зорым уьнсиз ятады. Ятпай, да не этсин, эгер аяклары кыймылдамасалар. Орындык та берк, иеси де берк. Кыскайкы эки коьзин терезеден алмайды. Уьйдинъ алдындагы тар сокпакта калган каравы. Сол сокпак пан аьр куьн иске барады эм

истен кайтады Зорымнынъ кызы Асият. «Не болды экен-ав? Бес такыйкага кешикпейтаган Асият истен кайтпаган. Баьле-казадан Алла сакласын! Алла сакласын ялгызымды, — деп бетин сыйпайды кыскайкы.

Йолга карай-карай коьзлери ясланды. Силкинип турып не шыракты яккандай, не орамга шыгып тоьгерекке карагандай амалы йок. Он бес йылдан бетин онынъ аяклары ерге баспаган. Авыр мараз кыскайкыды сувык кушагына сыгып ыслаган. Йибермейди. Асият не каьрледи, не куьрести, тек анасын аяк уьстине салаялмады. Врачлардынъ селкилиги мен Зорым аьлек болды. Конъысылары сыпсын ман Асиятка сыбырдап: «Врач пан оьзинъ соьйлес, кисесине акша сал. Уьш юз, яде бес юз бермесенъ, ананъа тийисли ярдам этеек тувыллар», — дедилер. Бес юз маьнет дегенди эситкенде, Асиятынъ савлай кевдеси дирилдеп кетти. Анасынынъ элли маьнет пенсиясы ман оьзининъ секретарьлик куллыгынынъ 85 маьнети даьрилер мен азыктан калмайды. Бир-бирин де коьрмейди. Эки аьдемге — 135 маьнет акшама? Артынъда сокыр каьпийгинъ болмаса, ол такым акшады ким берсин! Ян-якка ювырды, авылдынъ яртысын айланып шыкты, тек акша таппады. Ярлыга ярдамшы шыга коймады.

Заман озды, мараз куьшлене берди. Анасынынъ алтын сыргаларын алып, Асият баягы больницага барды. Зорымды уьш айга дейим больницада ысладылар. Асият даьмесин бир де уьзбей, авыл-авылдагы эмшилерди тегислеп шыкты. Кимнен дуа, кимнен окылган сувлар алып каьрлеп токтамады. Кай-бирлерин анасынынъ мойнына, баскаларын колларына такты. Сувларды иширип те карады. Арымады, эринмеди, орыс хуторларын да тегислеп шыкты. Тапкан акшасын туьрли-туьрли билимшилерге шыгарып, оьтпек пен шайга юмалап калар эди. Зорымнынъ аякларына биревдинъ куьши етпеди. Кырк бес ясындагы кыскайкыга ярдамсыз яшав соьнди. Зорым аьвелгиде наьндуьриктей бир ерде де такыйкага да токтап билмеген, оьзининъ аьлине кыйынлы уьйренди. Айга дейим йылавдан басын алмай, келген-келгенди де йылатып йиберетаган эди.

Бир куьн конъысысы Муслимат булай деди: «Зорым-аьптей! Ким мен табан тиресесинъ? Баланъды емеге турысынъ да! Караш та коьзлеринъди ашып,

сирелген таяктан баскасы йок Асияттынъ. Сага кайгырып ол да сакат болмага туры. Алла бергенге бойсынмага керек. Неге созылып ятып турасынъ, бакаларга кобзастан коьл ашып! Колларынъ сав, басынъ сав, акылынъ басынъда, тап озинъе тийисли куллык. Эм юбанарсынъ, эм кызынъа ярдам этерсинъ. Келеяткан кыс, аз зат керекпе аьелге? Асиятынъ то-тайдай ярасыклы кыз болган, аллага шуькир! Кийим де керек, кызга сыйын да аьзирлемеге керек». Зорым сейирсинип тынълады Муслиматтынъ соьзлерин. Ога буьгуьнги соьзлердей каты соьз бирев де айтпаган. Келгенлер тек: «Ах, каска! Ох, кадамсыз! Тоьх-тоьх, язык!» — деген соьзлерди аяп айтсалар, мунынъ да коьмекейи босап, йылайтаган эди. Буьгуьнги соьзлерге явап бермеге керек.

— Не ярдам этейим Асиятка мен? Счеттан баска колымга алат алмаганман, — деп куьрсинди Зорым.

— Мен йип аькелейим. Йинелерим де бар. Юн уйыклар базарда он маьнет. Тигип уьйренсенъ, ма сизге акша, — деди Муслимат.

— Ах, уьйреналсам ййги эди — деди Зорым да. Муслимат артка тартпай, янме-ян йип те, йинелер де алып келди. Юмага дейим аьр куьн сайын келип, уйык тикпеге уьйретти. Окытушыдынъ катылыгы ман, «окувшысы» уьш куьннен сонъ тигуьвдинъ сырын анълап, оьзи тигип баслады. Арасы ай озган сонъ, юн кыспалар, папаклар тигип баслады.

Иске уьйренген, исти сагынган коллар куьннен-куьнге сулыпларын куьшлендирдилер. Эндигиси Муслимат сейирсинип алады:

— Билмеймен юн исин деп басымды авыртатаган эдинъ. Коьрдинъме усталыкты? Сенинъ тиккен уйыкларынъ ман кыспаларынъды колда тургыстпайдылар. Машинке мен тиккеннен айырып болмайды. Аьперим, сага.

Зорым оьзи де карап балалардай суьйинеди... Кыскакыкыдынъ карама да туьрленген. Коьзлерине яшавга кызыгуьв энген. Суьйтип иске алданып, туьрли-туьрли уйыклар тикпеге асыгып, Зорым кайгысын мутып баслады. Боьтен де алатаган акшасы оны бек суьйинтеди: ол кызына ярдам этеди! Термилип яткан куьнлерине оькинеди. Зорым кызына эмбек боламан деп корккан эди. Асияттынъ айлык акшасыннан эсе, анасынынъ акшасы экиге-уьшке де артады. Анасы

ман кызы айлак татым яшайтаган эдилер. Аькис, яде ашшы соьз, сувык карам, яде оьпкелев болмаган булардынъ арасында. «Яным-ав! Аьруьвим-ав!» — дер эди анасы. «Мамам-ав! Мамочкам-ав!» — дейтаган эди кызы.

...Тек бу йыл Асияттынъ юрегине шайтан уя салды болар деймен. Туьрленген Асият, туьрленген. Такыйка уьйде турмаса экен. Карама да, соьзи де, турмысы да баска болган. Ана юрекке сувык сезим энген, ама маьнесин билмей соьз козгагысы келмейди.

Буьгуьн Асият йок. Туьннинъ ортасы да кетти. «Ах, хайырсыз кегейлерим (аякларым)! Сиз сав болган болсанъыз, савлай авылды тувылтта, областти аяк уьстине салар эдим!» — деп кыршынып янсыз аякларын юмырыклап алады кыскакылы. Бакырса да, кышкырса да этеек заты йок, эситеек аьдем де йок. Ялгыз кызыннан баска Зорымнынъ биреве де йок. Муслимат билген болса, элбетте, ол Зорымды кеше ялгыз калдырмас эди. «Ах, Асият, Асият! Неге кешиктинъ-ав? Сувык колдан Алла сакласын!» деп оьзеленеди ана. Колларын яйып тилейди.

Коразлар токтавсыз шақырып басладылар, тап оларсыз танъ аталмай калаяктай. Саклай-саклай арыган кыскакылы, танъда мызгап кетти. Бирден авыз зыркылдап ашылды. Зорым сескенип, терезеге карады. Асиятты коьрди. «Аллага шуькир!» — деди, юреги суьйинишке толды. Ашувы да, айтаяк болып аьзирлеген ашшы соьзлери де толкынлардай шайылып кеттилер.

Асият десенъ сол корадан айырылып кеталмай калган. Каргадынъ канатларындай кара буйра шашлары Асияттынъ явырынына тоьгилгенлер. Сыпаты кумсырайган. Оьзи де кунысып, оьпкелеген баладай, казыкка каптырылган. Хыйлы заман озган сонъ, Асият басын силкти, тап авыр ойларын шашаяктай болып. Сонъ аякларын терисиннен-онъыннан бир-бир-леп басып, тегаран басамакка етти. Басамакка ми-неалмай коьп каьрледи. Болмаганда, доьртаяклап аятка кирди. Эсиктинъ энегесиннен ыслап турды да, тоьрге карады. Эки кыскакыкыдынъ караслары шагылыстылар. «Шамгаласынъма? Урысаяксынъ, сол-ма? Суьйгенинъди эт, тек болаяк болган!» — деди кызынынъ арыган куьнъирт карама.

«Ах, каьрип балам! Суьринипти экенсинъ! Наь-

сипсизим! Мен оьлген болсам не керек эди! Немен сага ярдам этейим? Аллага шуькир. Уйге сав кайт-тынъ! Мага бир зат та керек тувыл, тек сен сав бол,— деди анасынынъ карамы.

Асият орындыгына еталмады. Ерде тоьселген ясыл кийизге созылып ятты эм сонда уйклап калды. Зорымнынъ юрегине не келди, не келмеди. Онынъ коьзлерине коьринген коркынышлы коьринислерди айтпа-га соьз де етпес. Тек Зорым оьзи-оьзин енъди, кызына соьз де айтпады, куьндеги карамын да туьрлендир-меди. «Ашшы алмады капсанъ, авызынъ ув татыр, ашшы соьзди эситсенъ, юрегинъ тастай катар» де-генлер. Сонынъ уьшин болартагы Зорымнынъ авы-зыннан оьмири акис соьз шыкпаган. Юмсақ карам ман, йылы соьз бен йылытаяк болды ол кызынынъ сувып бараяткан юрегин. Зорым тигилип кызына ка-рады. Аягын да силкпей Асият уйклады. Ети сабат толганлай: «Асюкая! Кызым-ав! Иске заманынъ ете-ди. Тур, яным!» — деп эки де, уьш те айтты.

Асият тегаран уянды. Яткан ерин анълап, кыза-рып анасына карады. Зорым яне коьзлерин юмды, тап мунунъ карамын сезбегендей болып Асият эсикке шыкты. Хыйлы заман теректинъ туьбиндеги боькше-деги сув ман ювынды. Шашларын тарап, бияладынъ алдында тоьгерек айланды. Оьзи оьзининъ сынына, сыпатына тешкеруьвли карады. Акырын артына бу-рылып анасына карады.

«Машалла, кызым! Машалла! Сеннен ярасыклы сув бойында бар десем, оьтирикшимиен, Ах, алтыным! Меним савлыгым сенинъ наьсибинънинъ бугавы», — деп коьзлерин суьртти кыскайкы.

— Анам! Карга да баласын суьеди ап-агым деп, дия? — деп сыгылып куьледи Асият. Кызынынъ куьл-кисинде де, турмысында да, соьйлеген соьзинде де куьнъиртлик бар экенин анълады анасы.

Асият асыгыслы уьйден шыгып кетти. Зорым коьп-ке дейим кызынынъ артыннан карап калды. «Балам! Балам! Ямаъ колдан, терис йолдан, алланъ сакла-сын!» — деп авыр куьрсинди. Сол куьннен бербетин тынышлыгын йойды Зорым. Капилестен буртана эсип, дуьняды ян-якка шашкышлап, экевин бири-бирин-нен айыраяктай коьрип, коркынышлы яшавга калды анасы.

Куьндегиндей Асият зыранълап келеди, куьнде-

гиндей ас та иширеди, уьй йыйыстырып исине де ке-теди. Куьндегиндей. Тек туьрли сылтавлар ман кызы уьйден кашпага асыгады.

Зорым оьзи-оьзин кемиреди, ойлардан оьрнек оьре-ди. Ама кызына аьлин билдирмейди, авызын да ашпайды. «Ах, орамга кеште шыккан кыздынъ сыйы калмас. Кыдырма кызды кеншекке колайлы уьй ал-мас. Кимди суьйген экен мунунъ юреги? Эгер... эгер... аьелли аьдем айландыра болса ша? Ах дуьня! Аьелди бузган онъмайды! Аьелли киси енъсиги кан-са, туьтиннинъ туьшпигиндей таслап кетер. Эр аьдем-ге суьюв — коьпке керекпе? Соьзге, уятка калады экен кадамсызым!» — деп куьйгелеклейди кыскайк-лы. Бу ойлардан тершигип кетип, ястыкка ятып, хый-лы заман коьзлерин юмып турады. Оьзеленеди кы-зынынъ бактысы уьшин. Сакатлык тувылма аьдемге корлык эм кемшилик аккелетаган. «Ах, Асияттынъ не кардашы, не бебеси болган болса не керек эди!» — деп те куьрсинеди.

Бир куьн Асият баягындай кешикти. Каьрип те уйкламай танъга шыкты. Сабат етевге ювыклаганда, авызынъ касына кара «Волга» токтаганын коьрди. Машиннинъ ишиннен тентирекшип Асият шыкты. Эки абыт этер-этпес, суьринип кетип йыгылды. Кара мыйыклы киси шыгып, янме-ян энъкейип Асиятты коьтерип авыздан киргисти. Оьзи атылып артына кетти. «Онъмадым-ав! Коьзлеримге коьринеме сосы? Туьнме? Туьспе? Мен сезген эдим де бу баьледи! Обырдай, билген эдим келеятырган казады! Козай! Шошка, мыйык, бетсиз Козай! Мен оьлген болсам экен!» — деп басын ыслап ян-якка шайкалды, тап басын сыгып ысласа, шанышканы токтаяктай. Коьз-лери де туманландылар, авызынынъ иши кебип, тили танълайына ябысып Зорым терезеге карады. Асият созылып ятыр басамактынъ касында. Анасы даянал-май шокпар таягын колына алып деген куьши мен терезединъ коьзине сокты. Занъыр-зунъыр этип сисе ватылды. Бу сести эситип Асият ерден басын коь-терди. Турмага да каьрлеп алды, тек туралмады. Кев-десин бийлеялмай, йыгылды.

— Асият! Асюкай! Кызым! Доьртаякклап та бол-сын уйге кирмеге шалыс! Кел, кызым, кел! Бирев де сени коьрмесин мунав аьлде», — деп кышкырды Зорым.

— Э! Бирев... бирев коьрмесин дейсинъме? Коьрсин! Коьрсин! Козай танъ эм акшалы! Танъ, эсите-синъме? Мени суьеди! Мени! — деп йыламсырап кышкырды кызы.

— Кел, балам, уйге кир! Сага соьз айтпайман. Кел, яным! — деп тиледи анасы.

— Ха-ха-ха! Киев сайлаган эдинъме? Кала, айташ, кимди? Той коьргинъ келеме? Сен ша? Сени кайда калдырайым? Кимге берейим, айташ! Меним атым ким экенин билесинъме? «Прицепли» Асият! Анъладынъма! Айланмага — пожалуйста! Яшамага биревге де керек тувылман! Сени мен мени бирев де алмайды! Алмайды! Алмайды! — деп анасынынъ касына тентирекшип келип авызы коьпирип кышкырды. Колларын коьтерип, бугындырмага аьзирленгендей болып, мунынъ бетине ымтылып: — Сен! Сен! Сен шуьлисинъ! — деп кышкырды. Зорым серсана болды. Кызынынъ бу соьзлери муны тирилей оьлтирдилер.

Йок! Бу соьзлерди авызы коьпирип, туькиршиги ян-якка шашырап, кышкыратаган кыскааклы Зорымнынъ таьтлй Асияты тувыл эди. Аракы ийиси Зорымнынъ басына шыгады. Асият токтамайды. Увлывлы, уятсыз соьзлерди пулеметтан шыгаргандай, тақырдатып айтып барады.

— Балам-ав! Не болды сага? Яман ер бастынъма? Не затлар айтасынъ мага? Ят, яным, тилеймен! Сонъ соьйлесермиз, ярыгым, — деп анасы юмсақ давазы ман тиледи. Бети кызарып, шашлары тоьгилеп, коьзлери суьзилип, Асият тувылтта, турган албаслы! Йок! Шынтысы ман да шайтан бийлеген аьвелгидеги сабыр эм ювас Асиятты.

— Тыншай дейсинъме? Уьйренгенсинъ тоьрде кайкалап ятып. Сен тыншаясынъ! Мага тынышлык йок! Уьйретпе мага акыл! Сени де билемиз, мамочка! Сен де маьлек тувыл эдинъ! Ха-ха-ха-ха! «Домпушка!» — деп куьлкиси арасында кышкырды.

Зорым коллары ман бетин япты. Анълады ядырадынъ кайсы беттен ушканын.

— Болды деймен! Сен тувылсынъ мага белги салайак! — деп екирди Зорым. Уьйде оьмири каты соьз эситпеген Асият сескенип кетти. Хыйлы заман анасына тешкеруьвли карап турды. Анасы шыдаылмай коьзлерин тоьмен туьсирди. Оны сезген кызы Асият уятсыз соьзлерин куйды.

— Болды дейсинъме? Боляак болды, мамочка! Ясырган сырынъ шыкты. Козайды коьрип не кутырдынъ? Сага ша неден керек эди Козай? Суьйген йок ол сени! Сен сувыксынъ! Сувыксынъ! Анъладынъма? «Ананънан эсе таьтлисинъ! Каьмпетим! — деп суьеди мени Козай! Ха-ха-ха-ха! Айт айтаягынъды! — деди анасынынъ касына келип, йыландай басын кайкалатпага шалысып.

Зорым тирилей оьлди. Янынынъ яртысы, яшавынынъ суьйиниши, сынъар кызынынъ, ерди яргандай, куьндеслик соьзлери анадынъ юрегине ок болып тийдилер. Соьз де айталмай, авызын да ашаламай басына бирев бузлы сувды куйгандай калтыр-култыр этип калтырады. Хыйлы заманга дейим давасы каралып, сонъ карыскан тислерин тегаран ашып:

— Асиятым, балам! Орынынъа ят! Айткан соьзлеринъе оькинерсинъ, балам! Корлама сакат ананъды! Мен байым ман яшап, атанъды корламаганман! Биревдинъ затын урламаганман. Мени асыгып соькпе. Айтарман ол хабарды да, сага керек болса. Сенинъ ишинъди аракы куьйдиреди. Басынъды наьлет киси айландырган. Соравларынъа явап берермен. Тыншай кызым, — деп тиледи.

Тек кызган Асият тамам арыганда куьбир-куьбир этип эски кийиздинъ уьстинде уйклап кетти. Зорым тек бир затты сагынатаган эди: «Я, алла! Сосы меним янымды ал! Муннан артык корлыктан сен сакла. Кешир мени! Мага оьлмеге керек! Оьлмеге!» — деп ышкынып тиледи. Оьлмеге бой салып аккан шоькырактай коьзасын тоьгип, алладан оьлуьв тилеп ятты. Тек оьлемен дегени уьшин оьлип болса не керек эди. «Коьреегинъди коьрмей — коьрге кирмессинъ» — деген халк». Йок! Мага оьлмеге керек! Козай! Козай! Алласыз ийт! Асиятымды да алдапты экен. Ога шыдап болама? Асиятым-ав! Неге миндинъ сен меним сыркылдавык арбамга? Карт эшекти атка неге усаттынъ. Алдаттынъ оьзинъди, корлаттынъ мени. Мага талав тийген болса не керек эди! — деп кыршынды.

Анасынынъ ынъыранганына Асият уянды. Акырын турып тоьгерегине карады. Зорым коьзлерин юмды эм уйклаган киси болды. Асият йылысып уьйден шыгып кетти. Соннан сонъ ол он куьн уйге келмеди. Муслимат Асияттынъ йогын сезип, куьнде эки де, уьш те ас алып келип турды. Зорымнынъ турган тур-

мысы саргайган сыпаты Муслиматты тынышсызландырды.

— Зорым, сыпатынъызды аьруув коьрмеймен. Авьрган еринъиз барма? — деп сорады.

— Сав бол, яным! Мараз акырын-акырын кемирмей, бирден ашаган болса экен мени, — деди куьрсинип.

— Эриншек болгансынъ! Неге де болсын баслаган исинъ де калган терезеде, — деди Муслимат.

— Колым бармайды. Оьзим де маьнесизлигин сеземен.

— Ал, ал, ектинъ мараздынъ ташенкесин. Мен де олтырайыма? — деп куьлемсиреп карады. Ама Зорымнынъ бетине карап, соьз козгаганына да оькинди.

— Аьше яхшы кеште калынъыз. Мен уйге кетейим, Хусин де келген болар, — деди Муслимат.

— Муслимат! Бир тилегим бар эди сага. Алла уьшин, сиркесувынъ бар болса, бир стакан керек эди.

— Хайырма? Ол да неден керекти? — деп сейирсинди Муслимат.

— Хайыр, Муслимат, Хайыр. Ята-ята санымда яралар болганлар. Сиркесув яксанъ, ярады кептиреди деп эситкенмен.

— Бар, бар. Соьле-аьле де аькелермен. Кымызлыктынъ майы да бар керек болса.

— Йок, Муслимат! Мага тек сиркесув керек, — деди.

Муслимат Зорымнынъ тилегин битирди. Бир сиркесувды аькелип берди кеште. Танъ атты. Муслимат асыгыслы туруп, локумлар писирип баслады. Буьгуьнги локумлар мамыктай юмсаk эм даьмли эдилер. Тепшек пен локумлар, сырлы шайник пен боьртенке шай алды. Ак кардай шилтер-шилтер эки кесек пыслакты да кисесине салды. Зорымга шай иширмеге йоьнеди. Орамды оьтип, каралдыга кирди. Эсик кынъырайып ашылган. Бир ерде де уьн йок. Муслимат эсиктинъ сабыннан бирден тартты.

— Зорым! Зорым!.. Уйклайсынъма? — деп сорады. Муслимат куьндегиндей явап саклап турды.

«Уйклайман, яным! Сенинъ келгенинъди саклайман, алла ийгилик явдырсын уьйинъе», — деп басын коьтерип йылмайып карап эди.

Буьгуьн Муслиматтынъ сорагы явапсыз калды. Зорымнынъ тынысы да эситилмейди. Муслимат ко-

лындагы зияпетин пештинъ уьстине салып, орындыктынъ касына келди. «Абай-ав!» — деп кышкырып уьйден атылып шыкты. Артыннан боьри кувгандай, уьйине карап шапты.

— Хусин! Хусин! — деп тынысы битип кышкырды. Колындагы газетасын юмараклап, Хусин алдына шыкты. Ашувланмай да калмай:

— Сосы сен буьгуьн шайтаннынъ табына баскансынъма? — деп екирди. Сонъ пишесининъ сыпатын коьрип: — Не болганды? — деп оьзеленип сорады.

— Зо.., Зор...ым, Зорымды оьл... оьлгендей коьремен, — деп сыбырдады, коьмекейи босап.

— Кой анамызды! Уйклайтаган болар. Сен туьнегуьн шай аькеткенсинъме?

— Аькеткенмен, неге аькетпеймен. Ол айлак мыдах эди. Келгенимге де суьйинкиренмеди.

— Юр бараык бирге. Турганнан хайыр йок.

Экеви бирге Зорым уьйине йоьнедилер. Хусин алдыда, Муслимат артында пысылдап зыранълайды. Хусин эсикти ашты, Зорымнынъ орындыгына ювыклады. Хусиннинъ коьрген заты коьп йылларга дейим онынъ коьзлерининъ алдыннан кетпеди. Зорымнынъ оьлимининъ кыйынлы болганы турмысыннан коьринетаган эди. Коьзлери кутыгыннан шыгаяктай батлаган, авызы керилип ашылган, тап даяналмай деген куьши мен кышкыргандай. Суьйимли шырайы коьгерген. Бир колы мойынында, экиншиси коьйлегининъ ягасын сыгып ыслаган. Тек эки янсыз аягы сол кебинде ятыр. Ерде кесек ак кагытты коьрип, Хусин энъкейип оны колына алды. Кара карандаш пан бир затлар асыгыслы язылган, Хусин окуп шыкты.

«Яныплы конъысыларым! Баалы авылдасларым! Мага айып этпенъиз, кеширинъиз мени! Он бес йыл тоьсектен туьспей яттым. Сабырлык мени таслады. Даяналмайман, даяналмайман! Анъланъыз мени! Биревди шуьшлеменъиз. Сиркесув иштим. Куьемен, янып бараятырман! Асиятым алла ман аманат, аманат сизге. Муслимат... Хусин... эс боларсынъыз. Ол, ол ялгыз. Кеширинъиз мени...»

— Муслимат! Токта! Мунав кагытты окуп та! Зорым язык оьзи-оьзин оьлтирипти. Алла, алла! Калай кыйынлы аьжелди сайлаганды язык. Асакка асылган болса да, енъил эди-ав!..

— Не зат сойлейсинъ сосы сен? Аяклары юрсе, оьзи оьзин де оьлтирмес эди. — Сонъ коьзлерин батлатып, Муслимат — Хусин! Сиркесувды мен аькелгенмен. Ярамга ягаякпан деген эди. Баьлеге калаяк экенмиз деди, сыпаты агарып.

— Сиркесувдынъ атын атама. Авызынъды тый, оьзинъ-оьзинъе бир эмбек излейтаган аьдемсинъ, — деди Хусин ашувланып. Муслимат орыныннан козгалмай калды.

— Наьзик эм мараз кыскааяккыдынъ уйкен йигерли юреги болган экен, — деп Хусин тыска шыкты. Мунав оьлимге тек мараз шуьшли тувыл...

— Зорымнынъ шыдап болмаган мараздан да куьшли куьйиги — ол Асият. Иштен келген куьйикке куьйик етпейди.

— Мен де шуьшлимен онынъ оьлуьвине, — деп бурынын тартты Муслимат.

— Муслимат! Сен болмасанъ, баска бирев аькелеек эди сол хайырсыз сиркесувды. Аьжелге сылтав керек. Сырлары оьзлерине болсын, — деди Хусин туьтинин ягып.

— Савбол, Хусин, юрегимди босаттынъ.

— Шуьшлидинъ атын халк табар. Ювыклары йокпа булардынъ?

— Бар! Аминат — Рамазаннынъ пишеси. Шақырайым. Оннан баска олардынъ биревлери де йок.

Муслимат Аминатты алып келди. Эки кыскааяккы уьйди йыйыстырып басладылар. Хусин де эки — уьш эркекти шақырды. Олар да каралдыды тазаладылар. Хусин уйге кирип Зорымды орынга салмага ярдамласты. Сонъ ястыкты ийтегенлей, калын тептердинъ шетин коьрди. Муслимат пан Аминат Зорымнынъ тоьгерегинде айланганша Хусин тептерди колына алды эм ашып карады. «Ба! Мунавы кисидинъ колына туьспеге керек тувыл! Мунунъ ишинде сулайып яткан кыскааяккыдынъ сыры ясырынган. Кол-колдан алып оқып басласалар, эки кыскааяккыдынъ яшавы халкка яйылаак. Йок! Ясырайым тептерди» — деген ой сыпсын ман келди эр кисидинъ акылына.

Хусин тептерди койынына салып уьйден шыкты. Оьлгеннинъ уьйиннен кишкей ийне алып шыкпага да ырым деп саналады. Ол затты билипше, билмейме, Хусин оьзининъ эткен аькис заты уьшин терен ойланмады. Аवासлык муну есирге алды.

Эки сабат озар-озбастан Зорымнынъ каралдысы аьдемлерге толды. Хусин йыйылганларга булай деди:

— Зорым дуныядан кеткен. Тек оьз аьжели мен тувыл. Ол оьзи-оьзин оьлтирген. Милицияды шақырмага керектей коьремен. Советке де билдирмеге керек. Сонъында алай-булай соьз болмасын!

— Айтувынъ тувра! Мине Башир барып председателге айтып келсин. Ол оьзи карасын кимге айтаягын, — деди карт Исмаил таягына таянып.

Башир уьндемей шыгып кетти. Йыйылганлар лахырдаларын бардырганша, Башир Советтинъ басшысы Ибрагимди алып келди. Керексиз ерде тамагын кырып, шоьлмектей узынша басын кайкалатып, ярга яргак илингендей узын мойынына тагылган, текединъ сакалындай, кызыл галстукты туьзете берип:

— Салам алейкум! Бир сораагым бар сизден. Сиз баьринъиз де уйге киргенсинъизбе? Сейир тувылма кыскааяккыдынъ оьзи-оьзиннен сиркесув ишкени? Э? Бу сораагга терен явап керек Кхм! Кхм! Бирев оьлтирген болса ша? — деп кыйык коьзлерин йырпайтып аьдемлерге карады.

— Биз уьш аьдем болып киргенмиз. — Бир затка да тиймей, тек оьлиди баска орындыкка салганмыз. Ерде мунав кагытты коьрдик. Коьтерип алып, бирге оқыдык. Баска зат билмеймиз. Акша-бокша акында сораган йокпыз, — деди Хусин кызара берип. Кисесиннен кагытты шыгарып Ибрагимге берди.

— Ибрагим сейирсинип оқыды.

— Кхм! Кхм! М-да! Ин-те-рес-но! Мунавын бирев язып та тасламага болаяк. Э? Тувра тувылма айтувым? — деп йыйылганларга карады.

Йыйылганлар, басшыдынъ соьзлерин макул коьрмеселер де, уьндемедилер. Аьр кимиси оьз ойларына коьмилип, уьнсиз олтырдылар.

— Урланган зат йокпа? Милицияды шақырмага керектей коьремен, — деди Ибрагим.

— Сен авылдынъ басысынъ. Суьйгенинъди эт! Ол сизинъ ишинъиз, — деди Исмаил, оьткир таягы ман ерди сыза берип.

Председатель кетти. Сабат ярым озган сонъ эки милиционерди алып келди. Уьшевleri уйге кирип ер-ерин тинткилеп шыктылар. Сонъ халк алдына шыгып: «Коьммеге болаяксынъыз!» дегенди айттылар. Кажымас Хусин токтамады:

— Заманды кешиктирдинъиз. Кызы десенъ тууь карадан йок болган. Кебин ша? Анда-мунда шаптык, ак кумаш таппадык, — деди.

— Кхм! Кхм! Мен айтты десенъиз, туькенши Фатимат кумаш берер, — деди Ибрагим сувук карамын Хусинге тигип.

— Он бес йылдан бербетин тоьсекте яткан кыскайкыдынъ неси болаякты. Он куьннен бербетин ялгыз уйде воздухты ишип, воздухты ашап турган. Бир аьдем бир кере де Советтен келмеген, капийк те бермеген. Конъысылар болмаса, аштан да оьлеек болар эди. Советке заман йок каьриплердинъ каьрин шекпеге, — деп Хусин Ибрагимге шуькирейип карады.

Ибрагим кызарды, сонъ кубарды, коькистей коьпти, айтпага соьз таппай тутлыгып калды. Соьзлер тувра болса, не зат айтып басынъды ювмага болаякты! Соьзди ятыстыраяк болып Ибрагим:

— Исмаил! Не дейди милицалар? Бирев оьлтиргенме экен Зорымды? — деп сорады.

— Кыскайкы оьзи-оьзин оьлтирген. Зорлыктынъ ызы йок. Кыйынлы оьлимди сайлаган, наьсипсиз, — деди Ибрагим.

— Зорым дунияга айтылган акыллы эм куллык-суьер кыскайкы эди. Ой йыл дунияды коьрмей, термилип яткан, яныннан да тойган болар, язык. Оьзине оьткенин оьзи билетаган болар эди, — деди Башир.

— Оьзи-оьзине аьжел аькелген аьдемди кабырга коьммегенлер. Диннинъ кеткени мен, аьр зат аькис кебин алды. Сол оьзлерине кол коьтергенлер болмаска керек. Ол зат ети аркага дейим айтылып бараяк. Уйкен бетлев болып, — деди Исмаил.

— Бизге уят, бизге! Авылда болган 4—5 маразга эс эталмаймыз. Бар болар эди Зорымнынъ да янына етип, юрегин кемирген кайгысы. Пишип те, тигип те билемиз. Ама Зорымнынъ кайзаман оьлгенин билмеймиз. Саваплыкты мутканмыз. Оьзимиз тойсак, тоьгерекке карамаймыз, — деди Хусин.

— Айтувынъ тувра! Шуьш бизде коьп. Бурынгы ийги аьдетлеримизди мутканмыз, — дедилер коьплер.

Авылдастары Зорымды коьмдилер. Огырсыз кызды соьге-соьге де бездилер. Зорымнан сонъ эки аьдем де оьлди. Соьз де акырын-акырын ятысты, Хусин де, Муслимат та окын-окында Асияттынъ аькис йолын айтып эскере турдылар.

Эки йыл озды. Асият авылга келмеди. Бир ерде хабар да эситилмеди.

Бир куьн Хусин калага больницага йоьнеди. Хусин йолдасын коьрип, хабарласып олтыры эди. Булардынъ касына аьйдик кийинген кыскайкы келип: «Аьруьвсинъизбе, Юсуп?» — деп сорап озды. Ерге карап турган Хусин басын коьтерсе... Асият озып кетейтыр. Киси авызын ашканша, Асият зыранълап кетти. Тек неге экен, оза кетип артына бурылып карады. Йогар бетинде тар ак кофта, тоьменинде оннан да тар соьлегилердинъ киетаган юмаракланган ыстан. Алдынгы кара буйра шашлары кайда калганды? Яслардынъ кекелиндей кыска шашлары коькшил туьсли бояк пан боялган. Кулактарында уйкен авыр доьнъгелек сыргалар. «Меннен кашып кетти. Неге? Алдынгын эске алгысы келмедиме? Анасын неге сорамады? Неге саламласпады», — деп Хусин сейирсиний калмады.

Йолдасы Иса мунынъ аьлин оьзинше анълап:

— Ярадыма? Таныйсынъма? Кийимин яратпадынъма? Ызыннан коьплер карайдылар онынъ. Ашкылдым ярасыкы, э? — деди яман куьлкисин юталмай.

— Йок, танымайман! Орыс кыскайкы деп тургаман. Ногайтагы? Кийими аьдепсиз, — деди Хусин.

— Янъы Якутиядан келгенлер. Ногай кыскайкы.

— Якутиядан дейсинъме? Аьдемнинъ йолына бугав йок экен. Биз оны... — дегени мен тынды.

— Аьдемлер акша уьшин яханемге де бараяктар. Тек адресин билсинлер, — деди.

— Тувра айтувынъ. Коьп акша йыйганларма?

— Коьбин-азын билмеймен. «Волга» алганлар. Яп-янъы. Байы айлак сувлы киси, дейдилер. Оьзи де коьпке эсли.

— Ногайма? Ким экен аты? — деп сорады Хусин.

— Кобайма, Козайма туврасын айтаялмайман. Тек машинлерин бирев урлаган. Иеси туькенге кирип, пиво алып шыкканша, машин йок болган.

— Ах хайырсыз! Ярлыга ялган зат ябысып калмайды! О, ислери осал экен.

— Элбетте осал! Ася басы кутырып айдан бербетин больницада ятады. Яман болган аьдемлер. Кырсызларга биревдинъ куьши де еталмайды. Йойтылган зат табылаягына шекленемен, — деди йолдасы.

Хусин ундемей, оъз ойына коьмилип турды. Бир акылы алып кетип, билген затын айттырмага аз калды. Тек оъзин оъзи енъип, соъз айтпады. Тек ишинен: «Мунавы коьрегинънинъ алды! Анасын коьммеге келмегенге алла ийгилик коьрсетпес, шая», — деди.

— Киеви мен яшайма?

— Аьруьв яшамайдылар. Кисидинъ Асядан алдын аьели болган. Доьрт баласы, пишеси... Сол Якутияда эки йыл яшаган боларлар. Уллары кисидинъ оъзине еткенлер. Аьли аьелине кайтканын коьрмей каларсынъ.

Хусин йолдасыннан айырылып кетти. Йолын йолай Асияттынъ акында ойлап, уйге кайтып еткенин де анъламай калды. Сол вакытта Зорымнынъ бас бетиннен алган тептери эсине туьсти. Хусин асыкты. Уйге киргенлей тептерди алып окып баслады.

«Ялгызым, Асиятым!

Эндигиси суьйгенинъ мен яшавынъды ярастырарсынъ. Озган зат йок! «Прицепинъ» шешилип кететыр. Алла ман тилеймен, мени тынъла. Оьмири сеннен бир зат тилемегемен, билесинъ. Козайды тасла! Ол уятсыз эм бетсиз аьдем. Козайга бирев де керек тувыл. Ол коьп кыскажаклыдынъ басына кан куйган. Оьпкелеме мага, тынъла: авылдан кет. Сени аягандай аьдем йок. Суьрингенсинъ, алла ярдам этсин сага. Мине уьзип-юлкып, йыйган акшам — 1500 маьнет. Коьп тувыл, керегер. Оьзимнинъ боьрклер тигип йыйган акшам. Тынъла. Ойланып кара.

16.07.88 й. «Билемиз сени де! Сен де маьлек тувылсынъ, мамочка! Домпушка», — дединъ. Эсинъдеме? Эсинъде болмаса да болар. Сен эсирген эдинъ. Анага белги салмайдылар, жызым. Сага суьйинип, сага сенип, сенинъ уьшин яшадым. Арып та билмедим, тыншаймага заман таппадым. Ялгыз оьзим сени оьстирдим. Биревим де йок эди. Бир каьпик биревден алмагаман. Кишкенекей болса да, уьй салдым. Экевимиз сыятаган эдик. Оьзимиздинъ муьйсимиз. Не затым да бар эди. Сени кор этпедим. Атанъ капилестен оьлген эди. Кишкой окувым бар эди. Счетовод исимди таслап шувылдыр отамага коьштим. Ялгыз оьзим йыл сайын 3—4 гектар ерди отап келдим. Баскалардынъ балалары, ювыклары, эркекleri бирге отар эдилер. Меним ша кимим ярдам этсин? Алла

онъаргыр Муслимат сени карайтаган эди, эгер мен кешиксем.

Балам, соькпе мени. Мага енъил тувыл мунав сыдыраларды язбага. Язбай да болмайман. Оьзим мен аькеталмайман ишимди куьйдирген сырымды. Мендейлер аз тувыл, тек сен мага калай яман белги салдынъ!

17.08.78 й. Сен он бес ясында эдинъ. Сол йыл явынлы эди. Бес гектар шувылдыр алдым отамага. Тегаран-тегаран отадым. Мысайдынъ ишинде калаяк болар эдим. Учетчигимиз Козай эди. Ол ярдамласпага окушыларды йиберди. Эки куьннен бирге меним шувылдырымды кутылдык.

Козай тоьгерегимде айланатаган эди. Тек мен не соьз бен, не карам ман авыспадым. Басымда аькис ой йок эди. Ярдамласканы уьшин литр аракы ман кувырылган тавыкты алдына салып, муьсиревимди айтып кеттим. Бир кеше сен Муслимат аларда калган эдинъ. Хусин йок эди. Муслимат тилеп сени калдырды. Туьннинъ ортасында эсик кагылды. Сага бир зат болды деп яным шыкты. Сен билесинъ де: оьмири бизим каралдыга эр кисидинъ аягы баспаган. Муслимат сени алып келген деп алданып калдым. Ким деп те сорамай, эсикти аштым. Алдымда ийги кызган Козай туры эди. Кешир мени! Бу затты язбаска керек эдим. Ама тынъла! Коьп алыстым. Мазаллы эркекке куьшим етпеди. Мен шапшыган сайын, ол оьрший берди. Кутырган янувардынъ канын кайтармага йигит киси керек эди. Зорлык эткен аьдемди суьйип болама? Козай тувыл эди меним юрегимнинъ тоьриндеги. Аьдемди согып, сувагашты сындырсанъ, йылысынъ деп айтаякпа? Кимге ийнандынъ? «Домпушка», — деп мага аьем суьйип айтатаган эди. Ак, этли эм топтай тымалак эдим бала заманымда. Оны Козай билетаган эди. Ол аьем мен бир авылдан болган. Мени алаяк болып коьп каьрлеген эди. Ама йигит аьем онынъ огырсыз акылын анълап, айттырып унамаган.

Асиятым, балам! Атанънан сонъ мен бир эр аьдемнинъ бетине серпилип карамаганман, алла шаатым. Тек... тек... Козай, алладынъ наьлети болгыр! Сав яшавым кетти корланып.

Козай эсиетлеп кеткен сонъ кара туманнынъ ишинде яшадым. Меннен кеткен куьнлерди оьзим билемен.

Орамга шыксам, савлай халк мага наьлет болсын айтатагандай коьретаган эдим. Оны да юттым. Доьрт ай озган сонъ баьлеге калганымды сездим. Больницага бармага халктан уялдым. Орыс хуторлардан оьзимге «эмши» изледим. Язым кыска авысты, савлыгым сувга кетти. Ах яслыктынъ акылсыз заманлары! Босандым! Бирев де бир зат сезбеди. Уьшинши куьн отавга шыктым. Ала коьктен, ала ерден каты явын явды. Ондай буршак, ондай явын ким коьрген! Сегиз кыскаяклы болып сол ахырзаманда тереклердинъ астында калдык. Оннан уьйге яав кайттык. Тизимизге еткен бузлы сувдан оьтип, тегаран уьйге кайттык.

Кеше кан тасып басладым. Эсинъдеме Сени гуьннинъ ортасында тургыстып, орынды авыстырттым. Сонъ эсимди йойдым. Сен Муслиматты тургыстып алып келдинъ. Соннан сонъ больница-больницадан кыдырдым, сакаг болып орында калдым. Калган яшавымды оьзинъ билесинъ.

Халк мени буршактан сакаг болды деди. Ол да наьсибим. Сакаг болсам да сыйым ман калдым. Сага «Кахпединъ кызы» деп айттырмадым. Ишимдеги сырымды сыгып шыгардым. Алладынь алдына босанып кетпеге керек. Эндигиси суьйгенинъди эт. Сенинъ соьзлеринъ мени куьйдирдилер. Бу соьзлерди айтпага сени таппадым. Айтаягынъды айтып кашып кеттинъ. Не этейим, ойларымды яздым. Окырсынъ. Теристи, туьзди тергерсинъ. Яхшылык пан кал, ялгызым. Алла бактынъды ашсын. Кешир мени... ананъ».

Хусин сескенип кетти. Зорымды ак юреги мен аяды. «Кайдай аьдем касымызда яшаганды! Наьзик кевдеде сондай куьш эм куват болган! Ашык юрек эм акыллы. Сакаг кыскаяклы коьп эрлерден йигерли эм шыдамлы болган. Калай кеш билдим мен бу хабарды», — деп оькинди. Орынында туралмай, анав якка, мунав якка токтавсыз юрип баслады.

Асыгув! Асыгув! Асыгув! Дуния да каты барааткан машиннинъ тегершигиндей алай тез айланып кетеди. Кирпик какканша яслык озады, ян-якка караганша картлык эм карувсызлык етеди. Ким биледи Зорымнынъ ишки яшавын? Не алып кетти ол оьзи мен? Соьгетаган алпавызлар да коьп. Кимнинъ кадирын ким биледи, тек аьр ким де оьзи ойланганша соьйлеп, биревге белги салмага аьзир болып турады. Аьдем — табияттынъ энъ ярасыклы, энъ акыллы, энъ

куьшли яны. Ога эш бирев белги салып болмаяк. Аьрув абытын да, яман исин де тек аьдем оьзи тергеп, оьзине белги салмага оьзи болаяк. Эне сол белгиди оьзине салып, тоьринде ислеп, баласына 1500 акшады ясыртын йыйган кыскаяклыга не аькис соьз айтпага болаякты. Эх, каткан тастай юреклеримиз. Аьдемди суьйип, баа коьрип, аяп, оны ман бирге куьйгелеклеп билмеймиз. Кайда кеткенди юмсаклык, аьдемлик, саваплык? Авызымызда зырттынъ ашшы даьми, юрегимизде куьншиликтинъ йылтынлары, акылымызда акша, байлык, муьлк, машийн. Кардашлар да бири-бирин куьнлеп, аьптели-синълилер де соьзге коьмилип, татымлыктынъ йибин уьзип барадылар. Аьелдинъ аьдемлери йылувлыкты йойсалар, Зорымдайларга ким берсин йылув? Ким шексин олардынъ каьрин? Йок! Кеткен бизден аьрув аьдетлер. Олар ман бирге татымлык та, йылувлык та кеткен. Ма сага бир аяк, бер мага бир аяк! Соьле бергенинъди, кеште артына ал, — дегенге усап калганмыз, — деп кайгырады.

Ах туьрлендирип болса не керек эди аьдемлердинъ юкарган юреклерин. Аьр зат та заманы ман орын алады, заманы ман келеди эм кетеди. Зорымнынъ тептери Хусиннинъ коьп затка коьзлерин ашты. Ол асыгып калага атланды. Мараз уьйге акырын кирип, тоьгерекке караса, муьйисте Асият бир эркек пен олтыры. Хусин оларга ювыклап, оьзин бек танытпай шатка олтырды.

Кара мыйыклы, кесертки коьзли киси Хусинге ярамады. Такыр басы ез элекендей йылтырайды. Тепшектей ялпак бетин «агашлык» бийлеген. Авыр карамы аьдемге сувыклык эндиреди. Хусин саклайды мунынъ кетеегин. Ол Козай экенин Зорымнынъ тептериннен таныган. Амалы болса басын бузар эди. «Согайым! Согайым! Кайдай кыскаяклыды аьлек этип, кызын алган деген аьдеттен де, диннен де тыншайым!» — деп тислерин кыршылдатып, юмырыкларын киселерине салды. Сонъ елпилдеген ашувын енъип: «Сабырлык! Сабырлык! Эшек уьшин тутнакта ятпага керекпе? Меним соьзимди ким анълар! Милициядынъ колына туьсип те кара. Онда да коьп «акыллылар». Паьшке акша уьшин акка кара дерлер, карады ак деп шыгарып йиберерлер. Коьп терис

ислер онда да», — деп оьзи-оьзине сабырлык шақырды. Сонынъ арасында мунынъ кулакларына конъгысыларынынъ соьзлери эситилди.

— Козай! Машиннен хабар йок, солма? Не этеексинъ эндигиси? — деп сорады Асият.

— Мен милициядынъ начальниги тувылман! Кайда экенин билсем, барып алар эдим. Машинди кой да басынънынъ каьрин шек. Ятасынъма — ят! — деди.

— Сага аьрувв маслагат этпеге. Сен тувылсынъма мени мунда тувсирген. Опан курсагынъды тойдыралмай, машинди урлаттынъ, — деди ашувланып Асият.

— Аьрувв кыз! Козыма меним бызылдаган куртларымды. Машин меним бас мырадым. Сенде акша азба? Эки машинге де етеек. Не зат етиспейди сага, айташ!? — деп Козай пишесине каныкты.

— Егилген арбанънынъ атларын тувармага болаксынъ. Меним акшамды санамай, машиннинъ каьрин шек. Мен аштан оьлмеспен. Уьйренгенмен акша санап, яшавда керек затларды билемен.

Козай сейирсинип пишесине карады, тап оны биринши кере коьреяткандай болып. Асият онынъ карамына шыдаялмай, артына бурылды.

«Кыскааяккыдынъ юрегинде йылан ятады, — деген сол экен. Э, мунав «кызалактынъ» акылында бир зат бар. Йок! Соьле буздырыспага ярамас. Машиннен де куры калып, йыйган акшамды да шаядынъ книжкасына салып, мысыктынъ куйрыгын ыслап калырман да. Ма сага селеке, карт эшек», — деген ойларына едилеп, куьрсинди. Сонъ оьзи-оьзин колга алып:

— Асюкай! Кой болмаяк соьзлеринъди! Айташ сени кайзаман шыгараякларын. Уьйсиз, аьелсиз ийттей орамда калганман. Сагынгаман сени, Асюкай! Асюкай-Асюкай! Куьшелек кабакай! Тислеринъди ыржайтпа, коьзлеринъди акыйтпа. Аьдемлердинъ арасында керексиз затларды айтпа. Юрегимди сувытпа, — деди эркек кыска эм домбай колын пишесининъ ийinine салып, экинши колы ман Асияттынъ колын сыгып ыслап.

Табактай ашылган авызыннан аттынъ тислериндей уьйкен-уьйкен моргылт тислери коьринеди. Тоьменге оьскен кыска мыйыкларын мунынъ каьнъкуьр бурынына кадалган дерсинъ. Коьзлери сувук ел эстиргендей, шуькирейип карайдылар кыскааяккыга Асият басын кайкалатып:

— Козай-Козай! Алпыстан озсанъ да, оьзинъди 18-дегиндей коьресинъ, — деди.

— Ювенди йиберсенъ — сен меннен де озаяксынъ. Эркектинъ оьз йолы, оьз иси бар. Мага кисен салалмасынъ, — деп егилеп кетти эр киси. Сонъ тоьгеректи тегислеп шыкты. Карамы Хусиннинъ карамы ман расты. Козай элесленип — Асюкай! Анав шляпа кийген эркек ногай тувылма? Караш-та тешкерип. Бир ерде коьргенмен — мутканман, — деди. Асият бурылып карады эм Хусинди коьрди. Кыскааяккы кызарды. Элесленип турды эм:

— Козай, мен кеттим, — деди. Эркек шекленип пишесине карады.

— Неге кызардынъ? Танысынъма? Меннен алдынгыма? — деп сусланып сорады.

— Бетсиз! Сенинъ тентек акылынъды койдыралмай калдым, — деп яс кыскааяккы зыранълап пала-тага кирди.

Хусин не этеегин билмей олтырып калды. Сонъ Козайдынъ кеткенин коьрип, яне Асиятты шақыртты. Козай шақыргандай коьрген болар эди, Асият ян-якка карады, сонъ:

— Мени ким излегенди? — деп сорады.

— Мен, Асият, мен! Эки авыз соьзге! — деп Хусин кыскааяккыдынъ алдына шыкты. Асият эсин йыйганша, Хусин целлофан пакетти берди эм: — Мунавы сага ананънын оьсиети. Яхшылык пан кал. Сени саклап хыйлы заманымды йойдым. Зорым заьваалекейдинъ хатери. Яхшылык пан кал! — деп бурылып кетти.

Эки юма озган сонъ авыл хабаршылары мезарга келип дуныяды басына кийип йылап, тегаран артына кеткен кыскааяккыдынъ акында айттылар. Хусиннинъ юреги сизди онынъ ким болганын. «Аллага шуькир! Окыган экен, огырсыз, анасынынъ сонъгы хатын. Йыларсынъ, басынъды таска да согарсынъ», — деп Хусин азланды.

Хусин Асият пан йолыгысканлы йылга ювык кеткен сонъ, ога Норильсктен 6000 маьнет акша келди. Ким йибергени де йок, не зат уьшин экени де йок. Сол акшады Хусин алмай кассада калдырды: «Иеси белгиленсе коьрермиз! Мага борышлы аьдем йок» деп ойланды. Тез арадан кагыт келди. «Баалы Хусин мен Муслимат! Сав болынъыз, алла сизге разы болсын.

Мен этпегенди анамга сиз эткенсингиз. Тилеймен
йиберген акшамды суьйгенингизше кулланынгыз, тек
бир сынтас салдырарсынгыз. Уьйди де сатынгыз,
суьйсенгиз Аминге калдырынгыз. Сизден баска ме-
ним биревим де йок. Хусин-дада! Кешир мени, алла
уьшин! Кешир! Мен сизден айырылган сонъ он куьн-
нинъ ишинде болганымды йыйыстырдым эм коьзле-
рим караган якка кеттим. Анамнынъ айтканын эттим.
Оькинишлерим, шуьшлерим коьп. Олардан кашып
кетип болаякпа? Оьзингнен кашып эш болмаяк. Ях-
шылык пан калынгыз.

Асият».

Хайыр

Анда деме, мунда деме, ердинъ атын сен излеме. Излесенъ де таппассынъ, айланып хабарын айтпасынъ. Тынык денъиз янында яйылган. Тоббе авылда, мынъ йыллардынъ артында кылыплы хан яшапты. Анадынъ эркетеп айткан аты уйкен ханга ат болып калган. Сарымысык, Сарышайтан болмаса, баска атты бирев де буга айтпаган. Сарымысыктынъ уыш улы болыпты. Бир куън Сарымысыктынъ басын ойлар бийлейди. Ол уйленмеген улларынынъ акылларын тергемеге уьмит этеди. Уйкен улын шакырып, аннан муннан сойлесип, 100 маьнет акша береди:

— Бар, ясым, базарга. Суьйген затынъды ал. Коьзинъ яраганнан кайтпа, — дейди.

Бойдак яс суьйинип, 100 маьнетти де кисесине салып, шыгып кетеди. Кеште, ясы уйге кайтканда, атасы муннан сорайды.

— Не затка йойдынъ акшанъды? Яраган затлар таптынъма? Атанъ бермегенди базар берер, дегенлер атайлар, — дейди.

— Ва, алай-булай затлар алдым. Тенълерим мен кыдырдым... 100 маьнет те аз болып, тагы да 50 маьнетке борышландым, — деп уйкенсирейди тунъышы.

Хан уьндемейди. Тоьс кисесиннен 50 маьнет шыгарып буга береди. Соьз де айтпайды улына.

Экинши куън хан экинши улын, баягынша 100 маьнет берип, базарга йибереди. Кеште, улы уйге кайтканда, баягы соравды улынынъ алдына салады:

— Не затка, ясым, яраттынъ акшанъды? Еттиме керек затларынъа?

— Тенълерим мен кыдырдым. Ойнадык, иштик, айландык, акшады да йойдык. Етпис маьнетке борышкага да кирдик, — дейди атасына карап, куьлемсиреп, экиншиси де.

Хан уьндемей, етпис маьнетти шыгарып, экинши улына береди.

Шерет уьшинши улына етти. Уьшинши улы да юз маьнетти алып базарга кетеди. Базар ишинде айланады, ама керек затты таппайды, Сонда ол: «100 маьнетке бир артпак алтын беремен» — деп юрген кисиге рас болады эм юз маьнетин алтынга авыстырады. Суьйинип артына йол алады. Келеятырганда, доьрт кисидинъ мезар казып турганларын коьреди де, касларына барады, хыйлы заман карап та турады.

— Хайырма, оьлгеннинъ кабырын неге казасынъыз? — деп сорайды.

— Хайыр йигит, хайыр коьр, ийгиликке йолдас бол, — деп, казгырга таянады энъ эслиси. — Мунав аьдем доьртевимизге де борышлы. Борышын тоьлемей, оьлип кеткен ийттен тувган, — дейди.

— Аьше, кабырга оны ман бирге акша коьмилгенме? Неге казасынъыз? Яде оьли сизинъ бакырыгынъызды эситеектей коьресинъизбе? — дейди ханнынъ кенжапайы.

— Кабырдан шыгарып таслаякпыз. Ийтлер, боьрилер, куслар, туьлкилер тарткышлап есинлер оны, — дейди сонда экинши киси, тислерин ыржайтып.

Яс даяналмай, буларга тешкеруьвли карап, артпакты ашады:

— Мине мунав алтын сизге болсын, оьлиди беринъиз мага, — дейди.

Баягы кисилер суьйинедилер, аяклары ер баспай, казгырларын да таслап кетедилер. Ханнынъ улы оьлиди ярастырып орнына салады. Топыракты артына таслайды. Ер-ерин туьзетип, йол алады. Кеште уйге кайтканда, хан кенжапайынынъ касына келип:

— Ясым, акшанъ еттиме? Нешев борышландынъ? Не затка йойдынъ акшанъды? — деп сорайды.

— Хайыр, атам! Хайырга йойдым, — дейди улы.

— Хайыр болса, хайыр, ясым! Акша керек туьылма?

— Йок, атам! Тамам етип токтаган, — дейди кенжапайы.

Хан уьндемей шыгып кетеди.

Уьш куън озган сонъ, яс бир туьс коьреди. Ишкен суьвы тамагыннан коьринген, манълайында юлдыз янган, куьлсе, ерге шешекейлер тувдырган кыз муны шакырады. Бу туьс уьш кере артлы-артыннан энеди.

— Йигит болсанъ — мени табарсынъ. Тапсанъ — сеникимен! — деп кыз йок болады.

Ол Батыр патшадынъ кызы болыпты экен. Батыр патша кызы ушин коып йигит ясларды ер уштинен йок этипти. Айдай, куындей ярасыклы кызына тенъ болгандай ясты сав дуныяда таппаган. Киев излеп Батыр сонъгы кере атшабыс озгарады. Сол атшабыста ким озса, сога Айганумды бермеге токта-сады.

Бу хабар Сарымысыктынъ авылына да етеди. Тек Сарымысык ол хабарды улларыннан ясырады. Доьртинши кеше де баягы ястынъ туьсине Айганум энеди.

— Келмей калма! Сени саклайман! Сеннен баска бирев де озалмас ол шабыста, — дейди кыз яска. Эртенъ минен тав бетке карап йол ал. Йолавшылар коып боларлар. Сак бол. Шынты йолавшыдынъ аты — сеники, шапса — шабар, токтаса — токтар, йортса — йортар, отласа — отлар. Сенинъ айтканынъды этип барса — йолдас. Атамнынъ атларын биревдинъ аты да озалак тувил. Йолда алдынъа карт шыгар. Касынъа келип, атлар ман авыстырсаяк деп каныкса — авыстыр. Мутпа, авыстыр, авыстыр, авыстыр! — деп уш кере айтты. Кыйналган шагынъда мунав ушкырлык ийнеди колынънан ерге йиберерсинъ. Мутпа мен айткан затларды. Саклайман, йигит, сени! Саклайман! — деп йок болып кетти.

Ястынъ колында тек уйкен ушкырлык калды. Ол, оны капталынынъ ишки кисесине кадап, ойга коымилди. Не этеегин билмей, атасына келди, уш куыннен бербетин коьретаган туьслерин айтты.

— Атам, атшабыска эки куын калып туры, сен разы болсанъ, шыгайым йолга, — деди яс атасын кушаклап.

Атасынынъ коьзлери ясландылар. Тек Сарымысык оны улына сездирмеске шалысты. Энъ ийги атты коьрсетип, азык салдырды. Авылдынъ шетине дейим улын озгарып шыкты.

Эки авылды озган сонъ, бир атлы ястынъ артыннан етти.

— Салам алейкум. Йолынъ болсын, йигит! — деди.

— Алейкум ас-салам. Бирге болсын, — деди ханнынъ улы.

— Оьзинъе йолдаска аласынъма? — деп сорады атлы.

— Коьрейик, келисейик, йолдас та болармыз. Йол узак, йолдас керек, — деди яс. Ханнынъ улы, атын

йорттырып, алдыга ымтылды. Йолавшыдынъ аты оны озып алдыга шыкты.

— Яхшы йолга, йигит! Мен сага йолавшы болалмаспан! — деп кышкырды онынъ артыннан ханнынъ улы.

Суьйтип, доьртинши авыл да артта калды. Бу авылдан да бир атлы шыкты эм йолдаска разылык сорады. Авыл артта калды. Атлар йортып басладылар. Йолавшы артта калды. «Мунавы да мага йолдас тувил экен», — деп ойланды яс. Сонынъ арасында, ала коьктен, ала ерден мунынъ алдына, котыр атты етип, бир карт шыкты. Туьссиз эди акырын басып келетаган ат, кунтсыз эди атты еткен карт.

— Салам алейкум, атай! Йолынъыз болсын! — деди яс, картка колын созып.

— Сав бол, ясым! Сенинъ де йолынъ болсын! Мырадынъ толсын! Картты сыйлаганнынъ оьмири узак болсын, — деди карт. Булар ял алмага токтаганда, ханнынъ улы эки атты да бир терекке байлады. Дорбасын ерге салып, ишиндеги азыкты шыгарды.

— Атай! Тилеймен, бирге ашайык! — деп картка карады.

Карт ерге орынласты, коьллары ман бетин, белине еткен сакалын сыйпап:

— Бисмилля, — деди, сонъ экеви де бирге азыкты ашадылар.

— Сув ишсек те яхшы болар эди, ясым, — деди карт.

Яс ян-якка каранды. Тек бир ерде де не сув, не йылга, не шокрыак сезбеди. Карт турды да оькшеси мен уш кере ерди тепти. Ердинъ астыннан булак сокты.

— Тойганша иш, ясым! Сен мени сыйладынъ, мен де сенинъ сувсынынъды кандырайым, — деди карт куьлемсиреп.

Яс энъкейип сувды хыйлы заман ишти. Мунавдай таьтли эм даьмли сув ол оьмири ишпеген эди. Сувга тойып, картка караганы ман яс, оьзине карув косылып, савлай кевдесин куьш бийлегенин сезди.

— Яхшы йолга, йигерли яс. Тек сенинъ атынъ мени мен калсын. Сен меним атымды ал, — деди карт. Ястынъ бетининъ кызарганын сезип, тагы да куьлемсиреп сорады. — Котыр тайга йигерли кунанды тилеген кылыплы карт экен деп ашувландынъма? Коьрк-

па, артынча кайтканда, атынды бу ерде табарсын...

Такыйкадын ишинде карт та, кунан да йок болдылар. Амал йок, котыр тайга минип, ханнын улы тагы да алдыга йокнеди. Тавларга аькететаган бир тар сокпакта мунын алдына атлы шыкты. Саламластылар, атлары да бирге абытлап бардылар. Мунын аты шапса — анавдын аты да шабады. Токтаса — токтайды. Бир абыт артык баспайды. «Э, кыз айткан йолдас мунавы болар», — деп яс касындагына йылы шырайы ман карады.

Батыр патшадын авылына етеятырганда, йолавшы булай деди:

— Сага йолдас болмага ниетим бар. Тек тилеймен, меннен соравсыз зат этпе. Айтканымды этеек болсан, сени мен барайым.

Ханнын улы разы болады.

Булар да авылга етер-етпес: «Батыр патшадын кызы ушин басларын казыкка илдирмеге аьсирет болып, тоьмен яктан эки йигит келеятыр», — деген хабар янме-ян авылга йылды. Ханнын улы ман йолдасы Батыр патшадын азбарына келдилер. Келселер — келсинлер, каралдыдын доьрт ягында ара-арасы бирер шақырым болып, мазаллы бийик казыклар кагылганлар. Ол казыклардын ушларына аьдем баслары илингенлер.

Оларды коьрип сескенмей ким калсын? Яс келгенине оькинди. Йолдасы мунын ишиндеги ойын анлап:

— Коркпа, йолдас, — деди. — Экевимиздин куьшимиз эм акылымыз мунын яманлыгын енбер. Яманлыктын оьмири кыска.

Экинши куьн Батыр патша халкты йыйды. Юзык авылларда басларын казыкка илдирмеге яслар табылмаган сонъ, узактан оьлим излеп келген эки тентек яска карамага карт та, яс та — савлай авыл йыйлды.

— Аьл билмей, оьлмеге келген наьсипсизлерге карашынъыз, — деп йыйылганлар языксындаылар.

Батыр патшадын атлысы, ерди сенъкилдети, кайкалап шыкты. Танавларыннан от шыккан, аяк уьстинде турмаган кара ат ян-якка оргыйды. Онын уьстиндеги де енъеегине шекленмейди.

— Мен шабысайым, сен карап тур, — деди йолдасы.

Ханнын улы, ушкырлыкты эске алып, оьзи шабыспага суьйди.

— Йок. Шабысаякпан мен! Кыз уьшин коркпа. Ол мага керек тувыл, — деди йолдасы катырып.

— Яхшы, — деди ханнын улы. — Тек сен меним атыма олтыр. Куллыкларын осалланса, яде кыйналган шакта мунавын ерге тасларсын, — деп ушкырлыкты берди.

Тоьрде олтырган Батыр патшадын аьдемлери ат шабыстын басланувына ызын бердилер. Сол саьатлей эки атлы атылган октай алдыга кеттилер. Йолдын ортасында котыр ат алдыга шыгып баслады. Сонын арасында артта калган патшадын атлысы мунавга карап отлы шокпар таякты йиберди. Ат сескенип, янына оксыды. Таяк алдыга ушып кетти. Ал эндигиси артыннан атлы етеди дегенде, яс ушкырлыгын зуьылдатып ерге йиберди. Батыр патшадын аты кара териге туьсип, калтырап, тегаран басып, орта йолда калды. Атлы аттан йыгылып, созылып ерге ятып ян берди. Ол эндигиси оьмирине де етеек тувыл эди котыр атты.

— Бу неди-ав? Кайда калган кара кунан? — деп патша котыр атты коьрип оьзеленди. Танавлары елпилдеп, котыр тай мажага етти. Сав халк шав-шувласып, ястын касына келди. «Аллага шуькир, обырды опкан йигит шыккан болса», — деп суьйиндилер аьдемлер.

— Кайдады меним пелваным? Отлы аттын сырын ким шешти? — деп патша ер ярып кышкырды.

— Соьзин ысламаган хан тувыл! Шыгар кызынды! Айтканындай эт, — деп аьдемлер патшага юьыкладылар.

Халк пан табан тиресип болама? Суьйсе — суьймесе де, кызын бермеге керек болды ол. Уьш куьн, уьш кеше той эттилер. Киевин калдырмага коьп шалысты, тек яс соьзиннен кайтпады.

— Ата юртым сенин малыннан да, патшалыгыннан да баа. Атам да мени саклай-саклай кайгыга коьмилип тура болар. Элин билмеген аьдем эр тувыл, — деди.

Эртегиси куьн патша отыз арбады ектирип, кызына мал, муьлк берип, ясты юртына озгарады. Келе-келе булар мезарлардын касына еттилер.

— Ал, йолдас, яхшы йолга! Мен де оьз йолым

ман кетейим, — деди ханнын улына йолдасы.

Ханнын улы аттын ювениннен ыслап, йолдасына тиледи:

— Атамга бирге барайык. Сенин аьдемлигинди эситсин. Оьзинди де коьрсин. Атынды ша, атынды айташ.

— Йок, йолдас! Мага ол кадер кыдырмага болмас. Онсыз да уш куьн йолда, уш куьн тойда, уш куьн артка кайтып келемиз. Мен сенин ушин йол шыктым, сенин ушин асыктым. Бoryшынь болса, бермеге асык, карт анань ман атань болса коьрмеге асык, — деди.

— Атын? Атамга келсем ким ярдам этти деп айтаякпан? Атынды айтпасань, сени кайдан излеп табаякпан? — деп ае-куе болды ханнын улы.

— Хайыр! Хайыр деп айтарсын. Мени излеме — таппасын, — деди де йок болды.

Кыйынлы йолды оьтпеге, суьйген кызын да алдырмага, маллы, муьклик болмага ким ярдам эткенин ханнын улы сонь аньлады.

Алагаз сыйыр

Эрте-эрте эртегиде, аьдемлер ерге энгенинде, уйкен ногай авылында бир ярлы яс яшаган. Ата-анасы болмаган, йырма беске толмаган. Кыйын куллыктын басыннан еткен, эриншектен эрек кеткен, шынты ногай баласы болган. Ясы яс болган, кылыпты танымай калган. Коьзлери коьк болганы ушин анасы суьйип Коьк — коьз деп атаган. Яныплы эм тань болган, куллыкка савлай куьшин салган. Иеси Мурзатай да айтпага соьз тапканы йок, сыржавлы ерин коьргени йок. Сонын ушин айырып Коьккоьзге котанда турмага ызын берген. Калган ыргатларын кысы-язы кедеште яшаткан.

Котаннын экинши боьлигинде байдын алагаз сыйыры турган. Юзлеген сыйырлардан айырып, Мурзатай муны баска ыслаган. Аьр куьн сайын кирип, карап шыгатаган болган. Не язы, не кысы алагаз сыйырды малларга коспаган, котаннан шыгармаган. Оьзине де оьтпек болмаса, пишен яде баска ем бермеген. Бирев де бу сыйырдын маьнесин билмеген. Яс сыйырды сыйпап, кесек оьтпекти ваклап, онын авызына салады. Астына яньыдан тобан тоьсейди.

Суьйтип экеви де бири-бирине уьйренгенлер. Тек сезде акыллы яс мунын бир сыры бар деп.

Таньнан аксамга дейим йорта-йорта йорылып калады яс. Тегаран етип котандагы миндерине созылып ятады. Уйкыга коьмилсе тань янме-ян аткандай коьреди. Суьйтип бир куьн арып-талып ол да созылып ятты, ысылдаган сести эситти. Ян-ягына карады. Сыйыр да тынышына яткан ериннен туруп, муьнъи-реди. Коьккоьз янына караса — эки аршиннен де арткан куьлтуьс йылан мунын яткан миндерине йоргалаятыр.

Коьккоьз сейирсинип: «Ах, яным, меним мунав оньсыз орынымда сага да не керек экен? Мени неге йокладынь экен сен? Табанларым оттай янады, тыншайгым келеди. Суьйгенинди эт, ятаман», — деди.

Йылан кирпичсиз суьк коьзлери мен яска карап турды. Сыйыр десень байланган шынжырларын зынъырматып, оьзине орын таппайды. Яс сыйырга карап: «Не болды, алагаз, хайырма, сага эш бирев де тиймейди. Тынышыньа ят, йыланнан корктынъма? Ол мага конакка келипти, касымга ятаяк болар. Тек уйклаганда авдарылсам, йыланды маскара этеекпен. Сол кыйын», — деди де миндеринин шетине ятты. Йылан да тоьгерекленди, сары басын уйкен кевдесинин уьстине салды.

Таньда Коьккоьз уянды, йылан да йылысып ерге туьсти де шыгып кетти. Коьккоьз мунын ызыннан хыйлы заман карап турды. Не оны оьлтirmeге, не бир хаьте этпеге мунын эсине эш келмеди. Экинши кеште де йылан келди котанга. Ястынь миндерине йоргалап, касына ятты. Таньда яс пан бирге ол да шыгып кетти.

— Яхшы йолга, йолдас, эки кешеден бербетин йолдаслык эттин. Сав бол, яман колга капканга туьспе, — деп Коьккоьз азбарга шыкты. Йылан да оьз йолы ман шайкала-шайкала кетти.

Коьккоьз куьндегиндей куллыкларына егилди. Кисиге де соьз айтпады. Басына йыйылган ойларга, совравларга явап таппады. Анъламастан кеш те келди. Коьккоьз де орнына созылып ятты. Ол да уйкыга коьмилди, коркынышы муьнъиреди алагаз сыйыр. Яс тегаран коьзлерин ашты. Баягы йыланды коьрди. Яс шетке йылысты да, ога «минезленип ят» дегендейди анълаткандай болды.

Туйнегуынгы конагы мунуыъ касына орынласты. Коккобзди уйкы енды. Арысанъ уйкыды енып болама. Тек таытлы уйкыдан да куышлы ярасыклы да-выс: «Коккобз! Коккобз! Коккобздинъ бир такый-кага аш, хомух яс, уйкыыды ены» — деп. Коккобз ашувлана берип, кобзлерин ашты. Караса — танъ атты да ол кешикти деп юреги ярылды... Котанныыъ иши — яп-ярык, алдында аруувликтен кобзлеринъди каматкан кыз кулемсиреп яска карап, ерге суыйретилген ак шыбасыныыъ этегин колы ман коытерип: «Хурхур экесинъ, Коккобз, калай кыйынды сени уянткан, — деди. Коккобз кобзлерин тарс юмды. Сонъ ашты. Йок, коыринис тувыл, шынтысы ман кыз туры мунуыъ алдында. Яс айтпага соъз таппай калды. Сонъ эсин йыйып:

— Кимсинъ сен малектей ярасыклы кыз? Мунав кирли котанда не йойткансынъ? — деп сорады.

— Ким дейсинъме? Сени яраткан ярлы кызбан. Сени излеп тегаран таптым. Караш та мага аруув этип, муткасынъма?

— Сен Нурхансынъма? Нурхан, меним Нурханым, солма? Кайтип таптынъ мени, ким сага ярдам этти? — деп коып сораулар кыздынъ басына.

Кыз озынинъ хабарын бардырды... Аштан атасы ман анасы оылген сонъ, авылдан кеткен Коккобзди излеп, каранъа агашлыктынъ ортасында обыр курт-кага расып, йылга ювык болады онынъ манъазында турганлы. Коып кыйнады, тоыбеледи, коркыстты. Соыле сабырланган, агаштан узакка шыгармайды. Айла-нып келейим десе, йыланга доындирип йибередиди. «Уыш куыннен бербетин айланаман сенинъ тоыгерегинъде. Коккобзлерим тойганша карадым сага, кыз алмаганынъды коырдым. Эндигиси артымга кайтпага керекпен. Берген соызим бар», — деди кыз.

Коккобз уындемей тынълап турды. Сонъ каты уйкыдан уянгандай болып:

— Йибереек тувылман, сенсиз туралмаспан! — деди.

— Сонынъ уышинме мутканынъ, тегаран эсинъге туысирдим де балалык шагынъды, авылынъды, йол-дасларынъды. Яхшылык пан кал, меним заманым аз калган, — деди кыз.

— Нурхан, бизге айырылып болмас! Кетпе артына! Обыр куртка сени маскара этер. Тилеймен, — деди

яс. Сонъ кыздынъ алдында турып, коршаллап йибермеске куырести. Кызга ярамады ястынъ терис кылыгы.

— Мен, кыскааяклы, сени таптым. Сен де мени табарсынъ. Соыз бергемен кайтпага, соызди берген толтырмага керек, — деди.

— Ва, кимди ол обыр куртка? Эндигиси оннан коркпага керек тувыл! — деди яс уыйкенсип.

— Яхшылык пан кал, Коккобз. Тек бир тилегим бар сага: алагаз сыйырдынъ суытиннен бир тостакай керек, аксамда савылган суытиннен, — деди. Сонъ кисесиннен шыгарып тымалак юн йип берди. — Мунавын тасласанъ ерге — ол сага йолды коырсетер. Йип таывесилсе — сенинъ йолынъ да таывесилди. Карасанъ — ер бас манъазды коырерсинъ. Эсинъде болсын, таппай олтырсанъ — узын теректинъ бутакларына аыдемнинъ басы, туырли-туырли суыеклери илинген, — деди. Сонъ бираз ойлап турып кисесиннен кепкен ашшы ийисли коыгоыленди берди. — Обыр куртка ман мунда яде баска ерге рассанъ керегер. Тек ваклап бетине шашарсынъ, — деди.

Яс эсин йыйганша — кыз йок болып кетти. Коккобз зыранълап артыннан шыкты. Тек не аяк тавысын, не кеткен ягын сезбеди. Айланып котанга кирди эм алагаз сыйырды сыйпап: «Ах, досым, сен де мага тек бир тостакай суыт берсенъ, не керек эди! Нурханнынъ тилегин битирмеге керек. Ол бос зат болса — тилемес эди», — деп оыз ойын айтты. Сыйыр яска бурылып карады да аыдем тавысы ман косты: «Шелек те берер эдим, ама Мурзатайдан сонъ обыр куртка касарткыдай ябысса, айырылмайды. Басын Мурзатай баслайды, сонъын обыр куртка кайзайды. Сонынъ уышин де эмшеклеримнинъ яраланганы», — деди. Яс тагы да бек сейирсинди эситкен соызлерине, сыйырдынъ айткан сырына.

— Табалмаягымды билип тилеген экен суытти Нурхан. Суытинъ касында суытке термил, деген сол экен, — деп куыйгелекленди яс. Ястынъ мыдахланганын коырип, сыйыр булай деди:

— Эртенге дейим даян. Мен бир эмшегимдегин ясырып карарман. Мурзатай кирип шыкканлай, янемаян етерсинъ. Кешиксенъ обыр курткадан зат калмас, — деди. Анъылсанъ коып затка расасынъ. Мурзатай да зыранълап котанга кирди. Коккобз котан-

нынъ каршыгасыннан мунынъ шыкканын саклап турды. Котаннан уйкен урсыс, ала-бакырык келеди. Бир заттынъ каты соғылган давысы да эситилди. Сонъ эсик керилип ашылды. Мурзатай мырылдап шыгып кетти. Мурзатай тасаланганлай, яс та зыранълап котанга кирди.

— Тез-тез, эне-мине обыр куртка етеек. Мурзатай канымды ишти, эндигиси сен де костырма, — деди сыйыр.

Коккобз асыгып тостакай суът савды. Ол да суътин ясырды, зыркылдап котанга бир зат кирди. Эски явлыкты тесип шыккан шашлары теллердей ян-якка терейген. Кан баскан кызыл батлак кобзлери оттай янып, авызы кобпирип, савлай бетин алган уйкен эм буъкир бурны ман тобгеректи ийискилейди. Тепшектей яйылган авызыннан анда-мунда костансыз кыйшык тислери кобринеди. Кырк йылдан бербетин сув кобрмеген телеме-тесик тоныннан сонадай пис ийис кокыйды. Коккобз шыкпага изледи. Мунав келген заттан сескенип кетти.

— Сен мага суът калдырмаган болсанъ канынъды ишермен, — деп кышкырып сыйырга каныкты.

— Э... мунавы болар обыр куртка деген. Каърип Нурхан. Мунавдай кужыр заттынъ касында такыйка туралмайсинъ... Ол йылга ювык турады мунынъ ма-нъазында, — деп кызды аяды. Сол вакытта:

— Мунав кирли ыргат соळेги вакытта неге турыды котанда? Тентек Мурзатай ыргатларын да басына олтыртыпты экен, токта мен ога бир йолыгайым, баъринъиз орнынъызды табарсыз, — деп яска екирди. Обыр куртка сыйырдынъ эмшеклерине карады, эм бир зат пан деген куъши мен сыйырдынъ санына сокты. Сыйыр оъкирип, бирден оксыды. Яс сыйырдынъ касына келди. Караса санына уйкен биз кадалган. Коккобз деген куъши мен тартып, тегаран бизди шыгарды. Обыр куртка мысыктай шоршып, ийнедей оъткир тырнаклары ман ястынъ бетине каптырылды: «Кобрейим керексиз ерге карыссанъ», — деп Курткадынъ йырткыш кустынъ тырнакларындай оъткир бармакларынан айырылып болмады.

— Когбленди бетине шаш, — деди сыйыр му-нъирей берип. Обыр куртка такыйкага муннан айырылды. Ястынъ яраланган бетиннен кара кан акты. Кенем де ол кисесиннен когбленди шыгарып вақла-

ды эм мунынъ бетине шашты. Обыр куртка токтав-сыз шуъшкирип баслады. «Йолынъ маң уйинъге кет», — деп Коккобз муны ийтеп шыгарды. Сонъ сыйырдынъ касына келип: «Мен борышлыман сенинъ алдынъда. Не керекти, айт, — деп тиледи.

Сыйыр куърсингендей болып: «Мага керекти э-талак тувылсынъ, энтте заман еткени йок», — деди.

Хыйлы заман озган сонъ, сыйыр косты: «Бетинъди суът пен суърт. Обыр курткага тиймеген болсанъ экен. Ол мени тоббелеп оъзи де кетеек эди. Мурзатайга айтса сени кыйнар. Когбленди йойма, суътинъди оъзинъ иш. Соъле сага карув керек. Меним суътимди ишкенге оylim йок», — деди.

— Нурханга ша, ол тилеп кеткенди де. Онсыз да заманды кешиктирдим, — деди Коккобз куърсинип.

— Мени тынъласанъ оъзинъге хайыр. Суътти Нурханга еткистпеге енъил тувыл. Мен касынъдаман, суът табылар, — деп сыйыр косты да тобанга минезленип ятты. Коккобз мунынъ янына олтырды. Сыйырды сыйпай берип сорады:

— Яным, досым, обыр куртка Мурзатайдынъ неси болады? Сен кайдан шыккасынъ мунав каралдыга?

Сыйыр ийги кесек уъндемей турды. Сонъ хабарын баслады.

— Обыр куртка Мурзатайдынъ анасы. Сенинъ Нурханынъды Мурзатайга алмага токтаскан. Сонынъ уъшин хаъте этпей кызды калын каранъа агаштынъ ишинде ыслайтаганы. Тек Нурханды обыр курткадан куткарган енъил тувыл. Мен сага ярдамласарман. Сен де йигиттей бол, меним айтканымнан шыкпа, — деди.

— Не керек ти, айташ, сол огырсыз курткады йок этпеге? Басын ярмага керек эди де онынъ булайда, — деди яс шыдамсыз.

— Йок, яс, курткады хайырсыз этер уъшин керек зат бар. Мурзатайдынъ яткан орындыгынынъ йога-рында илинип турады кайыс камышы. Сол камышы колынъда болса, сага биревдинъ де куъши етеек ту-выл, — деди.

— Ва, онда кирип, камышыды алган кыйын ту-выл. Оны буъгуън де урлайым, — деди оъктемсип яс.

— Йок, камышыды олай алып болаяк тувыл. Мурзатайдынъ басамагын оътсенъ, собалак ийт ятады. Ол сени эсиктен тоърге шыгармас. Ийтке боъденединъ эти керек. Оны ашаганлай ийт уйкыга кобмилеек.

Сол заманда камышыды алып кашпага болаяксынъ, — деди сыйыр.

Коккоьз сыйырдынъ мойныннан кушаклап:

— Анамдай уйретесинъ сен мени. Кайда кетсем де сенсиз абыт этпеспен. Устинъе шанъ да кондыр-маспан сенинъ, — дегенлей, сыйыр мунынъ соьзин боьлип:

— Боьденеди кайдан алаяк даьменъ бар ды? Оны неге сорамайсынъ? — деди.

— Боьденелер кырда коьп, анъшылар да аз тувьлар. Тилермен, — деди яс.

— Акмак, кишкенекей торгайдай кусты ким ди сага тегин оьлтирип береек? Сен ога не затынъды береексинъ? Мурзатайдынъ собалагы аьр куьн сайын уьш боьдене ашайды. Ийтти карайтаган аьдем ярдам-ласпага болар. Тек онынъ да Мурзатайдан коркпай ярдам этеегине шекленемен, — деди.

Яс уьндемей шыгып келди. Аксамда айланып котанга кирди. Кисесиннен шыгарып сыйырга боьденеди коьрсетти.

— Аьперим сага, не бердинъ боьдене уьшин? — деп сорады сыйыр.

— Бир алтын каьпикти Мурзатай мага берген эди эрте заманда. Мен оны казадан куткарган эдим, — деди.

— Олай болса ийги. Тезден Мурзатай мунда келеек, йигиттей бол, тез йыбырда, — деди сыйыр суьйинип.

Коккоьз шыкты котаннан, баягы ериннен Мурзатайдынъ котанга киргенин анъылып баслады. Мине Мурзатай кайкалап котанга кирди. Коккоьз де оратылып, артыннан анъшы шапкандай болып, Мурзатайдынъ уйине кирди. Ол да басамактан туьсти, уйкен собалак ийт аягына согылып муны йыкты. Астына салып, мойныннан ыслады. Яс тегаран колын босатып, мунынъ авызына боьденеди ийтеди. Собалак солыган теридей болып йылысып ястынъ уьстиннен туьсти. Созылып орнына ятып калды. Коккоьз шоршып туруп, сермеп камышыды алды. Яс та уьйден шыгып, пишеннинъ арасына тасаланды. Мурзатайдынъ кабактай йылтыраган басын коьрди де, Коккоьз тасаланды. Арт беттен айланып котанга кирди. Сыйыр камышыга аялак суьйинди. Тек тиле-ди: «Камышынъды белинъе кыстыр, оны бирев де

коьрмесин. Оьзинъ де мени шынжырлардан босат. Обыр куртка сезбей шыксак йолга, Нурханнынъ наьсиби. Эсинъде болсын, камышы ман тек басына сокпага керексинъ, сак бол! Камышы колынънан туьссе, экевимиз де кара эшеклер болып оьмири калаякпыз», — деди сыйыр.

Сонъ яс сыйырды авыр шынжырлардан босатты. Ал эндигиси шыгамыз дегенлей, котанга баягы обыр куртка кирди. Бақырып, кышкырып куьжырланып, акырып этпегени калмады. Эндигиси яска юыклап, ястынъ бетине сермеймен дегенлей, эсине сыйырдынъ соьзлери туьсти. Яс деген куьшин салып обыр курткадынъ басына сокты. Обыр куртка ер сыпыртып миявлап, кара мысыкка доьнди. Сыйыр калтыр-култыр этип:

— Аллага шуькир, яным шыкты ол наьлет сенинъ колынънан камышыды алады деп, — деди эсин йыялмай. Сонъ косты: — Ал, йигит, кетеек! Мысык Мурзатайга анълатса, сага кыйын болар оны енъмеге каралдысында. Ал бир тостакай суьт сав. Янме-ян оны иш, — деди.

Коккоьз сыйырды тартты, тостакай суьтти симирди эм котаннан шыгып йобнедилер. Уйкен азбардан шыкканша дейим экевлери де ян-якка каранып, туьрли сеслерге де сескенип бардылар. Муртазайдынъ каралдысы артта калган сонъ, яс кисесиннен йип тымалакты шыгарып ерге таслады. Сонынъ артыннан булар да йобнедилер ызлап. Танъ атканша токтамай юрдилер. Сыйыр ясты, яс та сыйырды асыктырып бардылар. Танъ да атты, куьннинъ саьвлелери коьзди каматып ян-якка йылувын шаштылар. Неге де болсын яс артына карады.

— Э, артымыздан кувгын келеятыр, — деди Коккоьз.

— Оннан кашып кутылып болмас, йигиттей бол! Камышыдынъ сабын берк этип ысла! Колынънан сувырып алса — маскара болдык, — деп яска юыклады сыйыр, тап не болсак та бирге болаяк, дегендей болып.

— Ийттен тувган урлакай, йьмансыз кара кул! Мен сени соьле кара эшекке доьндирип, кара куьн тувдырайым! — деди яска юыклап келип Мурзатай. Сага туваяк куьнди алла душпанынъа да бермесин, — деп сыйырды да шыбык пан тартып алды. Сыйыр яска коркынышлы карады: ах, каска, куьшинъ етер-

ме мунав аювга дегендей болып. Мурзатай булардын тоьгерегинде айланып коьп баркылдады. Яс куьлемсиреп Мурзатайга карап турды. Мурзатай авызы коьпирип соьзге кызганы ман, Коьккоьз деген куьши мен мунынъ басына камышы ман тартты. Давдай Мурзатай кара эшекке доьнди.

— Ал, Мурзатай, меним балалыктан бербетин канымды ишкен эдинъ. Эндигиси сен мага исле. Соьле отлап кал, артка кайтсак, артымыздан иерерсинъ, — деди яс эшекке. Эшек те оькире-оькире агаштынъ шетине отламага кирди. Сыйыр ман бирге Коьккоьз де йиптинъ ызыннан ызлап йоьнедилер. Куьн де куслыкка етти, булардынъ алдында тыгырып баратаган йип тымалак та таьвесилди. Ян-ягына карады яс, тек бир зат та коьрмеді.

— Солга ал, солга, теренге кирсенъ — шынар теректи коьрерсинъ. Ога тагылмаган агаш та, суьек те калган болмас, — деди сыйыр.

«Ярабий, сосы обыр курткадынъ неси болады экен. Билмеген заты йок» деп, сейирсинди яс. Сонъ сыйыр коьрсеткен йол ман теренге кирди. Тувра экен сыйырдынъ айтувы. Шынар теректинъ йогарына илинген суьеклерди коьрсенъ де, юрегинъ сескенеек. Занъыр-зунъыр этип, бир-бирине согылысадылар, теректинъ туьбинде манъгаз. Яс зыранълап манъгаздынъ эсигине келеди. Ама ол киртли. Аьдем ызы да коьринмейди бир ерде де. Юреги алып кетип, Коьккоьз эсикти деген куьши мен тартты. Энегеси мен бирге юлкып алды эсикти. Тек неди бу: манъгаздынъ ортасында узун такта тапшан?! Ога бас бетиннен де, аяктарыннан да кыз байланган. Аркасында да обыр курткадынъ тал шыбыкларынынъ коькшил ызлары. Яс тизлериннен шоьнъкип кыздынъ басын коьтерип карады. «Нурхан, Нурхан! Мен шуьшлимен сенинъ шеккен азабынъа», — деп ышкынып кышкырды яс, коьмекейи босап. Сыйыр касына келип:

— Неге турасынъ, арканлардан босат. Оьзин де эсикке, таза авага шыгар! Суьт ишир! Суьт пен аркасын, яраларын сыйпа, — деди. Коьккоьз асыгып, арканларды шешип, Нурханды коьтерип эсикке шыгарып, коьгоьленге салды. Кыз тегаран тынысын алып, коьзлерин де ашаламай, ынъыранды. Коьккоьз сыйырды тартып, суьтти зор ман авызына куйып баслады.

Яраларына суьт якты. Кыздынъ нурлы бетине карап турды. Сыйыр да кыздынъ касына ятты.

Хыйлы заман озган сонъ, кыз коьзлерин ашып: «Калай бек кешиктинъ, Коьккоьз! Обыр курткага оьмиримди кестирдинъ де», — деп йылап йиберди.

— Нурхан, аьруьвим! Сав экенсинъ, мен коьргенмен сага тувган куьнди. Эндигиси тыншай, яшавымыз баска болып кетеек, — деди.

— Коьккоьз, Коьккоьз, анав эсикти беркит. Обыр куртка келсе, бизди маскара этер, — деди кыз, коркынышлы карап яска.

Яс куьлемсиреди. «Эндигиси заманлар туьрлендилер. Обыр куртка оьмири ювымас биз болган ерге. Мурзатай да кара эшекке доьнген. Артымызга кайтсак, коьрерсинъ», — деди Коьккоьз, кызга суьйинишлы карап.

— Коьккоьз, ол калай болды? Ол куьнди бизге ким тувдырды? — деп сорады кыз.

— Баьри затты айтып, бу ийгиликти бизге коьрсеткен мине мунавы, — деп Коьккоьз сыйырды коьрсетти. Тек кыз сейирсинип яска карады, ама ястынъ соьзлерининъ маьнесин анъламады. Сыйыр булардынъ соьзлери кутылгышай карады. Сонъ Коьккоьзге тиледи:

— Меним де бир тилегимди этсенъ экен! Тилеймен, авыртып эки муьйизимнинъ арасына согаш, — деди.

— Йок, оны эталмаспан, не де айт, тек сени согалмаспан, — деди яс катырып.

— Оьмири бу куьнди сагынып турганман. Мени де суьйинтинъиз оьзинъиздей. Сок яным, сырымды айтып, аьсиретимди коьрип, оьсиетимди этейим, — деп тиледи сыйыр.

Ястынъ юреги куьлпилдеп хыйлы заман турды. Сонъ камышы ман деген куьшин салып сыйырдынъ муьйизлерининъ арасына сокты. Камышыды да коьгоьленге таслап, оьзи бурылып кетти. Айланып артына кайтса — орта ясыннан озган кыскайклы Нурханды кушаклап олтыры.

— Сен... сиз де кайдан шыктынъыз? Баягы обыр курткадынъ куллыгы болар. Токта мен соьле ога коьрсетейим деп, — ол да энъкейди:

— Йок, ясым, сага термилип ясаган ананъман. Обыр куртка тувылма мени яратып, Мурзатайга алма-

га каърлеген. Унамаган сонъ сыйырга доьндирип, оьмиримди кесип турган. Сени де ыргат этип кулла- нып, котанга капаганы, — деди.

Коьккоьз сыгып анасын кушаклап, коькирегине басын коьмпип, хыйлы заман турды. Бири-бирлерине термилген уьш ян да косылып онъып оьсип яшап калдылар.

Ыйнанмасанъыз, излеп тавып, йолыгысып сора- нъыз.

Эрке

Бурын-бурын заманда байлыгы савлай дуныяга айтылган Крымгерей хан яшаган. Кумырыскадай тоь- гилген кара кумак койлары, мынълаган атлары, сан- сыз-сапатсыз туварлары болыпты. Баьри байлыкты да Крымгерей улы уьшин йыйган. Улына карап коьзле- ри тоймайды Крымгерейдинъ. Казгерейдинъ айткан соьзи ерге туьспейди, сагынган затлары табылмай болмайды, куьсеген аслары янме-ян асылмай калмай- ды. Баьриси де мунынъ тоьгерегинде айланып, айт- кан соьзлерин ерге туьсирмей, не зат пан да суьйинт- пеге каьр шегеди.

Эр эркеси тентек болар дегенге усап, Казгерей де уьйлеге дейим орыннан турмас, асын ишип атка ми- нип кетсе, уьйге келеегин эсине алмас. Ишки мен, кы- дырув ман, туьрли-туьрли кийимлер тиктирип киюв мен оздылар онынъ куьнлери.

Хан десенъ коьп куьрести оьзи савда Казгерейди уьйлендирмеге. Ама ога яраган кызды не излеселер де табалмадылар. Кенъбай эм уьйкен коькирек тентек яс, коьрген-коьрген кызына ат тагып, аьр бирине де селеке этип, бурылып кетер эди. Соьзининъ сыйы йок экенин анълаган сонъ, хан да эки-меки Казгерейге тилек салганын койды.

Тек атасы коьзлерин юмса, таьвкешеге йыйылган каралды толган аьдемлерди коьретаган эди. Йиени- нинъ колыннан этип орамга шыкпага аьсирет болып калды. Сонынъ уьшин ол мыдахланып, ызаланып юре- таган эди. Картлык карап турмайды да. Эне оны ман яслылардынъ коьплери анав дуныяга кеткенлер, Крымгерейге не кеше, не куьндиз бир тынышлык йок эди ойлардан. Кардаш-кавымнан биреве де йок, оьзи

ялгыздай, улы да ялгыз калайк дуныяда. Ала-коьк- тен, ала-ерден хан каты авырыйды. Куьннен-куьнге онынъ аьли осалдан осалга тартады. Оьлеегин сез- генде, улын касына шақыртады:

— Ясым, тынъла мени аьруьв этип. Ялгызлык кыйын. Басынъа халк йыйылса сасарсынъ, — деди.

— Ва, не болганды? Авырган-авырган оьлетаган болса, дуныяда аьдем де калмас эди. Сен энтте ме- ним артыма да калайксынъ, атам! Ал бос мандырак- лап, йолдаслардан да калдырдынъ. Олар буьгуьн атшабыска кеттилер. Онда йыйылмаган аьдем кал- мас, дия? — деп атасына оьзиндикин айта берди.

Атасынынъ коьзлери ясландылар. Авыр куьрси- нип, ол Казгерейге карады:

— Кеше-куьн ятып уйкламай, бир ерде бес та- кыйка олтырмай, сага деп дуныя малды йыйдым. Терис эткенмен. Оны тек соьле анъладым, ясым. Ко- лынъдагына сак бол, йолдасларды тешкерип сайла. Сени излегенлер коьп боларлар. Баьри байлыгымнынъ да иеси сенсинъ. Баьрисин де колынъа ал, санын- сапатын бил. Юмарт аьдемнинъ басы болмайтаган. Берип билгендей, алып та билмеге керек. Коспасанъ, байлык оьспейди. Эндигиси сонъгы соьзим. Яшавдан тамам безип, дуныядан кеткинъ келсе, табанга минер- синъ. Онда уьйкен мыкка илинген ювен бар. Сога асыларсынъ. Сени коьтереек, мен карагаман. Мага да атам оьсиет эткен эди. Тек мен атамнынъ сонъгы соьзлериннен шыкпадым. Мага керекпеди. Ким би- леди, сага керегип олтырса, карарсынъ. Алла керек- тирмесин, ясым! Йигиттей бол, ялгызым, — деп айтып коьзлерин юмды. Казгерей куьлемсиреп:

— Ва, атай, аьлеметсинъ сен! Мен уьйтип кайдан этейим? Халк мага сукланады, бизим байлыгымыз- га, — деди.

Крымгерей уьндемеди, коьзлерин де ашпады.

Атасынынъ яны шыкканын да анъламай калды эрке ул...

Уьш йыл да озды. Айтувлы эм халкка белгили йигит ханнынъ каралдысында бир аксак козы да кал- мады.

Тапканын ишип, эсирсе, киселериндегин халкка уьлестирип, болганын шашты, тоькти. Сувдай агып кетти ханнынъ байлыгы.

Бир куьн Казгерейди тойга шақырып йолдаслары

келдилер. Мунавы суыйинип аьзирленип баслады. «Яв, аькетпеге курманлыгынъ аьзирме? Биз де сага сенип келгенмиз, — дедилер олар. — Яв, неге кылыпсып турысынъ уьндемей? Бир койды кызганып турысынъ-ма? Кешединъ ишинде юздинъ басын тас эткенинъ ша?» — деп каныктылар ога.

Казгерей шыгып кетти эм хыйлы заман озган сонъ, сокыр коразды алып уйге кирди: «Мине, яслар, мунавдан баска, оллахый, бир затым да йок!» — деп.

Экпей, емеге суыйгенлер, оьстирмей, сойып уйренгенлер, бермей, тек алып яшаганлар, авызлары отялынлы соьзлерге толып эсикке адымладылар. Ток-тала берип:

— Яв, тентек, акшанъ ша? Акшанъ да йокпа? Ярыл алай, сасык боькше. Караш та кувис-муыйистен, — деп каныктылар Казгерейге.

Бир затым да йок. Болганда сизден кызганмадым, — деди яс. Ханнынъ ярлы улына селеке этип, йолдаслары шыгып кеттилер. Кенем де мунавы ар-ларыннан ымтылды. Тек яслардынъ бирев:

— Яв, уйинъде олтыр. Косымшасы йокка — юбаныш та йок, — деди.

Алла соккан ийттей болып калды турган еринде Казгерей. Ишпеге ас та, емеге оьтпек те тапшай, ханнынъ улы каьрип болды. Бир аьдем кесек оьтпек бермеди. Шакрып тостакай шайды иширмеди. Уйиннен шыкпай, тоьринде олтырып, асын-сувын ишип, коньп калатаган йолдаслары ясырынып, тасаланып басладылар.

Казгерейдинъ юмартлыгын муттылар, селекелеп, хабарга салып басладылар.

Уйиннен шыкпага заьр болып калды Казгерей. Халк селекесин коьтерип болама?

Акшады мисетке сайымай, тилеген тенълерине увислап уьлестирип, санап та карамайтаган эди. Ата-сынынъ байлыгынынъ сонъгы болмаяктай коьрген эди. Тувра айтылады: «Манълай теринъди тоькпесенъ — байлыктынъ басын билмессинъ» деп.

«Каьрип, атам! Мага туваяк куьнди билген экенинъ. Сонынъ уьшин оькинишли карап, кыйналып ян бергенинъ, — деп йылап табанга минди. Караганлай — табаннынъ муыйисинде илинген ювенди коьрди. Коллары ман ыслап, юрегиндегин айтып, йыламсырады: — Айхай, атам! Заманды арт кайтарып болес-

не керек эди-ав. Болганынъды, каьрип болып йыйганынъды тоьктим, шаштым. Карызнанънынъ арты болмаяктай коьрдим, акша таьвесилмес деп билдим. Ялгыз бир оьсиетинъди битирейим, — деди. Аяклары-коллары калтырап, ювенге бир кесек заман карап турды. — Асылсам — коьтерерме экен? Багана шириген болса ша?» — деп савлай кевдеси мен ювенге асылып тартты. «Зав-зав-зав» этип тактадынъ арасынан алтын каьпиклер куйылып басладылар. Эки шелек алатаган ялпак шоьлмек эки — уьш такыйкадынъ ишинде толды.

Казгерей бувынлары босап, орыннан коьзгалмай, олтырып калды. Сонъ эсин йыйып, суыйинишке толды.

Аз-аздан йок эткен малларын йыйып баслады. Аьвелги йолдасларын ол да мутты. «Тенъди тинтип сайла, яманыннан — яхшысын анълап кара, сырынъды тоькпеге асыкпа, зор ман йолдас этемен деп каныкпа» деген атасынынъ ахыр соьзин эндигиси эсиннен тайдырмады. Ишкиди, ойсыз яшавды артка таслап, уйленип, янъы яшавды баслады.

ЭШКИ

Таслар, тавлар сыбырдасып, сырласып, хабарласып, соьйлесип, баьри янлар да бири-бирин анълайтаган заманлар болган. Мынъ йыллар артта, бийик тавдынъ тоьменинде калын агашлык оьскен.

Теректе — емек баьри янларга да. Терек болган ерде яшав да кайнайды, куслар да сарнайды. Сол агаштынъ ишинде Эшки яшаган. Ерге энъкейип оьлен емеген. Наьзик бутаклар, тереклердинъ япыраklары болмаса, авызына зат салмаган. Ярасыклы коькшил Эшки оьзин семиртип юрген. Коьп айланды тавдынъ, тастынъ арасында оьзине ян йолдас излеп. Язлыктынъ бир куьнинде ала коьктен, ала ерден мунынъ алдына кара Теке йолыкты. Сол шактан баслап экелери айырылмадылар. Йолсыз ерге сокпак салып, бийик эм тик каяларга йоргалап, яс тереклердинъ даьмли бутакларын еп юрдилер. Теке бийиктен бийикти сайлап, аьдем баспаган ерлерден емек изледилер. Эшки текединъ артыннан иермеге кыйналады. Теке Эшкиге селекелеп: «Мэ-ээ, болмаяк! Ерде сыйырдай суьзип юресинъ. Януварлар таптаган япыраklарды куьйзейсинъ. Йогарда тек тик кырлардынъ куьнтувар

бетинде оскен тереклердинъ япыраклары даьмли», — деп токтамайды.

Тек Эшки не куьрессе де, онынъ артыннан ызлаялмайды. «Кал тоьменде. Мен эсинъе туьссем, йогарга карарсынъ», — дегени де бир болды, туягы баскан уйкен тас опырады. Эм суьрип алып Текеди де каядан ийтеди. Эшки ян-якка шапты, кышкырды. Кышкырыктан не шыксын? Текединъ куьни курыды. Йигерли Теке алдына шыгар деп коьп уьмит этип те турды. Туьрли сеслерге кулак салып тынълап Эшки Текеди излестирди. Тек таппады. Бу кайгылы куьнлеринде Эшки козлады. Текединъ кайгысы артта калды. Кишкенекей коькшил Улак анасын суьйинтти. Улак та айлак колайсыз наьзик эди. Юмага дейим де аякларын катырып басалмай турды. Тек оныншы куьнинде Эшкидинъ артыннан иермеге тармасып карады. Суьтке тойса, анасына эркелеп шоршып та баслады. Анасы отлавга тавга шыкпага мырад этти. Улакты таса ерге аькетти, бийик тастынъ салкынында калдырды. «Улак-Улак-ул балам. Мен отлакка барайым. Даьмли япыраклар ашайым, сага коьп суьт аькелейим, мен келгенше ятып тур. Бир януварга сес берме. Сен аьли де карувсызсынъ, тезден артымнан да иерип басларсынъ. Бир затка да сес бермей тур. Кеште келермен», — деди. Улагын тойгысты, таса ерге ийтеди эм йолга шыкты.

Эшки каргып, шоршып, тастан таска йоргалап, отлап баслады. Хыйлы заман озган сонъ, артына кайтпага карады. Эшки дуьнясын мутты эм оьзи де капканга аягы капканын анъламай калды. Не куьрести, не каьрледи, аягын шыгаралмады. «Ах, мен не эттим? Оьмири аягым баспаган сокпакка неге туьс-тим? Акылым басымнан шыкты, — деп коьп кышкырды, коьп йылады. Эшки Улагы уьшин айлак кыйналды. Отлап билмейди, суьтсиз оьлеек каьрип балам. Яде йьрткыш януварларга емек болаяк» деп, ынъыранды.

Тагы да алысты капкан ман. Тек аягынынъ терисин сыдырып алды. Сонынъ арасында эки анъшы да коьринди сокпакта. «Караш та, караш ким туьскенин капканга?» — деп узын анъшы маштакка айтты.

Анъшылардынъ коллары да, дорбалары да этке толган эди. Узын, каты суслы анъшы йолдасына: «Мунавын да сойып, шапалап салаяк. Арыгамыз. Ол-

тырсак орнымыздан козгалмага эринермиз. Мунав такым этти уйге аькетпеге керек», — деди.

Маштак анъшы, танъ шырайлы киси эди. Йолдасына карап: «Караш та, калай ярасыклы януварды мунавы, э? Мен юьыктан тав Эшкиди коьрген йок эдим. Анав муьйизлери ша? Оьрилген оьрмелердей болып коькке коьтерилгенлер. Мунавынынъ эш те улагы бар болар, яде козлаяк. Коьресинъме?» — деди.

«Керекпе мага онынъ улагы-мулагы. Сой десенъ сояман. Капканды сен салгансынъ, эшки сеники. Суьйгенинъди эт. Кой десенъ — кояман. Калсын эшкинъ капканда. Каскыр келер аксамда. Капкан калар шонъкырда», — деп куьлди. Эшки яны тырнагына сыйынып тынълап турады. Маштак анъшыдынъ йылы шырайы мунунъ юрегине йьлуьлык эндирди. Эм ол тилеп баслады: «Энъ акыллы сав дуьняда аьдем миллети. Алла ман тилеймен, тынъланъыз мени. Тастынъ янында он куьнге янъы толган кишкей Улагым калган. Отлап билмейди. Сынъар бир кере эмгистип келейим. Алла уьшин туьлките, карыскырга, аюьга азык болаяк. Кешке дейим саклап тураяк. Сонъ коркып кышкырыкты баслаяк. Сонъгы соьзимди айтып сенимин уьзип келейим, — деди. Узын анъшы савлай орманды басына кийип, тереклерде олтырган кусларды сескентип, куьлди: «Каратага, сен кылыпды. Яхшы йолга, йолдас, — деп капканды ашып йибереш емекти. Оьлеексинъ мунавдай затка», — деп.

Эшки аявлы манъырап, тамам бозлап йылаганга усатып тагы да тиледи: «Алла уьшин, оьлтирментиз кишкей Улакты. Сонъы кере коьрип, соьзимди айтып келейим. Ант этемен, кешке артымга етермен», — деди, маштак анъшыга сенуьвли карап. Неге де болсын маштак анъшыдынъ юреги ийип кетти. Эм ол уьндемей Эшкидинъ касына келип, капканды ашты да: «Кешке дери сакларман. Соьзинъе берк бол», — деди. Эшки арт аягын тегаран суьйреп, тентирекший берип, йолга туьсти. «Акмак. Капканга туьскен, алла берген, савга этип йиберген малды артына йибердинъ, — деп Узын анъшы шамгалды йолдасына. Сонъ ашувын енъалмай, эки коянды, уьш баьпийди артпагына салды. — Сен Эшкинъди саклаяк боларсынъ. Мен уйге кетемен. Сенинъ аьвмедий басынъды саклап турмага заманым йок», — деди. Эм бурылып уйге йоьнеди.

Йолдасы соъз де айтпады. Тек онынъ юрегин туурли-туурли ойлар бийледилер. Оъзи де Эшкидинъ артына кайтып келеегине шекленди. Этпеге зат йок. Йибергеннен сонъ сакламага да керек. Заман кешке дейим аз тувыл. Анъшы агаш ишине коьмилди. Хыйлы заман озган сонъ, айланып олтырган ерине келди. Шырпыларды ййды эм от якты. Дорбасыннан шыгарып каткан атык пан пыслакты еп баслады. Шырпылар да тырсылдап, ян-якка йылтынларды шашып янадылар. Анъшы да отка кыздырына берип, мызгап кетти. «Кеш яхшы болсын. Кешиктим. Айткан заманынъга ете алмадым. Кеширинъиз. Ялгыз болсам, етеек те болар эдим. Яным сага курман болсын. Шынты аьдемсинъ. Улак та сага алла ман аманат», — деди Эшки уйкен коьзлери коьзяска толып. Анъшы сасып калды. Эшки мен Улак коьзлерине коьрингендей коьрди. Сонъ кадели сейирсинди эм аяп та алды. «Кадамсыз! Бийик каялардынъ арасына кашып кеткен болсанъ», — деди.

«Аьдемнен кайда кашып кутылаяксынъ. Соьзди берсенъ, толтырмай болмас. Мен ант эткенмен, — деди Эшки басын тоьмен ийип. Сонъ мыдакланып булай косты: — Суьйгенинъди эт бизди. Улакка да менсиз яшав йок. Ялгыз калса, ол да йырткышларга емек болаяк». Улак та анасына уйкаланып, эммеге куьреседи. Эшки авыр ойга коьмилген, аьжелдинъ хабарын эситпеге аьзирленген. Сескене берип тоьгерегине де карайды. Анав Узын анъшы яне шыгаяктай коьреди.

Маштак анъшы ойлап турды. Мунынъ юрегин бир суьйинишли ойлар бийледилер. Кишкей Улакты колына алып, басыннан сыйпады. Саклап турган Эшкиге: «Соьзинъе берк болдынъ. Мага сенип Улагынъды да алып келдинъ. Экевинъиз де яхшы йолга кетинъиз. Эндигиси сак бол», — деди.

Суьйинип Эшки Улагын да алып оьз сокпагы ман кетти. Анъшы да аксамда уйине кайтты. Буьгуьнги куьнди ол яшавынынъ энъ ийги куьни деп санады.

Кирпи эм туьлки

Бурын-бурын заманда бир тынълавсыз коьжек бо-лыпты. Не атасы Салпы Кулак коьяннынъ, не анасы Кылай коьяннынъ айтканын этсе, не керек эди. Баь-

ри коьянлар бир якта ойнасалар, отласалар — бу баска якка кашып кетер. Ата-анасынынъ куьшлери етпеген сонъ: «Не болсанъ да бол! Бизим акыл — бакыл болса, адассанъ, яде баьлеге йолыксанъ — оькинерсинъ!» — деп токтастылар. Оннан сонъ ога бирев де уьндемеди, соьйлеп те кыйналмады.

Бир куьн Коьжек калын кара агаштынъ ишине коьмилди. Каргып, шоршып бараятканлай, мунынъ алдыннан уйкен кара кус ушып кетеди. Коьжек сескенди, бирден оксыды да оьткир туьбирге дорсылдап йыгылды. «Кыжжык! Кыжжык! Кыжжык» — деп ышкынып кышкырды. Ама онынъ кышкырыгына бирев де ювырып келмеди. Ялгыз юргенге йолдас барма! Коьжек не шаклы куьрессе де, турып кеталмады. Эки арт аягын басалмай калды. Деген куьшин салып ашык ерге шыкпага куьрести. Суьйретиле-суьйретиле уйкен эмен теректинъ туьбине етти. Агаш тырсылдаса да сескен, куслар кышкырсалар да сескен, япыраклар сыбырдасалар да сескен, калтыравык болмага етти. Сонынъ арасында терекке Карга коьныпты.

«Кар! Кар! Кар! Коьрр-рейим, кылыксыз! Коьрр-рейим, тынълавсыз! — деп сав агашлыкты басына кийип, каркылдап баслады. — Токта, соьле туьлки яде боьри келсе — куьнинъди коьрерсинъ! Айванлар ада-сып кирмеген агашлыкта не затынъ калган эди? Бойдак баьлеге йолыгар, кылыксыз — кутырып, куйыга атылар» — деп токтавсыздан каркылдайды кара карга.

Коьжек оьлмеге еткен. Уьн де йок, сес те йок, пысып калган теректинъ туьбинде.

Сол вакытта карт Кирпи кыдырып юрген агашта. Пыр-пырс этип пырсылдап, Кирпи келди эмен теректинъ астына.

Каргадынъ хабарын хыйлы заман тынълап та турды.

— Хайырма, Карга-аьптей, калай бек каркылдайсынъ? Юмырткаларынъды Йылан акаштыма? Яде балапанынъды кара кус оьлтирдиме? Не болыпты? Савлай агашты басынъа киесинъ де? — деп йинишке бурынын коькке коьтерип сорады. Каргадынъ авызына онъмаган туьссин?

— Сырпылдап ерде тегаран юресинъ! Ер ярылып сени ютаякпа? Дуныядан не хабарынъ бар ды? Мине мен коьрмейтаган эш бир зат барма? — деди.

— Мен оозимге керекти коьремен. Мен ерде яшайман, меним ооз каьрим, ооз керегим. Онынъ ушин неге каркылдайсынъ? — деди ашувланып Кирпи.

— Ва, анав тынълавсыз кылай Коьжектинъ эткенин караш та! Инсан кирмеген агашта ятып калган. Аякларын сындырган, — деп кар-кар-кар этип куылди карга.

— Кайда экен, язык? Юргендей аьли йокпа? — деп сорады Кирпи.

— Ах, сокыр тегенек. Аьруьв этип караш та. Коьрмейсинъме? Теректинъ энъ туьбинде ятырды да, — деди Карга.

Кирпи эмен теректинъ туьбине ювыклады. Тынысын авыр алып, созылып яткан Коьжекти коьрди.

— Хайырма, досым? Аьлинъ осалдай коьремен. Аякларынъма? — деп сорады Кирпи.

Кирпидинъ юмсака соьзлерин эситкенлей, Коьжек йыламсырады: «Эки арт аягымды басалмайман. Ойнай-ойнай агашлыкта адастым. Кустан сескенип каргыдым да туьбирге йыгылдым», — деди Коьжек, коьмеккейи босап.

— Коьрейим, коьррейим, коьррейим. Эне кылып Туьлки агаштынъ шетинде емек излеп юри. Сенинъ акылсыз басынъды кемирер, — деп каркылдады бакылшы карга.

Кирпи ян-якка карады. Сонъ йинишке бурыны ман авады ийискиледи. Коьжекке карап: «Карга оьтирик айтпас. Туьлкидинъ ийисин сеземен. Сен ятатаганынъдай ятып тур, мен оны алдандырып карайым. Наьсибинъ болса, карга авызын ашпас. Мен кеттим, баска йол бар болса яхшы», — деп Кирпи йоьнеди.

Тегаран шыкты Кирпи уьйкен сокпакка. Ол да артына бурылды: «Алал болсанъ — йолынъ ашык деген сол экен, эне уш куьннен бербетин авызымга бир зат салган йокпан», — деп Туьлки Кирпиди сермеди. Кирпи такыйкадынъ ишинде топланды. Туьлки не куьрессе де — ийнелерге согылып, авызын яралады. Тыгыртып та карады — Кирпи ашылмады.

— Йолдас, асыкпа, меннен юмсака эм даьмли зат ашаяк болсанъ ша? — деп сорады Кирпи. — Тынъла мени, оькинмессинъ, — деп косты.

— Бир такыйка саклап тургандай амалым йок. Караш акылды. Эндигиси мени, кылып Туьлки-

ди алдаяк болып турганына. Арсыз экенсинъ, — деди Туьлки кыршынып. Оьткир тырнаклары ман Кирпидинъ бурнына сермеди. Тек акырып янына тайды. Кирпи бурнын ясырды эм ийнелерин терейтти.

— Мени зор ман ашап болмаягынъды билмейсинъме «акыллы»? Яде тегенеклерим юмсайгандай коьресинъме? Соьзимди тынъла — хайыр болар, — деди кажымай Кирпи.

Туьлки ашувланса да уьндемеди. Сермеп алып огырсыз Кирпиди ашап болмаган сонъ, ол да бир зат ойланды: «Мен Туьлки болмай маьскеге доьнейим, сени алдамасам, коьрейим?» — деди ишиннен. Ама Кирпиге екирди:

— Тынълайман, айт хабарынъды. Сен де мени не зат пан сейирсиндиреек экенсинъ, тегенек топ? — деди уьйкенсиреп.

— Туьлки! Савлай агашлыктынъ бетювары сенсинъ, сенинъ тонынъ йылтырап эректен коьзимизди камалайды. Куйрыгынъа савлай ийтлер карайды. Йинишке эм ярасыклы авызынъ ман карт Кирпидинъ тегенекли этин кайзап турааксыма? Мен агаштынъ шетиндеги коьлге ювынып шыksam — коьрерсинъ сейир затты! Коьлди коьргенсинъме? Онынъ шети кайнап турады, билесинъме? Онда туьссенъ — тегенексиз болып шыгасынъ. Мен де агашлыктагы инсанларды шийкендирмей — юмсака болгым келген эди, — деди. Туьлки айлака сейирсинди эм суьйинди.

— Ол коьл узактама? — деп сорады.

— Сага, досым, ювык, мага — ярым куьнлик йол, — деди Кирпи.

Туьлкидинъ силекейи шыбырады. Шыдамсызланып тислерин ыржайтады. Сонъ эсин йыйып: Юраьше! Оны да коьрейик, алдасанъ мен сени... коьрерсинъ оьзинъ, — дейди.

— Кар! Кар! Кар! Кылышты акыл енъер! Кирпи де кирпи болмасынтага оьзин енъдирсе! Кар! Кар! Кар! Эттен эрекке кетесинъ, тентекбас, — деп баягы карга каркылдап, Туьлкиди сескендирип, Кирпидинъ тоьгериннен айланып баслады.

— Кирпи! Не дейди сосы-ав? Кайдады юмсака эт? Карга бир зат коьрген. Коьресинъме, айлака оьзеле-неди? — деди Туьлки.

— Ким алады кулагына карт каргадынъ каркылдавын? Ол алжыган! Не болса — соны соьйлейди.

Былтыр коьргенин быйыл айтады. Ол алдыга ушты-ма? Эне сонда болар емек! Этти карга сеннен де бек суьеди, билмейсинъме? Зыранълаяк, досым! — деди Кирпи.

— У, кырсыз, наьлет! Караш та сен оны! Ол да мени алдаяк болып туры! Токта! Туьсер ол карт каркылдавык меним алдыма! Ашамай, йьрткышлап тас-ларман, — деп кыршынды Туьлки.

— Ай-вой! Каргага кимнинъ хатери калсын! Ол не тили мен, не кылыгы ман инсанларды ашшытпаса — тынышлык таппайды. Оннан карт мунав агашта бирев де йок. Ястан не хайыр бас илемесе, — деди тынысын тегаран алып Кирпи.

Туьлки ашыккан, оьзи ыйнанып та алмайды Кирпиге де. «Сен де соьз бен алдандырып барасынъ. Кала сол адавыс коьлинъ? — деди Туьлки. «Алдымыздагы кайын теректи коьрмейсинъме? Алдыга кара! Алдыга! Сонынъ касында коьл», — деди Кирпи.

«Казасына калдым, сосы камбактынъ артыннан иерип! Ашайым да тояйымтага сосын. Аз кирпиди ашаганманма? Оьлген йокпан», — деп Кирпиди серме-меге аьзир болып барады. Кирпи де Туьлкидинъ басын ой бийлегенин сезип, сак болып артыннан иере-ди. Туьлки сермеймен десе янме-ян тоьгерекленеди. Ол да безди Туьлкидинъ кылыгынан: «Алаллыкты билмейсинъ, тара, йолдас, тислеринъди тегенеклерим-ге», — деди Кирпи тамам болдырып.

Туьлки ойланды. Алдыга караса — яйылган коьл. «Яв! Хайырсыз, камбак! Эне коьл! Эситесинъме? Атылаш тез болып, — деп кышкырды Туьлки. «Кет алдымнан, соьле атылайым коьлге», — деди Кирпи.

Туьлки теректинъ астына зияпет саклап созы-лып ятты. Кирпи коьлге атылды.

Туьлки тоьгерегине карайды. Не хайыр: тузлы коьлде яшав йок. Тып-тынык ава. Куслар да сарна-майдылар. Каргадынъ оьзи де йок. Даяналмай бу:

— Яа, кара камбак! Эситесинъме мени? Кала шы-гаш, карайым, тегенеклеринъ туьспедилерме? Шык деймен, бакылшы, — деп кышкырды.

— Асыкпа, йолдас, артымнан кел. Ярасыклы то-нынъды юв, — деп селекелеп бакырды Кирпи.

— Тез шык, деп айтаман. Коьп саклаякпанма се-ни, тегенек топ! — деп коьлдинъ ягасында улыды Туьлки.

— Тентек! Ким экен оьзин сага ашатаяк? Йигит болсанъ — ызла, — деди сылкылдап куьлеп Кирпи.

— Не болсам да болайым, — деп Туьлки коьлге атылды. Туьклери симекленип, коьзлери ашшып, эти де ашып баслады. Тегаран бир коьлден шыгып кал-ды Туьлки. Душпаннынъ айтканын эткен маскара-дынъ артыннан еткен дегенге усапты Туьлкидинъ куьлыгы.

Коьп заманлар оздылар. Туьлки туьзелип, аяк уьстине минге дейим, Кирпи де баска йол ман баягы эмен теректинъ астына келди. Ама Коьжекти коьр-меди. Тоьгеректи де кезип шыкты, тек досынынъ ызын да таппады. «Туьлкиден куткараман деп тас-лап кеттим, боьригеме, кабангама едирдим каьрип Коьжекти», — деп Кирпи кадели кыйналды. Сонынъ арасында: «Кар! Кар! Кар! Туьлкиди маскара этип келдинъме, карт маьске», — деп кышкырды карга.

Кирпи ашувын да билдирмей: «Карга-аьптей! Сеннен оьткир коьзли ким бар агашта? Сендей бир кус та йок, дия?» — деди.

— Кар! Элбетте йок, мени мен ким тенълессин? — деп каркылдады.

— Кала, аьше, коьретаган болсанъ, караш та! Мен сынайым: агаштынъ янындагы ашык ерде коянлар ойнайдыларма? Солардынъ ишинде Салпы Кулак коян ман балалары да бар болар, дия? — деди.

— Кар! Кар! Каррайым! — деп ушып теректинъ энъ йогарына конды.

— Кар! Кар! Кар! Эне баьриси де уьйкен шабыста! Караш сен ол кылыкларды! Олар да не затка суьйи-недилер? Сенинъ аксак коянынъ да созылып ятыр анасынынъ касында, — деди Карга.

— Савбол, Карга-аьптей! Сеннен оьткир коьзли бир кус та йок! Эндигиси мен де аьелимди табайым, — деп сырпылдап Кирпи кетти.

Кара йылан

Юзлеген йыллардынъ артында, карлы тавдынъ касында, кара шокрыактынъ янында кишкей авыл ерлескен. Аьдемлери танъ эм татым болганлар, бе-женлерде аслык йылдан-йылга калган. Сол авылда ярлы Умар яшаган. Умардынъ пишеси эрте оьлипти. Оны ман уьш кызы калган. Эриншек эм шуьриш Али-

мат, ойткир тилли, сузык соьзли Асият, ашык юрекли, нур шырайлы кенжепайы Айшат. Эриншекке айтканын елге кетеди, эриншек кимнин айтканын этеди? Уйкыга коьмилсе, уянтып болмас, оьзиннен баска биревди яратпас. Алиматты да суьйтип орныннан коьгалтпага айлак кыйын эди. Асиятка да соьз айтсань, эситпегенин эситерсинь. Тек кенжепайы Айшат пан куьн коьрген карт Умар. Атасын аяп, авызыннан шыккан соьзди ерге туьсирмей, не буйумын да битирип турган ол. Умар да айырып кенжепайын суьбетаган эди.

Яздын басты кайнаткан исси куьнинде уьш аьптели-синълилер, шоьлмеклерин алып, куьндегиндей шокрыакка сувга барадылар. Мине олар, сувга етип, шоьлмеклерин шокрыак тоьгерегине тиздилер. Айшат агаш тостакай ман кезуьв-кезуьв оларды буздай сузык сувга толтырды. Сонъ аьптелерине де тостакайды толтырып сув береди.

— Хайырма? Атанъ кайсы койды соьйганды. Тузлы каткан эт ашап келгендей коьресинъме бизди? — деди Асият. Сонъ сермеп сувды Айшатка шашты. Айшат, уьндемей, тостакайды орнына салды, шоьлмегин ийине орынластырып, тар сокпак пан артына йолланды. Кызлар да йолдын ортасын оздылар, карасалар — йолдын янындагы пишен ампатасы янып туры. «Ва, бирев туьтинди таслап кетипти. Соьндирмеге керек-ав», — деди Айшат, шоьлмекти ерге салып. Пишенге юыкклап караганда, пишеннинъ тоьгерегинде айланган йыланды коьреди. Йылан ысылдап, ян-якка шапшып, отка атылмага каьрлегендей болады.

— Караш, сен ол наьлетти. Ах, сенек пен алып, отка атсанъ деш, — деп кыршынды Алимат.

— Энькеймеге эринмен. Тасты алып, басын эзер эдим, — деди Асият.

— Ва, ол сизге не эткенди? Отты соьндирмеге керекти де. Пишеннинъ астында балалары бар болар каьриптинъ, — деди Айшат. Шоьлмек сувын шашып, ол тутанып бараяткан отты соьндирди. Йылан онъ яктан пишеннинъ астына кирди. Сонъ бир-эки такыйканын ишинде тоьгыз кишкей йыланды артыннан иертип, ысылдап, коьгоьлен ишинде тас болды. Айшат та, сейирсинип, олардын ызларынан карап калды. «Ха-ха-ха-ха!» — деген селеке куьлкиди эситти ол сонда.

— Йылан ман аьдем йолыкса, куьн де токталып карайды, дейдилер. Эки яв бири-бирине расканлар, ал энди не этер экен, деп сен, акылсыз, он йыланды адырга йибердинъ. Каьрип болып энъкейип тостакай ман тегаран алган сувынъды да сыраф эттинъ, — деди Асият.

— Атай сосы сага акыллы кыз деп неге айтканын билсем экен, — деп селекеледи Алимат. — Коьрермиз, буьгуьн не дер экен.

Айшат уьндемей артына кайтты. Шоьлмегин сувга толтырды, бирден ысылдаган сести эситти. Тагы да йылан кайдан шыкты-ав, деп коркып, тоьгерегине карады. Караса карасын, узун кара йылан, камыслардын арасынан шыгып, кыздын алдына авызы ман бир зат салды.

Айшат коркканнан орныннан коьгалмай калды.

«С... с... с... с...», коркпа! Меннен сага хате болаяк туьыл. Сен соьле балаларымды баьледен куткардынъ. Мине мунав алтын юзикти онъ колынънынъ орта бармагына сал. Тилеймен. Юзикти колынънан туьсирме, керексиз шешпе. Эш биревге де берме эм сатпа! Юзик колынънан зор ман шешилсе, шешкенлер калар казага, сага бир зат та болмас. Эсинъде турсын: юзиктинъ алты касы бар. Керек затынъ болса, бир касын ерге тасларсынъ. Мен айтканды тек бирев де билмесин», — деди йылан аьдем давазы ман. Сонъ йылан узун эм домбай кевдесин тегаран суьйреп, увак тасларды, коьгоьленди сыбырдатып, йок болды.

Айшат коркпай да калмай, эситкенине де аьжейипсинип, хыйлы заман тастынъ уьстиндеги оттай йылтыраган юзикке карап калды. Коркувын енъип, энъкейип, юзикти алды. Авыр алтын юзиктинъ ортасында кан тамшылардай болып кызыл каслары ййнай эдилер. Кыз, йыланнынъ айтканын этип, юзикти онъ колыннынъ орта бармагына салды. Юзик тап Айшаттынъ колына оьлшеп этилгендей болып келисти. Суьйишишке юреги толып кыз, шоьлмегининъ де авырын сезбей, уйге асыкты. Эсиктен киргени мен:

— Алимат, Асият. Кайдасынъыз? Карашынъыз меним колыма, — деп колын тутты.

— Оны кайдан таптынъ? Кимнен урладынъ, шая. Басымызга кан куярсынъ, — деп аьптелери кышкырык коьтердилер.

. «Урлакай, урлакай» — деп токтамаганларында, Ай-

шат юзикти кайдан тапканын айтты. Аьптелери суь-йинмедилер, сукландылар. Кара эм куьнши ойлар булардын акылсыз басларын бийледилер. Кеште Айшат каты уйкыга коьмилгенде, олар юзикти кыздын бармагынан шешип алдылар. Юзик уьшин таласып, Алимат пан Асиятка кан явды.

Бирден айындырык яркырап баслады. Коьк гуьрилдеп, каты ел эсти. Тарс-турс этип давил ел, оьмири оьскен тереклерди сындырып, тобан ябылган ямпик уьйдин де басын алып кашты. Карт Умар телеме тесик эски тонын сувыксыраган ийинлерине артып, куньсып, агаш орындыкка олтырды: «Ахырзаман деген сосы болар, э? Алла сакласын, алла сакласын!» — деп колларын яйып сыбырдады.

Бирден «зыйк» деп, эски арбадын тегершигиндей сыкырдап, эсик ашылды. Такыйкадын ишинде уьйдин иши йыланларга толды.

«Ай-ай-ай! Оньмадык. Каза келди уьйимизге. Шая кызын бизди баьлеге калдырды!» — деп кышкырды Алимат атасына.

«Уянттага сол шаяды, неге олтырасын куйылып», — деди Асият.

«Кызым, Айшат. Тур, яным», — деп Умар Айшаты уянтты.

Айшат коьзлерин ашканы ман:

— Юзигим! Юзигимди ким алган? Бериньиз! Ол сизге каза аькелер. Йыланлар сизди маскара этерлер, — деп Айшат, атасын кушаклап, йылап баслады.

— Не зат юзикти? Наьлетлер. Казага сиз калдырыпсыз. Табынъыз тез болып юзикти, — деп екирди Умар, шокпар таягы ман ерди согып.

Алимат пан Асият бири-бирлерине карап:

— Ол оьзи авызашык болса, ким шуьшлиди? Аьруьв этип излесе табар. Керекпе онын юзиги бизге, — дедилер. Сизди соьле йыланлар оьлтирееклер. Юзик! Тек юзикти тапса, казады куткараяксынъыз, — деди Айшат.

— Козгалмага коркаман, меним туткышымнын кисесинде юзик, — деди Алимат.

Айшат юзикти алды эм орта бармагына салды. Йыланлар ысылдап мунын тоьгерегине йыйылдылар. Энь узун кара эм домбай йылан басын сораулы коьтерди.

— Кеширинъиз, меним шуьшим йок. Юзикти бар-

магымнан мен уйклаганда аьптелерим алганлар. Мага керек зат йок. Тек уьйимиздин басы ябылса экен. Атамда да ийги кийими болса экен, — деди кыз.

Йыланлар, йылысып-йылысып, уьйден шыгып кеттилер. Туьн ортасы озган сонъ, уьйдегилер де коркакорка уйкыга коьмилдилер. Тань тегаран атты Умарга. Ол эсиктен шыгып караса, уьйдин басына ярасыклы этип камыс ябылып туры. Аятта, орындыктын уьстинде туьрли кийимлер: тонлар, капталлар, сактыя шарыклар, меслер, боьрклер, ыстанлар. Туьсине де энмеген эди онадай затлар ярлы Умарга. Ол суьйинип кызларын уянтты.

Сонда Алимат пан Асият Айшатка каныктылар.

— Берли, акылсыз! Карт атайга мынь туьрли кийим неден керекти? Бизди де айтсань. Тойга шыгалмай, байга баралмай калдык та ярлылыктан. Биз бармасак, сен де калааяксын картайып, — дедилер.

Айшат уьндемей, эсиктен шыгып, таса ерге барды. Юзигин шешип, бир касын алып, ерге таслады:

— Тилеймен сосы аьптелерим кийимли болып, муьлкке моллыгып, оьзлери де орынларын тапсынлар. Мен де соьзден де, саздан да тыншайрман, — деди Айшат.

Аксамда уьйге кирсе, каралдыда ахыр-туьрли муьлк, дуныя кийимлер, аьптелери де, арпаласа берип, кийимлерди боьлиседилер. Онадай кийимлерди ким коьрген? Айшат бир тонды яратып, оьлшеймен дегенде, Алимат колыннан тартып алды. «Оьзинъе соньында табарсынъ», — деди.

— Сав юргистинъиз. Тек соьзинъизди койынъыз, — деди Айшат куьрсинип. Хабар ерде ятпайды. Кызлардын бирден байыганы авылга йыйлды. Ян-яктан оларды айттырып йигитлер келдилер. Карт Умар, Алимат пан Асиятты артлы-артыннан киевге берип, тойлар этти. Оьзи кенжапай кызы ман калды.

Бир куьн Айшат сувга барды. Шоьлмекке сув толтырган сонъ, колларын, бетин ювды. Бетин елемикке тутып, коьзлерин юмып, шоькырактын йырын тыньлап, хыйлы заман турды. Бирден коьзлерин ашса, баягы кара йылан ялпак таста оратылып, кызга карап ятыр. Оны коьргенлей, Айшат юзикти бармагынан сыпырып алды эм йыланнын алдына салды.

— Савбол эткен ийгилигинъе. Аьптелерим орынластылар. Атам хандай кийинген. Уьйимиз де акпайды.

Не затымыз да бар. Эндигиси увак-туьек кереклерди кол хайырым ман табарман,— деди. Йылан сонда ысылдап:

— Яшав узактай, аьдемнинъ кереги де таьвесил-мес. Бергенимди артына алмайман,— деди.

— Тилеймен, ал юзикти. Аьптелерим намыссыз эм непсукарлар. Олардынъ коьнъиллерине етип болмайдь. Атам ман экевимизге коьп зат керекпе? — деди кыз. Куьшинънен тыскары келген байлык суьйиниш аькелмейди де. Халктай яшасам, суьемен.

— Байлыктан эсе дослык эм татымлык баа дейсинъ, солма? — деди ысылдап, басын йогары коьтерип йылан.

— Солай, досым. Тувра анъладынь меним юрегимдеги ойларымды. Савбол. Мага хатеринъ калмасын. Терис зат айткан болсам, мени кешир, тилеймен,— деди кыз. Йылан бирден, октай атылып, уйкен тастынъ артында йогалды. Юзик те ак тастынъ уьстинде коьзди каматып йылтырап калды.

— Калдырып кетейим. Суьйгени болсын,— деп энъкейип, Айшат шоьлмекти ийнине салды.

— Асыкпа, карындас. Сен болмасанъ оьмири ысылдап, ерге суьйретилип юреек эдим. Сен мени аьдем санына кайтардынъ,— деди, тастынъ артынан коьтерилип, айдай ярасыклы яс.

Айшат сескенди. Аягы тастан тайып кетти де, колындагы шоьлмеги туьсип сынды.

— Сен-сен... ким-кимсинъ? — деп тутлыгып сорады кыз.

— Ким деп сорайсынъма? Сага расып туратаган кара йыланман,— деди яс куьлемсиреп.

Айшат бойлы, шарклы эм ярасыклы ястынь бетине карамага камсыкты. Сонда кара боран яс кызга оьз хабарын айтты.

...Ильяска он сегиз йыл толган куьн авылда той болган. Ога дейим яс тойда болмаган. Анасы бу куьнге сымарлап ак кийим аьзирлеген. Атасы да эки танага авыстырып ак ат алган. Ак кийимлерди кийип, ак атка минип, тенълери мен бирге Ильяс та биринши кере тойга барган. Он алты яс болып атшабыста сына-садылар экен. Ильястынь астында ат, тап канат биткендей болып, шабады. Аяклары ерге тийгени сезилмейди. Ильяска етпеге биревдинъ де амалы болмады.

Энъ сыйлы савга — ак казбалы ман куьмис юзик кыз алмаган яска берилдилер.

Яс тоьбеси коькке етип, савгады анасына бермеге асыкты. Тойга ййылган аьруьв кызларга да, занъыраган коьбыздынъ давысына да эс бермеди. Анасына асыкты. Ама йолы болмады. Ким биледи, бир хайырсыз шакта шыккан болар эди ол уьйден. Уьйге ювыклаганда, астындагы аты бирден сескенди де суьринип кетип йыгылды. Ильяс та, ушып кетип, юмсақ коьгоьленге туьсти. Хате болмады. Ол атка ювыклады. Аттынъ астыннан суьйретилип шыгаатырган кара йыланды коьрди. Ястынь юреги сувдей туьсти.

— Суьйинишке коьмилип, мени атка бастырган болсанъ, мендей ер бавырлап кал оьзинъ де. Кара йылан кебине кир,— деди аьдем тили мен йылан. Ол савлай йыланлардынъ патшасы болыпты.

Ильяс, колын созып, атын етип кетейим дегенде, оьзи де, ак аты да созылып, йыланга айландылар. Кенем де уьй бетке йол алдылар. Эки кара йыланды коьрген атасы сенек алып буларга шапты. Тек йыланлар тегаран бир пищеннинъ астына кирип калдылар.

— Бек аьруьв. Эрген пищенди уьйсем, мен оларды сенеклермен,— деди атасы. Бу соьзлерди эситкен сонъ, йыланлар тогайга йылысып йолландылар. Алты яз да озды соннан бери. Бир кере йылан патшасы буга алтын юзик берди де айтты:

— Кылыгынъды айлак яраттым. Огырсыз тувылсынъ. Байлыкты дослыкка авыстырган аьдемге йолыксанъ — аьдемлерге кайтарсынъ. Сол куьн меним каргысымнынъ заманы битеек,— деп йылан патшасы куьлди.

— Хайырма? Неге куьлейсинъиз. Айып этпенъиз сораыма? — деди Ильяс.

— Сен мага айлак ярагансынъ. Сенинь аьдемлерге кайтканынъды суьймеймен. Оьзим де байлыкты дослыкка авыстырмага разы болаяк аьдем табылар деп шекленемен,— деди ысылдап йылан.

Яс кызга суьйдимли карап:

— Мине сага растым,— деп оьз хабарын кутылды.

Айшат онъ ягына карады. Ярасыклы ак ат иесин аьпме-аьзир болып саклап туры эди.

Алты йылдан бербетин йок болган Ильяс авылга кайтты эм Умардынъ кызы Айшатты алды. Ол той авыл ямагатынынъ авызында коьпке дейим калды.

СЫБЫЗГЫШЫ

Бурын-бурын бир заман, ал мен мутып турыман, уйкен ногай журтында сыбызгышы яшаган. Сыбызгышыдын усталыгы савлай дунияга яйылган. Отыз беске атлаган, аты десенъ Рамазан. Бойлы, шарклы, ярасыклы пайхамбарга усаган. Уста коллы Рамазан коьп сыбызгылар ясаган. Оларды сатып келгенлерге ата-анасын караган. Сыбызгыды колына алса — савлай авыл йыйылган. Канатлылар болып калганлар. Агаштагы айванлар, серсана болып калдылар. Ярлы ястынъ анълары аьр инсанга яраган. Рамазан сыбызгысын шертсе — куьн куьлемсиреп карап, таякларын шашып, салам йиберген акыр яска. Ай да ямпик уьйдинъ ожагыннан энъкейип карап, уьйдинъ ишин жарыкландырган. Рамазаннынъ сыбызгысы акында хабарлар узакка яйылган. Ясты авыл-авылга тойларга эм туьрли ийгиликлерге шақырып баслаганлар.

Бир куьн Баба-Юрттан эки атлы Рамазанды шақырып Осман ханнынъ тойына келеди.

Кийинип, сыбызгысын колына алып Рамазан тоьрде яткан мараз атасына киреди.

— Яхшылык пан кал, атай! Тойга шақырып элчилер келгенлер», — дейди.

Атасы суьйинкиренип:

— Йолынъ болсын, ялгызым! Ямпик уьйимнинъ лер келгенлер, — дейди.

Сонъ, Рамазан артына бурылганлай:

— Ясым! Айып этпе соьзимге, бир зат айтайым. Баба-Юртта аьлемет затлар коьрерсинъ. Сак бол, алданма! Мунав уьш затты ал. Басынъа кыйынлык туьсе — бир-бирлеп тасларсынъ, — дейди. Эм ястыгынынъ астыннан шыгарып тебен ийне, бастарак, бияладынъ кесегин береді. Рамазан сейирсинеди. Тек соьз айтпай атасынынъ берген затларын алып кисине салады. Сораган да этпейди. Басын ийип, атасынынъ коьзлерине карап:

— Коркпа, атай, бир зат та болмас! Сен кайгырма, — деп шыгып кетеди. Уьш куьнлик йол озган сонъ Баба-Юртка еттилер. Каралды толган аьдемге. Тоьрде, кызыл куьйизлердинъ уьстинде, кызыл-ясыл ястыкларга таянып байлар, бийлер, мырзалар, олтырылар, туьрли-туьрли конаклар. Колларында томардай-томардай томпак баслы уьлелер. Салам берди Рамазан,

биреві де явап бермеді. Мисетсинмей ярлы ясты коьрмегенсип турдылар. Олтырды ерге Рамазан, алды колга сыбызгыды. Юреклерди юбантып, коьнъилинъди коьтерип, яйылды ярлы ястынъ анълары. Тоьгерек тырс-тынык. Аьлемет сыбызгышыдынъ анъларын тынъламага яс келиншек пен енъелери де шыктылар. Шешекей аткан алма теректей ярасыклы келиншек. Сыбызгыдынъ анълары мунынъ коьнъилине тийди бугай. Келиншек йылады. Коьзлериннен алтын каппиклер ерге тыгырып-тыгырып туьстилер. Рамазан билген завьклы анъларын шыгарып баслады. Халк та ойынга, харс-хурска коьмилди. Той барады. Боза сыпыралардан агады. Эт, бавырсак, емислер..

Йыйылган халк Рамазанды тынълайды. Яс келиншек Рамазаннан коьзлерин алмайды. Оспан сезді карасты, ашувланды, кызарды.

— Беринъиз ялын ол яска! Каралдыдан корасын! — деди кубырайып Оспан. Енъесине екирди: — Уьйге кирсин келин, — деп.

Рамазанга айттылар Оспан ханнынъ токтасын. Арптагына салдылар йолда ашаяк азыгын. Капыдынъ авызын кенъ ашып Рамазанды шыгардылар. Рамазан корадынъ янына олтырды. Кесек эт пен оьтпек ашап баслады. Сонынъ арасында бир сес кулагына шалынды:

— Сыбызгышы, сенсинъме? Яным, мени тынълаш! — деди кыскайкы даваз.

Яс бурылып карады, ким экенин анъламады.

— Кимсинъ? Не зат керекти? — деп ашувланып сорады. «Кийимлери эрдики, давазы кыскайкы. Бу не ди? Шайтанма? Акшам йок алмага, кийимим йок шешпеге?» — деп Рамазан ойланды.

— Атынъды сенинъ билмеймен! Оьзинъди оьмирге суьйгенмен. Тойымыз хан ман озады. Касымга менім келмеген. Атылып сага келгенмен, карттан куткар, тилеймен. Яратпасанъ, алмассынъ! Карындасынъ боларман, — деп тилейди келиншек.

Рамазан серсана болды. Не этеегин билмеді. Алып кетпеге — аты йок. Калдырмага юреги йок.

Келиншектинъ коьнъили бузылды. Ол йылап баслады. Коьзас орынына каппиклер тоьгилип басладылар. Рамазаннынъ каны кызып кетти. Йигерленип Айганумды кушаклады, басыннан оьпти, юрегіндегин айтты.

— Сендей кызды ким суьймес? Ярасыкты ким коьрмес? Маьлексиньме? Аьдемсиньме? — деп шекленип карайман. Йылланган кунаным болса, сени алып кетер эдим. Яав кайда кашарсын? Тек баьлге каларсын! Оьзим ушин кыйналмайман! Сага шыбык согарлар, аьлеклеп оьлтирерлер, — деди Рамазан мыдакланып.

— Оьлмеге де разыман, карт маймылдан кутылсам. Ога хатын болмаспан. Оьзимди ярдан атарман, — деди Айганум тутанып.

— Кырсызлыктан сулыбым йок. Атын мага ким сатсын? Атсыз кетип эш болмас, — деди кызга ярлыяс.

— Атты соьле табайым. Тек сен мени сакларсын. Оьзинь де тоьгерекке карап, сезгенинди айтарсын, — деди Айганум. Эм бурылып артына кетти.

Хыйлы заман озган сонь, ат туягынын тавысы эситилди. Янме-ян атлыдын алдына шыкты. Айганумды алдына алып атты шаптыртып йоьнеди. Таньга дери кашкыншылар токтавсыз йолда болдылар. Авыр юктен ат терлеп, аятын бир-бир алып баслады. Рамазан аттын аьлин аньлады.

Агашлыктын шетинде йолавшылар токталды. Азба-коьппе озган сонь, куьн уйледен авган сонь, кыз тоьменге коьз салды. Артларыннан кувып келген атлыларды сезди. Тигилип карап коьп турды. Атлыларды таныды.

— Ай, Рамазан, ян йолдас! Биз баьлге қалыппыз! Наьлетлердинь колларына аньламастан туьсинпиз! Энди мага яшав йок! — деп байбайлады Айганум. Рамазанды кушаклап коьзлерине карады. Рамазан кыйналмады атлыларды коьрсе де. Киселериннен излестирип тебен ийнеди таслады. Не болганын билмедилер, тек атлылар акырыклап артларына кайттылар. Топыракты коькитип коьзден корап кеттилер.

Сейирсинди Айганум. Суьйинип куьлеп баслады. Рамазан сезді: тоьгереги коьк шешекейлер болды.

«Не аьлемет янды бу?» — деп сейирге ол калды. Тыншайган атка олтырып уйге карап йол алды. Айганумын эркетип тизлерине олтыртты. Кустай ушып кетпесин деп, колы ман сыгып ыслады.

Оспан ханнын атлылары яраланып йолда калдылар. Карбаласлар, урсылар дуьняды алдылар. Отыз атлыды Оспан атландырды келин артыннан:

— Оьлтирмей экевин аькелиньиз. Келинге 100

тал шыбык оьзим согаякпан. Сыбызгышыдын коьзлерин тесип алып ийтке ашатаякпан. Оьзин ызданга таслаякпан, — деп ол калды. Отыз атлы экинши куьн буларга юыккладылар. Кыз баягы атлыларды коьрди.

— Ай, Рамазан, етеятырлар. Онав тувил, айлак коьп. Коймай калды карт шоька, — деди.

Рамазан токтатты атын. Оьзи ерге туьсти. Айганумды коьтерип туьсирди. Етпеге он шақырым калган дегенде, акырын бастаракты алдыларына таслады.

«Ай-гой! Бетсизлер! Мине сизди» — дегенлери де бир болды, караньа мазбак тегенек агашлык алдыларына оьсти. Шетине де каралмай агашлыктын, кийимлерин, бетлерин, колларын йьрткышлап маскара болдылар. Агашлыкты оьтеалмай артларына кайттылар.

Оспан аювдай акырды, кара халкын ол йыйды. Йигитлерге алтын берип 50 атлы йиберди.

«Гай-гуй!» деп кышкырып, топыракты тымалатып, дуьняды басларына кийип, булар айланшык баска йол ман кашкыншылардын алдыларына туьстилер.

— Оммадым, Рамазан! Эндигиси келди кара каза! Бизди оьлтирмей эш коймаяк кан ишкен опан, — деп кышкырды Айганум.

Рамазан кисесине сермеди. Асыгып биялады алдыдагы атлыга карап йиберди. Шорылдаган Кара деьиз араларында ййылды. Атлылар да опсырайып артларына кайттылар. Рамазан ман Айганумнын наьсиби бир экенин аньлагысы келмесе де, етип шашамады Оспан. Айдай ярасыклы, куьндей кайратлы, юлдызлардай отлы кызды алып ярлы сыбызгышы онтьп-оьсип яшап калды. Хан Оспан да кайгыдан кара ерди тапты. Йыйган малы-муьлки де халкка калды.

Кенжепай

Бурын-бурын бир заманда туьрли инсанлар ерде яшаганда карт пан куртка болыпты. Экевининь уш улы болган. Туьнъышы сабыр эм сакав, экиншиси бир анькав. Уьшиншиси йигерли, мазаллы, оьткир тилли. Ярлылыктан безгенде карттын уйкен улы ыргатлыкка деулердин авылына кетеди. Уьш йыл озды, хабар йок. Экиншиси йолланды. Ол да кетип йойтылды. Шерет етти Кенжепайга.

— Атай! Энди йол мен шыгайым. Агаларды та-

байым. Уыш йыл беследим оыгизди, кыйдан баска не коьрдим! — деп атасына каныкты. Атасы улын йибере меге макул коьрмеди:

— Картлыгымыз еткенде, оьлеек туьклер биткенде бизди ялгыз калдырма. Карувынъ, куышинъ йыйылса, йырма беске сен толсанъ, йолга енъил шыгарсынъ, мырадынъды табарсынъ, — деп тиледи атасы.

Кенжепай элесленди, зыранълап уьйден шыкты. Куьбирденип, керилип оыгиздинъ касына келди. «Уыш йыл сага кул болдым! Ал айташ та, не таптым? Арба-арба тезекти тасый-тасый мойыктым», — деп ашувлы карады. Каптырылды оыгизге, куышин сынап баслады. Коьтерип алып оыгизди анав якка таслады. Дорсылдап оыгиз йыгылды. Оькирип яска карады эм:

«Куышинъди, йигит, деулер мен сынасанъ, кардашларынънынъ оьшин алсанъ!» — деди.

Яс сескенип те кетти. Сонъ оыгизге ювыклап:

«Кеш мени, — деп тиледи! — Атамга ашувланып кеттим. Тилеймен, не билесинъ кардашларымнынъ акыннан, айташ?» — деп мойыныннан кушаклады.

«Йолга шыксанъ, эситерсинъ олардынъ хабарларын», — деди оыгиз басын анав бетке бурып.

Кенжепай артына бурылып кетти. Атасы ман анасы соьз айтпай йолга шыкты. Алты шақырым озган сонъ бир коска етти. Койшылар ман хабарласты. Мынълаган койлар. Кара деулердики деп эситти. Ас ашап, тыншайган сонъ йолланды. Тагы да бир йылкы коска етти. Йылкыда да йылкыма, онадай атлар ким коьрген, санын онынъ ким билген! Тек сорады Кенжепай:

«Йылкыдынъ иеси кимди?» — деп.

«Иелери деулер!» — деген явапты эситти.

Кенжепай шоршып турды, йолга шыкты асыгып. Ян-ягына карагышай, тагы да етти мал коска. Кара кумак кумырыскадай йыйлан кара маллар. Анав якта бузавлар, мунав якта таналар, сансыз сыйырлар ман оыгизлер... Туваршылар ман сыйланып, калды коста ол конып. Этке, майга сыйланып, мол яшавга сукланып олтырды яс тыншайып. Коьп сейирли хабарларды ол туваршылардан эситти. Карт туваршы Караяс куьрсинип сыбырдады:

— Деулерден кетип болмайды. Бизге бослык оьмири йок. Оларды оьлтirmeге биревдинъ де амалы йок. Артлы-артыннан эки ясты бес бала тас этип ойнап

оьлтирдилер. Эки деуге бирден кимнинъ куыши етсин? — деди эсиной берип.

Кенжепай сейирсинди:

— Сизге мунав — яшавынъыз ярамайма? Асынъыз-сувынъыз мол! Бирев де кышкырмайды, камышыламайды. Не зат сизге ярамайды? — деп сорады.

— Ас та, сув да, мал да коьп... Бослык йок, эркинлик йок басымызга, — деди карт тигилип карап.

— Мен деулерди енъсем не этер эдинъыз? — деп оьктемсип сорады яс.

— Йок! Оларды енъеек аьдем болмас. Оларды оьлтirmeге сулып керек. Карув тувыл, сулып, асым, — деди карт.

— Сиз бир зат билесинъыз, алла уышин, айтынъыз! — деп тиледи Кенжепай карттан.

— Меним соравымга тувра явап берсенъ, ярдам этпеге де боларман. Тек ясырмай айт: мал керекпе, яде баска зат излейсинъме? — деди карт яска карап.

— Атай! Деудинъ малларыннан хабарым йок эди. Меним эки кардашым кетип йок болдылар. Оларды деулер оьлтирген деп айтынъыз. Юрегим кабыннан шыгаатыр! Каным кызып мени яндырмага туры. Ысласпасам олар ман тарс ярылаякпан, — деди Кенжепай.

Ястынъ явабы картка ярады. Ол булай деди:

— Эки деудинъ анасы — Деусан. Оннан коркады аьр-бир инсан. Улларына шапканды мырадына еткермес. Сав дуныяда Деусан корккан бир зат бар. Ол ярганат. Ярганатты коьрсетсенъ, керегинъди сорарсынъ, — деди Караяс.

Кенжепайга сыбырдап, уьзиклерден, табаннан эки ярганатты таптылар. Эртенъ болды, танъ атты.

Кенжепай баягы йол алды. Уьйле шакта Кенжепай Деусаннынъ меканына етти. Каралдыда тып-тынык. Пешке тереклерди тамыры ман юлкып ийтейди, уьйкен мазаллы кыскаяклы кебинде бир зат. Уьсти де сенъ ак туькли. Шашлары ерге суьйретилип кевдесин мунынъ ябады. Онынъ оьткир карасы юрегинъди ярады.

Уьйдей пештинъ уьстинде куйындай терен кара казан. Казан да йырын йырлайды, уыш оыгиздинъ эти де кайнайды.

— Албаслыдан да алатлы бу калай аьлемети-ав? Оьлимин излеген деп мендей биревге айтылган, — деди яс, сескене берип. Кенем де оьзин енъип, Деусанга:

— Куынинъ яхшы болсын, абай? Арыдынъма? Сен олтыр, мен ярдамласайым? — деди Кенжепай тоьменнен йогарга карап.

Деусан сескенип кетти. Янына бурылып карап:

— Кимди меним кулагымды кутыклайтаган? — деп акыйып энъкейип Кенжепайга карайды. Сонъ саркылдап куылеп баслады. Тавлар-таслар бири-бирине согылысып, кыйыр-шыйыр болдылар. Мунынъ давазы айлак куышли эди. Яс та тырс тынып хыйлы заман турды. Деусаннынъ куылкиси соьнди. Ол ердеги таска олтырды эм Кенжепайга карады.

— Деулер яшаган дерияга аьдем аягы баспаган. Кадамсыз аьдем баласы бизим ерлерде де не йойган? — деп сорады Деусан дер-дуняды гуьрилдетип.

— Деулерди коьрмеге мен аьсирет болганман. Аьсиретке йолыгаяк ушин юртымды да йойганман. Деусан абайдынъ улларын коьрмеге айлак суьмен, — деди Кенжепай йигерленип, оьзи-оьзин карлантып.

Кувыршактай яннынъ соьзлерин Деусан абай хош коьрди.

— Ясларымды коьрсетермен уьндемей турсанъ сен, — деди.

Кенжепай басын ийди, уьндемеске соьз берди. Сол вакытта, сол шакта ер сенъкилдеп, коьк гуьрилдеп аьлемет ел коьтерилди. Деусан-абай асыгып Кенжепайды шашлары ман ябып, ясырды. Анасынынъ касына эки деу улы келди. Экеви бирге сермеп, казанды ерге салдылар. Уьш оьгиздинъ этин асыгып ашап басладылар.

— Аьлемет ийис келеди? Ол не экен, анамыз? — деп уйкен улы сорады.

— Таьтли ийис не болса да. Оьзи ювыктан шыгады? — деп экиншиси де косты.

— Ийислерди каьрлемей сизге асты кайнаттым. Аякларым оттай янып даяналмай олтырдым. Эм ийис пен туьтинге бурыным тамам уйренген, — деди Деусан катырып.

Деулер асларын иштилери. Коьгоьленге созылып яттылар.

— Не зат эттинъ, не коьрдинъ? — деп анасы уйкениннен сорады.

— Тотыгусты мен коьрдим. Балаларын ысладым. Баьрин йыйып аькелдим. Агашымызга йибердим.

— Сен ша, ясым, айт хабар! Уьндемей тек сакав олтырар, — деди Деусан уйкенсип.

— Мен не коьрдим, не коьрмедим? Кишкей аьдемлер коьрдим. Айдап аькелип оларды мал косларда калдырдым. Янъы ыргатлар таптым. Картларын йок этермен, ясларын куллыкка егермен, — деди экинши улы. Деусан айлак суьйинди. Неге де болсын анъламастан:

— Неден коркасыз сиз? — деп балаларыннан сорады.

— Аяк уьстинде биревден де коркпаймыз. Эгер уйкы арасында анав сегиз кабат кара кайыс пан колларымыз байланса, оны уьзип болмаякпыз. Ол аьжел бизге, — деди экинши улы.

— Уйкланъыз, тыншайынъыз. Мен де аз-маз мызгайым. Сизге аьлемет савгамды кешке саклайым, — деди Деусан куьлемсиреп.

Деулер созылып яттылар... Арасы да коьп кетпей, каты уйкыга коьмилдилер.

Кенжепай тегаран бир шыкты, арканлардай юван шашлардынъ арасыннан. Янме-ян терекке илинген кайысты алып эки деудинъ де колларын эм аякларын сыгып байлады. Сонъ отыз ок биревине, отыз ок экиншисине атты. Эки деуди де оьлтирди. Сонынъ арасында Деусан уянып тоьгерекке карады. Улларынынъ канларына калганын анълады. Теректи таяктай коьтерип яска шапты. Тек Кенжепай ярганатты кисесиннен шыгарып Деусанга таслады. Деусан эси авып йыгылды. Кенжепай оьлтирмеге куьрести, тек не пышак, не ок Деусанга хаьте этпедилер. Кенжепай саьспекледи, не этеегин билмей калды. Хыйлы заман озган сонъ Деусаннынъ эси келди. Аьлин анълап, яска булай деди:

— Маллар, байлыклар сага! Яхшы йолга йоьне. Тек мен улларымды коьмейим, оьзим де муннан кетейим. Сен ярганатларды йиберме, — деди.

Яс разы болды, суьйинип, аяклары ер баспай, артына йоьнеди. Мине коска етти. Тек неди бу? Кос тып-тынык. Анъламай тоьгерекке карады. Мынълаган маллар, аьдемлер сынтаска доьнгенлер. Баска косларга да барып карады. Баьри косларда да маллар ман аьдемлер орынына таслар.

«Ах карт-бабас! Коьрдинъме мени алдаганын!» — деп йыламага етти. Зыранълап артына йоьнеди. Ар-

тыннан атлылар да етеалаяк болмас эди! Кенжепай Деусаннын каралдысына етти. Эки кабырды да коьрди, ама Деусанды коьрмеді. Ал не этсин? Аьдемлерди, малларды кайтип тирилтсин? Уьш куьн, уьш кеше табанларын тоздырып излеп тапты Деусанды.

«Оьлтиремен сени, наьлет! Аьдемлерди, малларды тирилт!» — деп кышкырды Кенжепай. Деусан оькирип шапты. Ама яс эки ярганатты буга тускады. Деусан тынды, ерге олтырды. «Сен мени алдадын! Мен де сени оьлтирмеге керекпен. Ясларын да сенин шуьшин мен оьлген. Кардашларымнын канын алганман. Сени де как ярмай артымга кетеалмаспан», — деди Кенжепай Деусанга ювыклай берип.

«Алла ман ант этемен, йок болып та кетемен, сага хате этпеймен, тек мени оьлтирме!» — деп тиледи Деусан.

«Аьдемлерди, малларды янландырсан — мын ыйл яша — тиймеспен... Тек аьжелин оьмири кисемде калаяк», — деди Кенжепай.

Деусан уьндемей бир затлар куьбирденип баслады. Хыйлы заман коьзлерин юмып, шайкала-шайкала олтырды. Кенжепай коркпай да калмай, Деусанга карап турды.

Деусан бирден ерден турды. Кенжепай да ярганатларын йибермеге аьзирленди.

«Сага болсын байлыгым! Тек янымды аламан. Аьр бир затын орынында», — деп зыраньлап орманга карап кетти.

Кенжепай ювыктагы коска асыкты. Деусаннын соьзинин туьзлигин аньлады. Уьш куьн тыншайып, малларын айдап авылына келди. Ата-анасын суьйинтип, оньып-оьсип яшап калды. Деусанды еньген йигерли яс халктын авызында калды.

Кызганшак

Кайсы ыйлда — билмеймен, кайсы авылда — мутканман. Авыллардын биринде кызганшак киси яшаган. Аты онын Каратай болган. Берип-алып билмеген, бир аьдемди суьймеген. Туьсинде де, туьнинде де сол акшады каьрлеген. Оьлшеп асты ол ишкен, биревге хайыр этпеген. Кирген ериннен бос кетпеген.

Бир куьн Каратай базарга деп йол алады. Орта йолдан озганда, табаншасы тозган, аякларын басалмай олтырды терек астына. Шарыкларын карады, хайыр йогын аньлады. Колдан-колга авыстырып, куьйгелеклеп те алды. Сол вакытта, сол шакта кишкенекей карлыгаш энъкейип яныннан ушады. Шыршыр этип шырылдап, бир хабарды айтады. Каратай кулак салады, карлыгашты тынълайды. Аньламай ымтылып терек бутака карайды. Бутактагы Шыл торгай Каратайга айтады:

— Кишкей аюв баласы туьскен экен капканга. Ога ярдам ким этсе — аьлемет савга алаяк.

Элесленди, асыкты: байлык хабарды эситти.

— Кайсы ерде сол капкан? Кайсы йол ман барайым? — деп сорады торгайдан.

— Керуьв бетке аз барсан, тавысын онын эситерсин. Аньшы етпей, сен етсен, ярдамынды этерсин! — деди кишкей Шыл торгай, бурнын коькке коьтерип.

— Алдаса ша карлыгаш? Бар аювга каныгаш! Аювга акша ким берсин? Борышын оннан ким алсын? — деп кызганшык Каратай торгайга тикти карасын.

— Асыкпасан хайыр йок! Аюв доста акша коьп. Сени бирев алдамас. Тек аювге ярдамлас, — деди торгай шыйкылдап, Каратайга аькис карап.

Каратай йортып йоьнеди. Бакырыкты да эситти. Кишкей аюв баладын кыйланганын ол коьрди. Коьп куьрести Каратай тот капканды ашаламай. Аюв баладын аягын тегаран бир босатты. Эркетип, коьп суьйип колына да алды. Аюв бала суьйинди. Сон аьдемге тиледи:

— Кел атамга бараяк. Савганьды сенин алаяк... Каратай бирге йоьнеди. Тавдын туьбине етти. Уьйкен аювды коьрип, артына тайды ол коркып. Аюв бала куьледи, Каратайды ийтеди:

— Сага бирев тиймеек, тек савганьды береек. Мен атамга айтайым. Савганьды да алайым, — деди аюв баласы.

Кетти агаш ишине. Саклап калды Каратай. Юреги мунын куьлпилдеп, олтырды оьзи шекленип. Хыйлы заман озган сон эки аювды ол коьрди. Ата-сы ман баласы мунын касына келди.

— Не керекти савгага? — деп муннан аюв сорады.

— Мен акшады суьемен,— деп Каратай сырын билдирди.

— Акша сага берейим. Тек меринъди билерсинъ. Дегенинъди алган сонъ, сандыктынъ басын ябарсынъ,— деди аюв атасы.

Коьрсетти акшага йолды, айтты сандыктынъ сырын.

— Обыргуска тийме! — деп эки де, уыш те тиледи.

Аюв кетти айланып, ялгыз баласын алып.

Каратай шыкты йогарга, суьринди уйкен сандыкка. Сейирсинип карады, тоьгерегинде айланды. Ян-ягына каранып ол сандыкка ювыклады. Ол сандыкка кол салды, уйкен ак обыргус сандыктынъ уьстинен конды. Каратай кусты ийтеди, коркыстпага куьрести. Обыргус сувук карады, коркпады эм уьркпеди. Аювдынъ соьзлери Каратайдынъ эсине туьсти. Обыргуска ювыклап:

— Обыргусым, тотай кус! Сандыгынъды аштага. Эткен кишкей хайырымга савгамды мага бертага,— деп эки де, уыш те тиледи.

Обыргус йогары ушты. Сандыктынъ уьстиннен айланды. Кыйшык бурыны ман киртти уыш кере сокты.

Занъырап сандыктынъ капкашы ашылды. Каратай коьзлерин сыйпады. Оьзи-оьзине ыйнанмай, тигилип карап калды. Уйкен темир сандык алтын акшага толыпты. Каратай акшага ябысты, киселерин толтырды. Басыннан шешти боьркин, оны да акшага толтырды. Каратай тойып билмеди. Акшаларды аз коьрди. Уьстиннен шешип коьйлегин, енълерин байлады. Оны да акшага толтырды. Кеталмады калдырып агашлыкта акшады. Аювдынъ соьзлерин мутты. Сол сандыкка ябысты. Анав якка да ийтеди. Мунав якка да ийтеди. Сандык тамам байлангандай, коьзгалмады орныннан. Обыргус ушып баслады. Тынышсызланды, бакырды. Каратай алды таякты, коркыстак болды обыргусты. Оьзи сандыкка ябысты, деген куьши мен ийтеди. Сандык орыннан коьзгалды. Обыргус ашшы-ашшы кышкырды. Такыйкадынъ ишинде, сандык та, обыргус та тас болдылар.

Каратай киселерине сермеди, сонъ бурылып боьркине карады. Тек бир ериннен де сынъар бир каьпик таппады. Эки эски, табаншалары тоьзган, шарыкларын колына алып артына кайтты.

Ындырбай

Эрте-эрте заманда, атты эшек озганда, кара карга терекке конып, болаяк затты йорып турганда, уйкен ногай авылында бир киси яшаган. Кисидинъ аты Индырбай болган. Индырбайдынъ пишеси Сарай авылдынъ энъ ярасыклы кыскайлысы деп саналган. Авылдынъ басшысы Мырза Сарайга коьз салган, ама Индырбайдан амал таппаган. Мырза уйкысын йойткан, койынында кара шайтан орынласкан. Коьп каьрледи Мырза Сарайды алдамага, тек таза ниетли аьдемди алдап болаякпа? Бир де болмаганда оьзине ярдамшы этип обыр курткады алады. Обыр куртка йол салган уьйдинъ суьйиниши курыды.

Бир кеше туьннинъ ортасында Индырбайдынъ эсиги каты кагылды: «Эй, Индырбай! Йигит болсанъ эсикке шык! Айтаягым бар сага» — деген эр кисидинъ тавысы эситилди. Сарай коркты, калтырады, байына каптырылды: «Индырбай! Ата-бабадан калган ырым бар: кешеги кышкырыкка шыккан баьлеге расады. Кирли эм тийиссиз ислер, кара ниетлер кеше яшавга энедилер. Бу йол мени тынъла, шыкпа», — деп тиледи.

Индырбай уьндемей кийимин кийип, Сарайга йылы соьзлер айтып, эсикке ымтылды. Кенъбай кисиди неге де болсын ийнатлык бийледи. Артына бурылып: «Уйкла, Сарай! Сенинъ Индырбайынъа кимнинъ куьши етпеекти?» — деп ийинлерин кенъ яйып шыгып кетти. Элбетте, бирме-бир куьрессе, Индырбайды енъеек аьдем табылмас эди. Ама бу йол баска баьле ювыклады Индырбайга.

Эр киси эсикке шыгып ян-ягына карады. Сол сабат карт мырза ердинъ астыннан шыккандай, Индырбайдынъ алдына туьсти.

— Хайырма, мырза? Не асыгыслы исинъ бар Индырбайда? Танъга янынъ шыдамастай не кан ыыпты басынъа? — деди ол катырып кешеги конакка.

— Ха-ха-ха! Ишинъ куьйсе, юрегинъ биревдинъ пишесин суьйсе, кеше барма, куьн барма! Сен ондай сезимди кайдан билеексинъ,— кара кул? — деди мырза селекелеп.

— Айт айтаягынъды! Заманым йок сенинъ мандырак соьзлеринъди тынълап турмага! — деп екирди Индырбай.

— Заманынъ айлак коьп болаяк! Ма сага,— деп

THESE THINGS ARE NOT TO BE
CONSIDERED AS A SIGN OF
WEAKNESS OR OF A
LACK OF COURAGE.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THESE THINGS ARE NOT TO BE
CONSIDERED AS A SIGN OF
WEAKNESS OR OF A
LACK OF COURAGE.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

THEY ARE ONLY THE
EVIDENCE OF A
STRONG WILL.

май, озинге алсан. Акыллы ийт иесине баа. Ийги ийитти уйден аьдем кувып шыгарама? — деди кызарып Муса.

— Ийги ийт оьпкелеп, яман иеден кашкан болса ша? Бу ийитти тек бир баьле уйден адастырган, — деди Иса.

Ийт соьзлерди эсители, баьрисин де аньлайды, тек соьйлеялмайды. Иса ийиттинь касына юькклады. Эректен колын созып, коркпай да калмай: «Кел мага, кел!» — деп ийитти шаьырды. Ийт кисиге юькклап келип, касына олтырды. Иса ийиттинь басыннан сыйпап: «Артымнан калма, мен оьзимнинь косымга сени аькетейим», — деди. Йол солга бурылган ерде Иса арбадан каргып туьсти, артагын колына алды. Кесек юмсаь кысыр оьтпекти ийтке берди. Ийт ашап болган сонь: «Кеттик, йолдас!» — деди. Аз бардыларма, коьп бардыларма, тек булар коска еттилер. Иса ийитти тойдырды. Сонь койларды айланып шыктылар. Экеви де янтайдылар. Ийт мызгап кетти. Туьсининь арасында боьрилердинь йырларын эситти. Кеште келмеге аьзирленетаган «конакларды» сезип, тынышсызланды.

Кас каралды, кос караньалыкка коьмилди. Ян-яктан боьрилердинь улувлары эситиледи. Арасы коьп кетпей, уйкен кавга басланды. Тогыз боьриди бугындырып сыдырага тизип салды. Онынщы яраланып тегаран басын куткарды. Бир койга да зарар эттирмедди. Оьзин де боьрилер ийги уйпаладылар. Таньда Иса эсикке шыкканда, карап коьзлери коьрген суьвретине ийнанмай, хыйлы заман турды.

Тогыз боьри канга коьмилип ятыр, ийт те ерерин ялап, оьзи-оьзин эмлеп каьрлейди. «Йолдас! Йолдас! Уйкен баьледен куткардын да мени! Оьзиньди де яралапты экенлер», — деп ийитти сыгып кушаклады.

Уйледе коска Муса етти.

— Калайды исинь? — деп сорады Исадан.

— Койларым орынларында, «конаклар» да тыншаьдылар. Ийтим яраланган, азык.

— Сенинь койларынь сахыйма?

Муса басын тоьмен ийди. Хыйлы заман уьнсиз олтырды. Сонь авыр куьрсинип:

— Айлак коьп эди боьрилер, яв! Йырмады йырткышлап, онавды алып кеткенлер, — деди.

Ийиттинь хабары авыл-авылга яйылып кетти. Бир куьн Исадынь косына ташенке келип янасты. Иса ман эки — уьш такыйка соьйлескен сонь, ийитти алып кетти. Ийитти бир ярасыклы йыйыстырылган пешке киргисттилер. Пештинь ортасында кень эм оьрнекли бесикте бала ятыр. Бесиктинь касында хан ман пишеси олтырылар. Ийтке, тап аьдемге айткандай, хан булай деди: «Йыл толган кеше баламыз коьгерип оьлип шыгады. Мунав таньга сав шыкса, сага не этеегимди билмеймен! Бала сага аманат, сен де аллага аманат!» — деп ийтке сенуьвли карады.

Ийт созылып бесиктинь янына ятты. Заман аксамнан озды. Аяк-туяк тынды. Бир туьрли сеслер ийиттинь кулагына эситилди. Ийиттинь кулаклары тереидилер. Ол тигилип бесикке карап турады. Бирден уйкен кара мысык, кайдан да шыкты, бесикке ядысты. Ийт мысыкты деген куьши мен сокты эм алды аягы ман ерге басып ыслады. Мысык коьп куьрести сыпырылмага, тек ийтке куьши еталмады. Айлак карувлы болыпты ийт. Болмаганда ийтке тилеп баслады. Ийт, кылы да кыйшаймай, эситпегенсип турды. Сонь мысык: «Индырбай! Ант этемен сага ярдам этпеге, тек мени йибер! Меннен баска сага ярдамшы шыкпас!» — деди Мысык хырылдап.

— Мага кайтып ярдам этеексинь? — деп сорады ийт.

— Уьш куьннен сонь ятарда уйиньнинь куьл тоьбесине келерсинь. Эсиньде болсын — ятарда! Ян-янувардынь туяклары тынганда, аьдемлер каты уйкыга коьмилгенде. Мен сени саклап турарман. Ант этемен, алдамаскь, — деди Мысык.

— Бар йолынь ман, мыкы! Сен айткан да болсын. Ким биледи, аьдемге доьнмеге ярдамласып олтырсаньша, — деди сенуьвли карап Мысыкка.

Мысык соьз берген сонь, келгениндей янме-ян йоьгалды. Эртень болды, тань атты. Хан керип пештинь эсигин ашты. Керилип бесикте ятыр бала, кара коьзлери тоьгилип ийт олтырып туры. Хан ийитти кушаклады. Уйкен куржын толы алтынды аркасына артты. Эсикти ашып, ийитти озгарып йиберди. Ийт алтынды коьтерип уйине алып келди. Ийитти эректен коьрип, Мырза шыкты атылып. Тислерин ыржайтып, куржынга сермеди. «О, мага, савга алып келдинь! Айлак акыллысынь сен, э! Бир куржын алтын!» —

шапшыды. Касболат неге де болсын, алмады эки боолди. Бир кесегин ийтке берди. Ана бир яртысын Янсарайга ыслатты. «Аша, Янсарай, алмады. Кесегин де ерге туьсирме!» — деп тиледи. Янсарай алмады ашады. Аьлемет эди ол алмадынъ ийиси эм даьми.

Касболат ийтке карады. Ол да ютыпты алмады. Тогыз ай озган сонъ, Янсарай тапты ул бала. Азбардагы ийт те козлады. Тек куьшелек тувил, аьдем баласы, ул бала. Касболаттынъ мырады толды, бир аьсирети экев болды. Ол асырав ана тапты, балаларды каратты. Оьз улына Ханмурат деп атады, ийтинъ улына Мурат деп атады. Касболаттынъ коьзлери канмайды, балалардан эрек ол таймайды. Эки бала эгизлердей оьседилер, бири бирин излейдилер, суьедилер. Касболатты таныганлар сейирсинедилер, балалардынъ акында хабар билмеге излейдилер. Касболат сырды ясырды, эм биревге де айтпады.

Иыллар йылга сувдай актылар, яслар оьстилер, йырма ясына толдылар. Касболаттынъ улы Ханмурат уйленмеге асыкты. Актас авылдан оьзине кыз сайлады. Касболат элшилер йиберди, тавкешеди де туьзди. Тамада этип тавкешеге Муратты йиберди. Уьш куьн, уьш кеше йолда болды тавкеше. Уьйге етпеге аз калды. Уьйкен коьпирге еткенлей, тыншаймага токтастылар. Мурат коьгоьленге янтайды, янмеян уйклап кетти. Аз яттыма, коьп яттыма, бир заманда уянса, аьлемет тавыс эситип, сескенип олтырды, ян-ягына каранды. Коьпирдинъ касына барып, оны да карап шыкты. Тек кулагына шалынган ашшы тавыс юрегиннен кетпеди: «Тавкеше коьпирдинъ ортасына еткенлей, коьпир опыраяк. Ханмурат пан кеншек сувга кетееклер. Оны эситип, оларга айткан да сынтас болаяк... Уьйтип болмаса баска зат болаяк: тавкеше уьйге етеятканда, атыс-суьрис басланаяк. Кызды суьйген яс Ханмуратты атып йыгаяк. Ян-ягына каратпай кызды алып кашаяк... Ханмуратка ярдамшы шыкласа...

Оннан Ханмурат сав калса, кенем де кеншектинъ орындыгында оьлеек. Эки суьйген уйкыга коьмиле-ек. Кеншектинъ авызыннан шыккан йылан Ханмуратты шагаяк. Оны эситип, айткан аьдем, сынтас болаяк, сынтас болаяк, сынтас болаяк», — деп кышкырды.

Мураттынъ коьнъилин куьнъиртлендирди бу та-

выс. Ойын да, той да завыкын йойды. Мурат ойга коьмилди, агасына ярдам оьзинше изледи.

Мурат атка минип сувдынъ тереңлигин карады. Савлай тавкешеди сувдан оьткистти. Аллага шуькир! Бир баьледен Муратты куткардым.

Ханмурат кутырды, айтпаганы калмады: «Сувга тавкешеди ким куяды? Ол не бакылды?» — деп екирди, авызыннан от пан ялын шыкты. Мурат басын тоьмен ийип, тынълап турды.

Суьйтип тавкеше авылга ювыклады. «Соьле... соьле атыс басланаяк. Ядыра ханнынъ улын яралаяк! Оны эситип Ханмуратка айткан — сынтас болаяк!» — деп шалынып кетти Мураттынъ кулагына.

«Алла! Алла! Не баьлеге калдым?» — деп Мурат авыр куьрсинди. Авылдынъ шетине еткенлей, Ханмурат кышкырды: «Кайдады мылтыклар? Неге турасынъыз уьнсиз? Аткишланъыз тез болып. Атам эситсин тавкешединъ ювыклаганын», — деп. Тек арага Мурат туьсти: «Йолдаслар! Бир ядыра атылма-сын! Халабалыкты басламанъыз! Орайдады шалынъыз, коьбызшыларды алдыга шыгарынъыз! Коьбыз — ийгиликтинъ коьрки. Атыс-суьрис — кайыдынъ нышаны, — деп ясларды токтатты. Кутырды Ханмурат, ылады ягасыннан бебесининъ. Тагы да уьндемеди Мурат, ийиди басын тоьмен. Суьйтип тавкеше коьбыз бан, сыбызгысы ман, гуьрилдеген «харс» пан каралдыга кирди. Шаштырткан той басланды ханнынъ азбарында. Мурат ясырынып боьлмеге кирди. Авыр ойга коьмилип хыйлы заман олтырды. Сонъ шоршып орындыктан туьсти. Кеншек пешке кирип карады. Кеншекти бет ашпага эсикке шыгардылар. Болган аьдемлер де онынъ артыннан атылып эсикке шыктылар. Камасын алып Мурат орындык астына кирди.

Туьннинъ бир ортасында той таркады. Аьдемлер шашылдылар. Баьриси де уйкламага ятылар. Танъ коразлар шакырып басладылар. Мурат саклап турады. Кеншек пен Ханмурат та уйкыга коьмилдилер. Бир заманда Мурат бир аьлемет сыбырдав тавыс эситип орындык астыннан шыкты. Караса, уьйкен кара йылан кыздынъ авызыннан суьйретилип шыга-тыр. Яс камасын аьзирлеп турды. Куйрыгы шыгаршыкпастан яс, бирден сермеп йыланнынъ басын кести. Йыланнынъ кевдесининъ ян десписи мен йыбырдаганына, Ханмурат та, кеншек те уяндылар.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME
BY
JOHN HUTCHINSON
OF THE BARRISTER AT LAW
IN THE SUPREME COURT OF JUDICATURE
IN THE COUNTY OF MIDDLESEX
IN GREAT BRITAIN
LONDON
PRINTED BY J. DODD, ST. MARTIN'S LANE
1764

лер. Кызлары уйден шыгайтканда, Обыргус экеви-не булай деди:

— Атамнынъ атасыннан калган уш зат мени кайгысыз яшатты. Кулланып билсенъиз — бир затка зар болмассыз. Экевинъизге де эки баргым бар. Мине каранъиз, — деди. Эртеден бербетинъ эгизлердинъ коьзлерининъ алдында иргеде илинип, тот басып калган уйкен темир каншыды эм кышкышты салды кызлардынъ алдына. Аьлемет зат коьрмеге сагынган кызлардынъ сыпатлары туурленди, сылуь бетлери коьгерди. Сбыргус кызларына тешкеруьвли карады, сонъ куьлемсиреп: — Ананъыз алдынъызга кутык пан алтын салайк деп даьме эткен болар эдинъиз, солма? Эски йолдасларынъызды коьрип коьгерип турысыз, дия? Ялгыз ананъиз сизди не мен оьстиргенди? Мага ким ярдам эткенди? Уьндемейсиз де! Бу алатлардынъ сырлары бар. Сайласанъыз, айтарман, — деди.

Эки кызы да бир эсе де бири-бирине карап, бир эсе де аналарына карап, бир эсе де алдыларына салынган каншы ман кышкышка карап хыйлы заман турдылар. Тотай сермеп каншыды алды, Акбилекке кышкыш калды. Эгизлер мисетсинмей баргыларын алып олтырдылар. Обыргус юмсаь давазы ман:

— Алатларынъызды тазаларсыз. Еткен еринъиз-де колынъызга алсанъыз — оьзинъиз маьнелерин анъларсыз. Аманатым сол: биревге берип олтырманъыз, яде мутып бир ерде калдырманъыз. Сак болы-нъыз. Яхшы йолга барынъыз, — деди.

Ийылган аьдемлер сейирсиндилер, Обыргусты соьгип те алдылар:

— Ол да не селекеликти? Алтын тувыл, куьмис тувыл... Эски каншы ман кышкыш... Неден керекти олар? — деп койдылар.

Тек буькирейип ерге бурны ман етеязган карт куртка Айбийке:

— Сиз не билесиз? Обыргус керексиз затты кыз-ларына бермес. Тотыккан каншы ман кышкыш ал-тыннан да баа болмаса коьрерсиз, — деди тоьмненнен йогарга тегаран карап.

Эгизлери эсиктен шыгайтканда:

— Оьз каьринъизди шегинъиз! Меннен ярдам излеменъиз. Заман етсе, мен оьзим барарман сизди коьрмеге. Уш йыл озса коьрисермиз. Эситтинъиз-бе? — деп сорады.

— Уш йыл деп тувра эситтикпе, абай? Янъыл-мадынъма? — деп сорады. Тотай, анасына аявлы ка-рап.

— Уш йыл дегемен! Эситкенинъиз тувра! Даянар-сыз! Барган еринъизге уйренип, уй болмага шалы-сасыз! — деди.

— Уш йыл болса — уш йыл! Сонъ оьзинъ оькин-ме! Сеннен эсе бизге енъил. Тек авырув да бар, — деди Акбилек.

— Авырув келсе — конъысылар бар, оьлим келсе — хабар барар. Уйленуьв ойыншык тувыл. Бара — кел-ди, басын тести, колындагын халкка берди, оьзи ку-ры уйдинъ ишинде калды, — дегенше болмасын, — деди давазын катырып.

Обыргустынъ кызлары басларын тоьмен ийип, шыгып-шыгып кеттилер. Тотай эсиктен шыгар-шыкпас шоканасын сылтавлап артына кайтты. Анасын сыгып кушаклады. Эки колын оьбип:

Абай, аллага аманат болынъыз! Ялгыз уйде ка-ласынъ деп юрегим авырыйды. Тилеймен, уйде ка-лайым! Авызга еткен йокпан, калмага ызын бер. Шамланма мага, — деп йыламсырап тиледи.

— Яхшы йолга, коьзим! Кызы орынын таппаса, ана тынышлык таппайды. Йолынъ ашылсын, алла сени баьледен сакласын, — деп анасы кызын озгарды.

Кызлар кеттилер. Обыргустынъ уйининъ иши тып-тынык болды. Обыргус уш айга дейим тыныш-лык таппады. Айткан каты соьзлерине оькинип те алды, тек ойсыз шыгып кеткен соьзди артына алып болмайды. Туурли-туурли кийимлер кийип, ким эке-нин билдирмей, Обыргус кызларынынъ авылларына барып, эректен яшаган уйлерине карап кайтар эди. Суьйинген кезуьвлери де болды, ашувланган вакыт-лары да болды. Тек оны бирев де билмеди. Уш йыл да озып кетти.

Бир куьн Обыргус эртенъ минен уйден шыкты. Бас деп ол Тотай яшайтаган Актас авылына йоьнеди. Куьн куслыкка еткенде, Обыргус авылдынъ шетин-деги уйге кирди. Алдына шыккан кысаяккыдан кийим тигуьвши Тотайды сорады.

— О, Алла, оьмир берсин Тотайга! Эм ай, эм куьн, эм тотай, эм маьлек ол! Он бармагы он аьдем-ге тийисли. Айлак шебер кысаяккы, бир кескенин — экинши туьзетпес. Тиккени десенъ оьмири соьгилмес,

— Сыпыранъ конак коьрмесин,— деди кызына карап.

— Ха-ха-ха! Суыйген кызынъ сыйлаган болар! Эсимиз онынъ хабарын да. Халк ога кыйшык авыз деп атаган.

— Мага айтаягынъ солма? Сен оннан колайлы яшайсынъ! Куьншилик орынласкан ерден — аьдемлик шыгып кетеди. Барынъга канагат этип бил. Мен кетемен. Мени сыйлаганынънан баска сыйды коьзлеринъ коьрмесин,— деп шыгып йобнеди.

Акбилек соьз айтпады. Туьннинъ ортасында уьйден шыгып кетейткан анасын кайтармады. Обыргус юреги шаншып тегаран авыздан шыкты. Акбилек артыннан етип уьйге аькетер деп уьмит те этти. Тек бирев де онынъ артыннан шыкпады. Аякларынынъ карувы кетип ерге олтырды. Йылай-йылай танъ сес бергенин де анъламай калды. Тегаран ерден турды. «Алла корласын анасын корлаган аьвлетти»,— деп айтар-айтпас, оьзи уьйкен Обыргуска айланып кетти. Обыргус ушып кеткени мен кышкыш та йок болды. Ямпик уьйдинъ алдында калды Акбилек. Обыргус авылларда ожаklar сайлап баслады. Оьз кайгысын айтып, «увыйк-увыйк» деп оькинишин тоькти. «Тотай! Ай! Ай!» — дегендей болып кулакларга шалынды. Бирерлер Обыргус суыйген кызын излейди дейдилер. Баскалары Акбилекти каргайды дейдилер. Яныплы кызы Тотайды излейтаган болартагы дейдилер карт аьдемлер.

Коьк шоьлмек

Эрте-эрте заманда, дуныядынъ капа яртысы агашык болганда, анъшы Атабай яшаган. Коьнъили онынъ ток болган, коьзлери оьткир болган. Ашык юрек Атабайды коьп йигитлер таныган. Танымай да калар эдилер, эгер маьлектей ярасыклы Мадина болмаса. Атабайдынъ байлыгы эм суьйиниши сынъар карындасы Мадина болган. Оны айттырмаган ким калган: бай да, бий де, колайлы да, колайсыз да, яравлы да, яравсыз да. Тек Мадина Атабайдынъ уьйленгенин саклап турган. Атабай десенъ коьзлерин ашып кызларга карамага заман таппаган. Агаш-агашта кыдырып, анъга эсин эм дертин берген. Мадина сайлаган Асиятты Атабай да яраткан, тек келешилер

йиберип, ярасаягы калган. Мадина да саклайды оьзине ярдамшы. Асият та саклайды оьзине косакты.

Тек Атабай сонъгы куьнлерде кораздан кетсе, уьйге ятарда келеди. Карындасы соьз коьзгаса: «Кеншек дейсинъме? Келер кеншек те. Кызлар азба дуныяда? Яман кеншек уьйге кирсе, уьйинъди таслап кетерсинъ»,— деп экидинъ биринде айтады. Заманды тартады. Коьзлерин тарс юмып Атабай ятады. Мунинъ коьз алдына Орман кыз келеди. Мойпылдаган кевдеси, оттай янган эринлери, батлак кара коьзлери, юректи ириткен соьзлери йок, Атабай Асиятты онынъ янына да салмайды, тенълестирип те карамайды. Орман кыз йылан болып кевдесине оралган, Атабайдынъ юрегин оьзине сыгып байлаган. Аьр куьн Атабай Орман кыздынъ койынында йибередиди. Кеште салпырап бир айван да оьлтирмей уьйге кайтады.

Бир куьн Мадина юреги алып кетип, Атабайга каныкты: «Мине буьгуьн Асиятты айттырып бараык»,— деп Атабай дувлап та алды, тек карындасы йылаганда, даяналмады. Кийинип, ясанып йобнедилер экеви Асиятты айттырып. Булар уьйден озганлай, уьйкен карагус экевининъ тоьгерегинде айланып, Атабай ман кызга кезуьв-кезуьв шапшып оьмирлерин кести. Атабай ерге ымтылды, тек куска йибере ме не тас, не таяк таппады. Оьмирлери кесилип Асияттынъ уьйине булар етилелер. Асият конакларды коьрип ювырып алдыларына шыкты. Сол сабат карагус канатлары ман кызды сокты. Асият ап-ак аккувга доьнди. Ашшы-ашшы кышкырып карагустан ясырынып уьйге кирди.

Карагус йок болып кетти. Мадина ман Атабай болган затка сейирсинип, уьйге кайттылар. «Ал эндигиси калдык кеншексиз! Тураяк тувылман уьйде ягыз! Мен коркаман. Яде кеншек ал, яде уьйде кал»,— деп каныкты Мадина кардашына. Атабай суьйинди, карындасын кушаклады. «Эртен алып аькелермен сага, Мадина, кеншек! Оны коьрсенъ Асиятты мутарсынъ! Иолдасларымнынъ да юреклери куьнлерлер! Ол кыз—кызба? Турган толган ай,— деди суьйинкиреп Атабай.

— Ол кайсы авылданды? Колайлыма тоьркини? Кими барды уьйинде? — деп сорауларды куйды Мадина.

— Эртен алып келермен, озынъ сорап билерсинъ.

— Аты кимди, Атабай?

— Аты онынъ Орман кыз.

— Атабай! Сага айтпайман соьз. Исти озынъ этесинъ, кайгысын ялгыз шегерсинъ. Ийги болса бек яхшы, яманга да йол ашык.

— Коркпа-коркпа, карындас. Орман кыз яман болмас, — деди кенъбайсып Атабай.

Эртенъ болды, танъ атты, Атабай уйледе уйге кайтты. Касында онынъ Орман кыз, юрегинде тавдай суьйиниш. Мадина ювырып шыкты, кеншегин кушаклады. Коьзлерине караганлай суьыклыгыннан сескенди. Орман кыз пешлерди карап шыкты, озыне орын сайлады. Сорамады бир зат та, Мадинага бурылып карамады. Мадина ас-сув аьзирледи. Сыпырага тапканын салды. Атабай ман кеншекти ас ишпеге шапырды. Орман кыз бан Атабай сыпырага олтырдылар. Мадина да шатын алып, кеншек бетке янасты. Орман кыз басын коьтерди, карасын Мадинага тикти: «Бизден сонъ олтырып ашарсынъ!» — деп катырып кайын синълисине айтты. Атабай авызын ашпады, кеншекке соьз айтпады. Мадина сыпырадан турды, зыранълап эсикке шыкты. «Уьйимизге баъле кирди», — деп оьз ойына коьмилди.

Куьннен-куьнге йигерленип, кеншек ювенди ыслады. Мадина ман Атабайга соьз айтпага бермеди. Атабай эригин язбага анъга шыгып баслады. Карында-сы Мадинады Орман кызга корлыкка таслады.

Атабайдынъ авызы капалган, коьзлерине перне салынган. Тек Орман кыз эсинде эм уйклаган каты туьсинде.

Атабай уйден шыкса, Орман кыз да йок болып кетеди. Атабай уйге кайтаяк заманында артына кайтады. Мадинадынъ да янын шыгарады, коркыстып авызын капайды. Уьндемейди Мадина, тек сезеди, Орман кызынынъ баска туьрли аьдем экенин.

Бир кере Атабай уйде калды, яйын муьйiske салды, озы уйкламага ятты. Орман кыздынъ коьзлеринде кызыл отлар янады, ашувланганнан каны кайнайды. Кыдырып кетпеге амал таппайды. Зыранълап кирип пешине, каныкты ол байына: «Коьгершин эт егим келеди! Даянгандай амалым йок! Оьлтirme мени, тилеймен. Йигит колынъ ман бир коьгершин сок!»

Атабай эрисип те алды. Тек Орман кызынынъ айтканын этпей болмады. Суьйретилип уйден шыкты. Мадина тасадан карап калды.

Атабай авыздан шыкканлай, Орман кыз каралдыдынъ ортасында уьш кере оматака атты эм ян-ме-ян Карагуска доьнди.

«Ай онъмай калдым! Уьйимге обыр кирген экен! Ал эндиги не этейим, Атабайга кайтып билдирейим», — деп кыз байбайлады. Карагус ушып кетти. Атабайдынъ анъшы ийти улып баслады. Мадина даяналмады, Атабайдынъ артыннан шапты. Карагус эсине туьскенлей, ясырынып, тереклердинъ бутакларына ер-ерин йьрткышлатып барады.

Атабай анав якта! Карагустан басынъды сакла! Сакла!!! — деп кышкырды бутактагы Карга. Мадина сескенип йогарга карады. Каргады коьрип сол якка бурылды.

«Энъкейип бар! Басынъды тоьмен ий! Атабайдынъ артыннан эне-мине етесинъ» — деди Мадинага теректеги Токилдак, исин бир такыйкага токтатпай.

Йол айырылган еринде Мадина кайсы якка барады билмей турды. «Онъ бетке! Онъ бетке! Карагустан ясырын. Канаты ман ол какса аккувга доьнеек-синъ, бурны ман шукуьса куршанты туьлкиге доьнеек-синъ», — деп сызгырды ушып кетейткан Кара торгай.

Карагустан ясырынып болмады. Эндигиси етемен Атабайдынъ артыннан деп, деген куьши мен: «Атабай! Атабай! Атабай!» — деп уьш кере кышкырды. Сол саьат Карагус канатлары ман муны сокты. Мадина кара аккувга доьнди.

Атабай кышкырыкты эситип артына бурылды. Уьйкен карагустынъ октай ерге туьскенин де коьрди, ама Мадинады эслемей калды. Артына кайтып карагус, туьскен ерине етсе, — кара аккувды коьрди. «Соьлеге дейим айланып, сени коьрмегемен. Кайдан шыктынъ ды-ав булайга?» — деп аккувга коьп карап турды. Уьш-доьрт кере артына бурылып карап барды. Орман кызын да мутты, онынъ тилегин де мутты. Юреги телезип уйге асыкты. Атабайды коьрген онынъ артыннан аюв кувгандай коьреек эди. Суьринип, йыгылып, тасларга, мазбаклы тереклерге де эс бермей тувра-тувранан йол шыгарып барды. Авызды ашканда, юреги куьлпилдеп, хыйлы заман олтырды эски олтыргышында. Суьйретилип уйге кирди. Пеш-

лердинъ ишин карап шыкты. Мадинады бир ерде коърмеди. «Орман кызым, яным! Мадинады коърмей-менте? Кайда экен ол?» — деп пишесине карады.

— Алла билсин сенинъ тынълавсыз Мадинагънынъ кайда экенин. Экидинъ биринде кетип йок болады ол. Сенинъ алдынъда уйге келеди. Мен сен билесинъ деп тураман. Кызга эркинлик эш ярамайды, Атабай,— деди пишеси.

— Йок! Карындасым меннен сорамай оьмири йолга шыкпаган. Авыл савлай бизге сукланган,— деди Атабай.

— Ким кимге сукланганын билмеймен, коьргенимди айтаман. Колына бала ысласа, коьрермен. Каты ысламага керек эди. Сен уйде йоксынъ, ол басына бос. Эркинликтен эркансызлык тувады,— деди.

Атабай ойга коьмилди. Пишесининъ соьзлери мунынъ юрегин шеклендирдилер. «Ким биледи, бу бир зат сездима экен? Мадина сеним сыйым ман ойнар-ма экен? — деп кайта-кайта сорады.

«Йок! Йок! Йок! Мадина аккан сувдан таза!» — дейди ишинде бир даваз.

«Кайдан билесинъ? Орман кыз оьтирик айтарма? Неден себеп?» — деп кемиреди экинши даваз.

«Токта! Карайым! Келсе соьйлесермен! Туврасын билермен!» — деди оьзи оьзине Атабай.

— Атабай! Бос саклайсынъ карындасынъды. Яман йолда юрген аьдем кетип басын йок этеди. Сонынъ ушин ол меним келгенимди суьймегени. Мен эсиктен киргенлей ок сезгемен онынъ юрегиндегин,— деди Орман кыз.

Атабай уьндемеди. Сол олтырган ериннен козгалмай ол танъга дейим калды. Орман кыз каты уйкыга коьмилген. Атабай акырын каралдыга шыкты, савлай тоьгеректен карындасын излестирди. Агашлыктынъ ишин ян-якка кезди. Бир ерден де таппады. Уйге арып кайтып келди. Орман кыз уйде йок эди. Атабай кир кийимлерин шешип, сандыктан шыгарып таза кийимлер кийди. Ийтке ас берди эм яйы ман окларын алып йолга шыкты. Уй тасага туьскен сонъ, Атабайдынъ эсине Орман кыздынъ ашшы соьзлери туьсти. Атабайдынъ юрегин шекленуьв бийледди. Кыска-каяклысынынъ аькис затлары, куьндей туьрлене-туьрлене туратаган акылы кайгылы анъшыдынъ басын ойга калдырдылар.

Куьн кыздырады, Атабай токтамай барады. «Шайтаннынъ табына бастымма сосы мен? Тислерим териске айланды» — деп оьзи-оьзине сыбырдады анъшы. Иыланнынъ ызындай айланшык йол ман Атабай коьп абытлады. Барганнан-барган сайын арып баслаган аяклары юргега унамай басладылар. Сол коьтерген шанънан — арыган коьзлери оьзлери юмылмага авас болдылар. Коьп бардыма, аз юрдиме Атабай оьзи де билмейди, тек йол ортасында бир зат бар экенин аьруьв сезди. Касына етсе, уйкен Карга ятыр канатларын яйып. Коьзлери юмылган, басы топыракка коьмилген. Атабай Каргадынъ канатыннан ыслап йолдынъ шетине салды. Аьлсиз яткан куьстынъ яны бар экенин сезди эм Каргады батпак сувда сувгарды. Карга коьзлерин ашты.

— Савбол, Атабай! Айлак сувсаган эдим, эндигиси мени теректинъ астына сал, таса ерге,— деп тиледи.

— Хайырма? Не зат болганды?

— Кан явгыр Карагус оьшин аламан деп оьлтирге аз калды. Карагус пан расканнан алла сакла-сын! — деди Карга.

— Карагус дединъме? Ол аьдемге зарар эталай-па? — деп анъшы сорады.

— Карагустынъ куьши етпеек ян-янувар бар деп билмеймен!

— Онынъ басын уьзип таслайым! Мунав такым октынъ куьши етпестагы Карагустынъ кевдесин теле-те-тесик этпеег?

— Йок, Атабай! Октынъ куьши еталмас! Ога бас аьжел керек,— деди Карга. Сонъ уьш куьшын уьзип Атабайга берди:

— Атабай! Мунав куьшынларды ал, кереккен ва-кытта биревин тасласанъ, мен етермен. Карт Карга керек такыйка да келер. Аллада заман коьп,— деп.

Атабай киселерин кармастырып кесек оьтпек тап-ты. Каргады сувгарып, теректинъ туьбине салды. Оьтпекти де касына ийтеди.

Атабай барады йол ман. Куьн де сыгады. Эринле-ри кепкен, тили танълайына ябыспага еткен. Бир еле-мик сокса не керек эди! Эсине анасынынъ оьсиети келеди: «Мадинага сак бол! Заманы етсе — юреги суьй-генине бер! Яман соьзден карындасынъды сакла! Яман соьз кара сагыздай ябысады. Оны не ювып, не кырып кетерип болмайды», — деп тилегени.

Атабайдын иши куведи. Кайгы муны токтатпай иштеп аькетеди. Бара-бара басы айланып йыгылды. Нешаклы заман эссиз ятты, ким билсин! Бир заманда уянса, касында уйкен Бал мысык созылып ятыр. Атабай коьзлери мен тоьгеректи тегиследи. Бир инсан йок! Кыймылдасань — Бал мысык мойыныннан ыслаяк. Ах, баска куьнлерде Атабай оны тепкени мен де ушырып йиберер эди! Ама сылтавага сылта жардам этеди. Атабай турмага ымтылды. Тыншайдыньма, Атабай? Айлак арышты экенсинь. Коьп уйкадынь. Меним ювыклаганымды сезбединь», — деди коьзлерин суьзилтип Бал мысык!

— Сенинь аяк басканыньды меннен саклар да сезбес, йолдас. Хайырма? Мени есирге алыпсыннь, солма? Керек затынь барма? — деп сорады Атабай, тоьбеден туьскендей.

— Бес йыл алдын мени капканнан куткарганынь эсиньдеме?

— Йок! Муткаман, — деди Атабай.

— Ййгилик мутылмайды, Атабай. Экиншиси, сен Карагусты излейсинь деп эситим. Меним де оьшим бар ол огырсызда. Тек ялгыз куьшим етпеди...

— Сенинь де карувунь етпедиме? Аьлемет хабар айттыннь, йолдас.

— Ол кус — баьле кус. Аьдемнинь ақылы эм сулыбы керек оны оьлтirmeге. Уьш йыл каьрлеп, бутак-бутакка йоргалап, ызлап юржим. Оьзимди юлкышлатып, тегаран басымды алып кашып калдым. Айлак карувлы ол.

— Кайтып оьлтиреек ол хайырсызды? Бизге ким коьрсетсин онынь уясына йолды?

— Атабай! Йолды мен коьрсетейим, сага ярдам этеек аьдемди де айтайым. Токтамай муна йол ман алдыга бар. Эндигиси аз калган. Эки — уьш уьй болган авылга етерсинь. Коьк шоьлмекти сорарсыннь. Онынь да оьши бар Карагуста. Ол сага соьзсиз ярдамласар. Мен сени озгарайым бир аз, — деп яткан ериннен турды Балмысык.

— Савбол, досым, савбол! Меним буьгуьн энть кыйынлы куьним. Тотыгустай ярасыклы карында-сымды йойтыппан. Анамнынь оьсиетин толтырмадым... алдандым эм янъылдым. Сен коьрмединьме агашлыктынь ишинде, яде йолда кыскааклыды?

— Коьрмедим, Атабай! Коьк шоьлмекте туьрли

затлар болатанган. Ол билмеге болаяк карындасыннан хабар.

Асыгады анъшы, аякларынан ашувун алады. Алдыда авыл коьрингенлей: «Яхшы йолга, йолдас! Мырадын толсын, карындасын табылсын», — деп Бал мысык артына кетти.

Атабайдын алдына кестиртип керекшин шыкты. Атабай састы, сонъ ййына сермеди. Керекшин он бес аршин етпей, анъшыга карап токталды да:

— Атабай! Ййынъды кой да, алла уьшин мени тынъла. Карагустан кыйынлык шегемиз биз де. Балаларымыздынь аркасына каптырылып канын сорады... Аьлсизликтен олар кырыладылар. Энъкей, Атабай, суьтимди иш. Ол сага карув берер, кевденъди енъил этер. Карагусты сен енъсенъ, биз де тыныс алармыз. Каргадан хабар эситип, артыннан шапкаман. Эрте етеек эдим, тек сенинь касынъда Бал мысыкты коьрип корктым, — деди.

Атабай энъкейип керекшиннинь суьтин колына савып ишип баслады. Айлак койы эм даьмли эди онынь суьти. Анъшы тойган сонъ:

— Савлай кевдем енъилленди! — деди.

— Суьттинь ислерин аьли де сынарсыннь. Яхшы йолга! Карагустынь басын уьзбей кайтпа, — деп Керекшин агашлыкка бурылып кетти.

— Караш сен ол огырсыз кусты! Савлай ян-янувардын канын ишип, оьмирин кесип яшайды экен ол огырсыз, — деп сейирсинип те алды. Тек бу кустын баьрисине де кайтып куьши ететаганын анъламай калды.

Атабай оьзи де анъламай калды бийиклиги он аршиннен арткан корага еткенин. Узын эм бийик тас кора тегершикетей тоьгерек этип ясалган. Не эсик, яде авыз, не терезе, яде бир кишкей тесик коьринмейди. Соқыр кора! Тоьгерек айланып шыкты. Киргендей амал йок. Олтырды ерге йигит анъшы Атабай. Коьмилди авыр ойга: «Алдап-сулдап билмеймен, карап аьдем коьрмеймен. Корадын сырын да ким айтсын?» — деп куьрсинди.

Сол сабат: «Кар! Кар! Тас пан корады соккышла. Ийме тоьмен басынъды. Кора оьзи-оьзиннен ашылаяк тувыл», — деди Карга.

Силкинип турды Атабай. Алды уйкен тасты, баслады «тоьбелеп» корады. Такыйкадын ишинде бир

данъыр-дунъыр эситилди. Кора кесилгендей болып ашылды. Атабай корадынъ арасыннан оьтти. Тоьгерекке карады. Коьзлерининъ алдына ашылган сувъ-ретке карап, кайтара коьзлерин юмды. Азбар лаьль-юьгер шешекейге толган. Ер-ерде йылтыравык ез кумганлар ман элекенлер. Шоркырап ян-якка шашылып агатаган сувлар. Уьйкен эм кенъ коьл. Ишинде эки аккумуля: бириси кардай ак, баскасы кара, тамам курымга боялгандай. Аनाव бетте тоьгерек боькшедей ясалган уьй. Атабай авызы ашылып карап калган. «Ярасыкпа каралды, Атабай? Хош келдинъ, йолдас! Атынъды эситкенмен, оьзинъди аьсирет эдим коьрмеге... Алла алдымга айдап аькелди»,— деди бир да-ваз. Ян-якка карады анъшы, тек биревди де коьрме-ди. «Игит болсанъ касымга кел! Эр аьдем болсанъ — соьйлесейик. Кимсинъ сен? Картсынъма? Яссынъма? Аьдемсинъме? Йок десе шайтан-йинсинъме?» — деп сорады Атабай. Бу соьзлерден сонъ, Атабайдынъ алдына басыннан аягына кара кийинген киси шыкты. Арык дегенде арык, колга ыслаган казыктай. Аяклары бир-бирлеп басып Атабайдынъ касына туьгилип келди: «Ал, Атабай, танысаяк! Конактынъ айтканын этпей эш болмас. Хош келдинъ, Атабай-йигит» — деп колын созды. Кисидинъ колын алганлай, Атабай сескенип кетти. Киси куьлемсиреди. Атабай кызарып, басын тоьмен ийди. «Мен иссиликтен янып бараытырман, мунавдынъ колы буздай сувук. Оьзи десенъ те-ри мен суьек»,— деп сейирсинди анъшы.

— Атабай! Сейирсинмеге де болаяксынъ. Тек мен де сендей анъшы эдим. Этим де, бетим де, шырайым да бар эди. Сеннен де алатлы эм карувлы эдим. Оьзимди савлай агашлыктынъ иесиндей коьретаган эдим. Не аювдынъ, не боьридинъ, не баска янувардынъ мага куьши етеалмаган. Эндигиси коьресинъ, аякларымды тегаран аламан,— деди киси.

— Айып этпенъиз соравамга, мен ким мен соьйлеймен? — деп сорады Атабай.

— Атым меним Науруз болган, халк Коьк шоьлмек деп атаган.

— Коьк шоьлмек деген сизсинъизбе? — деп сейирсинди Атабай.

— Менмен, Атабай, Коьк шоьлмектен сораыгынъ бар болса — сорап кал. Ислеримиз коьп. Экевимиз бир-биримизге ярдамлассак, бир кустынъ басын уьзип

таслармыз. Менде карув йок, йылувым да йок, ка-ным да катып калгандай,— деди ол авыр куьрсинип.

— Сага не ярдам керекти? Ашык соьйлесеек,— деп сорады Атабай.

— Меним куватымды обыр куртка алган, йылу-вымды да... Ишим бузлайды, коьзлерим зат коьр-мейди. Мага ярдам эткеннинъ аяк астына шоьлмек алтын тоьгер эдим.

— Аьр кимнинъ оьз кайгысы эм каьри. Мен де сынъар карындасымды излеймен. Янымды аямас эдим Мадинады тапшага ярдам эткенге, Науруз. Сынъар карындасым,— деп мунъайды Атабай да.

— Экевимиздинъ кайгымыз да бир, Атабай. Айт десенъ, айтайым. Аьдем ийнанмаса, ярдам эталаяк тувыл. Арамыз ашык эм таза болсын.

Мадина дейсинъме? Эне кара аккумуляга караш та! Ол сен келгенли сеннен коьзлерин алмайды. Ак ак-кув да биревдинъ суьйгени.

— Э, не зат дединъ? Анавы Мадинама? Оьлгей эдим мен,— деп Атабай басын юмырыклары ман соккышлады. Сонъ ювырып аккумулялардынъ касына барды. Анъшы ювыклаганлай, кара акув мунынъ касына келип бир затлар шырылдап баслады. Ол ак-кув да Атабайга ювыклады.

— Ал, Атабай, эт этегинъди! Мине карындасынъ. Уьйге аккумуляды алып кетеексинъме? Яде баска амал излеексинъме? — деп сорады Науруз.

— Айташ мага сол наьлеттинъ атын! Кимди аьдемлерди, ян-януварды аьлек этетаган? — деп тиледи Атабай.

— Айт дейсинъме, тынъла, аьше, ийги этип, дос. Мен де сендей анъ болмаса куьним йок эди. Агаш бойын кескеслеп сиз бетке де етим. Сув алаяткан ярасыклы кызды коьрип, таныстым. Экинши, уьшин-ши, бесинши куьн, айга дейим сол ерде кызбан коь-рисип, соьйлесип турдым, сонъ алмага мырат эттим. Кызга ойланмага он куьн бердим. Алал эм ашык суьюв мени бийледи. Сол куьн артымга кеш кайттым. Мен агашлыктан шыгаятканда майпылдаган, айдик кийинген кызга растым. Оьзи касымга келип: «Коьк шоьлмекти коьрмеге коьплер аьсирет. Ол десенъ агаш-тынъ иеси болыпты экен»,— деди.

— Аьсирет аьдем — уьйге келер,— дедим мен.

— Уьйге кеншек болып бармага разыман. Соьй-

ле десенъ, сойле, яным. Сени эртеден коьзлегемен. Караш та мага коьзинъди ашып! Сенинъ меканынъ-га тек мен етиспеймен,—деп колтыгымнан ыслады. Йок, бу кыз айлак аясыз эм арасыз! Мен колымды тегаран шыгардым эм катырып: «Эр аьдем сайлай-таган, кыз оьз соьзин айтатаган.

— Солма? Мени алгынъ келмейме? Мени алма-санъ — биревди де алмассынъ,—деди. Эм янме-ян каргыды, шоршыды, бир туьрли тавыслар шыгарды. Меним тоьгерегимде айланды, карагуска доьнип, карувымды алып ушып кетти. Агаштынъ шетине тегаран шыгып, йыгылып калдым. Туваршылар коьрип арбага тиеп аькелдилер. Мине эндигиси коьресинъ аьлимди. Сол агаштагы кыздынъ атына Орман кыз деп атап койылар туваршылар, койшылар, анъшылар. Алган болсам сав болаяк болар эдим, тек ол да обыр куртка. Оны ман да оьмири яшап кара. Болганынъды кырып, оьзинъди де оьлтирип кетеек! Орман кыз,—сол бирев обыр куртка,—деди Науруз.

— Э, атын Орман кыз дединъме? Ах мен авы-зашык! Мен шуьшлимен карындасымнынъ алдында! Орман кызды мен агаштан алып келдим де. Сол куьн-нен ол Мадинады коьрип болмады,—деди анъшы.

— Алла сакласын, Атабай! Коьзсиз батирсинъ сен!—деди Науруз. Карагус аккумулярды йоклап кетеди. Эне оны оьлтирсенъ — карындасынъды да, мени де, эне биревдинъ кызын да баьледен куткардынъ.

— Айт, кайсы агашта ол яшайды, кайсы теректе конады?

— Агашта оны таппассынъ, ялгыз да эш оьлтире-алмассынъ. Карув ман сулып бирге косылмаса, оны оьлтирип болаяк тувыл.

— Ок та алмайма сол хайырсызды?

— Сенинъ огынъ алаяк тувыл. Ога керек баска ок. Обырга каза аькелеек ок менде бар. Артлы-артыннан он окты йиберсенъ, Карагус йыгылар. Янме-ян канатларыннан сыгып ысламага керек. Мен де ярдам-ласпага куьресермен. Экевлеп бир куска куьшимиз етпеспе? — деп куьлемсиреди Науруз.

— Аькел окларынъды, яйга келистирип карайым. Коьк шоьлмек окларын аькелди. Атабай аьр бири-син карап шыкты. Экеви тасаланмага ер таптылар. Анъшылар хыйлы заман саклап турдылар.

— Сол хайырсыз бугуьн келмесе ша? Кишкей кус-

тынъ сондай куьши болганына шекленемен,—деди Атабай.

— Атабай, Атабай! Алал юрек эм кенъбай яс! Ол кус тувыл, обыр куртка. Куска доьнип, эталган хате-син этип юреди. Ол кус болган болса, мен де эртеден бербетин оны оьлтирип болар эдим.

Сонынъ арасында ел коьтерилип, топыракты ян-якка шашты! Бир куйын айланып-айланып коьл бет-ке ювыклады. Аккувлар тынышсызланып, анав якка, мунав якка юзедилер.

— Атабай! «Досым» келеятыр! Аьзирлен, йолдас, аьзирлен,—деди Науруз. Оьзи де колларына узын сактыян колгаплар кийди. Тастай атылып тоьменге туьсти Карагус. Яне аккумуляр бетке ювыклады. Кый-шык бурны ман шукуп, ак аккумуляды кувды. Тырнак-лары ман кара аккумуляга каптырылды. Сол вакытта Атабай артлы-артыннан тогыз окты йиберди. Науруз сувга кирип аьлсизленген кусты сыгып ыслады. «Бе-реш наьлетти мага,—деп Атабай деген куьши мен ыслады кустынъ аякларыннан.—Туьстинъме колымга, шая! Атабайдынъ колларынынъ карувын биле бо-ларсынъ! Эндигиси сага яшав йок, тез болып зарарлы ислеринъди туьзет,—деди Атабай Карагустынъ мой-ныннан бугындырып.—Тез, Мадинады касымга сал, наьлет! Коьрдинъме сен шаяды! Тез деп айтаман!» — деп кутырды Атабай.

— Оьлтирме, не десенъ де этейим. Сыпыргыш керек оларды аьдемге доьндирмеге. Ол сыпыргыш бизим уйдинъ эсигининъ артында,—деди Карагус Орман кыздынъ давазы ман.

— Солма? Яшагынъ келеме? Дуния иссиме, наь-лет! — деп екирди анъшы.

— Атабай! Мен оьлмеге турыман! Алла ушин, айташ, йылувымды, карувымды артымга берсин. Ай, ай, мага бир зат болаятыр, деп Коьк шоьлмек ерге йыгылды. Атабай адады. Сонъ деген куьши мен Ка-рагусты силкиледи.

— Бер биревдинъ йылувын, шая! Басынъды уьзип хайырынъды коьрермен. Алты айдан бербетин ко-йынымда обыр курткады йылытып турган экенмен. Оьлтиремен! Оьлтиремен! — деп оькирди Атабай.

— Йылув уйдеги мысыкта калган, карувы меним канатларымда. Йибереш уйге, мысыкты да, сыпыр-гышты да аькелейим,—деди.

— Э, огырсыз! Сени йибериң оьмири кара аккувды саклап калайыма? Йок! Сендейлерди йибериң болмас,— деди Атабай.

Анъшыдынъ эсине карга туьсти. Кисесиннен шыгарып кушынларды таслады. «Кар! Кар! Не куллык бар! Не керекти, Атабай?» — деп сорады, такыйкадынъ ишинде еткен Карга.

«Бал мысык бизим кара мысыкты аькелсин. Керекшинге айтсанъ сыпыргышты аькелсин. Тек тез!» — деп тиледи Атабай.

Создинъ сеси тынганша Карга йок болып кетти. Атабай эсин йыйганша мысык пан сыпыргышты дослары еткисттилер.

— Айт, мысыкты не этеегин, наьлет! — деп екирди Атабай.

— Мысыктынъ басыннан куйрыгына дейим уьш кере сыйпасын. Оьзининъ йылувы оьзине келер.

— Карувы ша, карувын кайтар деймен, обыр-наьлет,— деди Атабай.

— Аькет Коьк шоьлмектинъ касына, йибер канатларымды. Канатларым ман аркасына каксам, карувы да кайтар,— деди. Атабай мысыкты Науруздынъ касына аькетти. Аьлсиз кисидинъ колын ыслап уьш кере мысыктынъ аркасыннан сыйпатты. Науруз сескенди, акырын олтырып Атабайга карады. Атабай Карагустынъ аягын сыкканда, суьеклери тырсылдаганы эситилди.

— Ай! Ай! Атабай! — деп кышкырды Карагус.

— Бер карувын йигитке,— деп кыршынды Атабай. Карагус канатлары ман эки де, уьш те какты. Коьк шоьлмекти.

— Атабай! Аьдем болаятырман! Оп-па! — деп каргыды Науруз, ян-якка зыранълап юрип карады.

Атабай Карагустынъ бирден еп-енъил болганын сезди. Кусты да йибермей, аккувлардынъ касына келди. Сыпыргыш пан эки аккувды кезуьв-кезуьв уьш кере сокты. Мадина ман Асият шав-шув этип Атабайды кушакладылар. Атабай серсана болды. Кызларга суьйинип карап, соьз айталмай калды.

Сол вакытта Карагус бирден силкинди. Кевдеси янсыздай саяпырады.

— Сосы оьлген болар деймен?» — деп Атабай кызлардан сорады.

— Атабай! Онынъ яманлыктан юреги ярылган бо-

лар. Бизди бирге коьрип шыдаялмады. Солай, ким биледи, уьшып кетпеге де болар. Обырга ийнанма, сувга таянма,— деди Науруз.

Кайдан да шыкты баягы Карга.

«Кар! Кар! Карагуска кан явар! Бизди алла аяр! Ян-януварга тынышлык келер! Сал, Атабай, ерге наьлет кусты! Коркпа, ол эндигиси хаьтесиз. Тек оьзинъ артынъа тай», — деди.

Атабай салды ерге Карагусты. Сол саьатлей Карагус янып-соьнди. Онынъ янган еринде узын кара тас калды. Сейирсинип карап турдылар Атабай, Науруз, Мадина эм Асият.

Атабайдынъ кейфининъ коьтерилгенин коьрип, Науруз муны кушаклап:

— Баьледен куткардынъ. Не тилесенъ бу байлыктынъ ишиннен — сеники. Тилеймен айт», — деди. Сонъ куьлемсиреп: Меним де бар сага уьйкен тилегим, сол тувылма, Мадина? — деп косты.

— Сен уьйкен боларсынъ, сенинъ тилегинъди эсиейим. Оьзим де ойланайым,— деди Атабай.

— Мадинады тилеймен, Атабай. Алты айды эсим де, дертим де, ойым да Мадина эди. Алтыным алдымга келди... Сенинъ соьзинъди саклаймыз,— деди Науруз муны кушаклап:

— Мадинадынъ юреги сени сайлай болса, сизге тыйдаж болмайман. Тек соравым бар сага, айып этпек мага,— деди Атабай.

— Тынълайман, йолдас, соравынъды.

— Коьк шоьлмек деп неге айтадылар сага?

— Атам дуньяга айтылган эмлевши болган. Кара халкты мараздан туьрли авырувлардан куткарган. Ниязга деп тек сынъар каьпик алган. Каьпиклерди кишкей коьк шоьлмекке йыйган. Оьмири йыйган байлыгы — бир коьк шоьлмек бирер каьпик болган. «Коьк шоьлмектинъ иеси», — деп суьетаган эди мени атам. Ал сол ат болып кетти.

— Януварлар да биледи сенинъ акынънан бир затлар.

— Атам билгенди бираз болса да «мен де билемен». Аьдемге де, ян-януварларга да керек болса, ярдам этемен. Ййги затлар этпеге колымнан келеди. Тек мен сендей анъшыман. Коркпа, йин де, шайтан да, обыр да тувылман,— деди куьлемсиреп Науруз.

Атабай уьндемеди. Карындасын Наурузга берме-

ге разы болды. Уыш куың озган сонъ уыйкен той болды. Атабай ман Асият та бир-бирлери мен косылдылар.

Сол тойда шаштыртып ойнап, бавырсақлар еп, бо-за ишкенлер бу аьлемет хабарды айта-айта бизге ет-кистилер.

Нышанлы

Бурын-бурын заманда, мынълаган йыллар артта, Карлы тавдынъ қасында, калын кара ағаш оьсипти. Ол ағашлықта сансыз коьп айванлар яшаганлар. Анъшылар да мунда кезбеге суьйгенлер. Суьймей де кай-тип болсын ок пан келип, эт пен уйге кайтсалар. Оспан деген карт анъшыды аьдемлер тувыл, януварлар да танып қалганлар. Ол оьзи де оьмиринде бир кере бос уйге кайтпаган. Ағашлықта кезинип келмесе, ятып уйқы таппаган.

Бир куың уйле авган сонъ, Оспан савытын алып, йол шықпага аьзирленди. Ялғыз кызы Тотай атасын йибергиси келмей, тилеп те алды.

— Атай, буьгуың уйден шықпа, тилеймен. Оьзи де кеш болган. Мен осал туьслер коьргемен. Шықпа уйден, яным атай,— деп. Оспанды ағаштан аздаа да тыялмас эди. Кетти кызынынъ соьзлерин кулақлары-на да алмай. Тотай, яны кыйналып, кешке етти. Аксамда, арып-талып Оспан уйге кайтты. Кайтканда онадай кайтсын, бети тырналган, аьдем карагандай амалы йок. Кийимлери йырткышланган. Сол аяғын суьйреп алып, тегаран басамактан абыткылап, уйге кирди. Арсландай уйкен эм мазаллы ийт Япалак та неге де болсын артына кайтпады.

Соьз де айтпай, уйден де шықпай юма ятты, зыркылдавық ағаш орындыгында. Оспаннынъ бир баьлеге расканын Тотай сезді. Ама атасы басын шешип, болган затты айтпаган сонъ, ол да сорамады хабарын. Сонынъ арасында аяғы авыр Тотай авырып баслады. Оспан уьндемей уйден шыгып кетти. Ян-якка шапты, эбия курткады тапты. Арасы коьп кетпей, Тотайдынъ яны қалды. Карт Оспанга йиен тувды. Тувса — тувсын баладынъ басында тамам аювдыкындай эки туькли кулак оьсипти. Эбия куртка коркканнан, балады тегаран ыслап қалды қолында. Ток-

сан тоғыз йыл яшаган куртка мунавдай затты оьми-ри коьрмеген.

Куртка Оспанды шақырды эм балады коьрсетти.

— Оспан, мени тынъла, сен анъшысынъ. Бирев де коьрмеген, эситпеген вақытта мунавын оьлтире кой. Кызынъ да эси авып созылып ятыр. Мунавдай нышанлы балады халкка кайтып коьрсетеексинъ? Сен эр аьдемсинъ, ойлан. Оьли бала тапкан Тотай дермиз,— деп эбия оьткир карасын Оспанга тикти.

— Алла ушин, кой мени! Баладынъ баьлесине шуьшлимен. Ағаш ишинде коста яшарман. Доьрт аяк-лап аюв болса — ағашта калырман. Аьдем болса йыйганымды тоьгермен, йолга йиенимди саларман. Баьлесин берген дарманын да берер. Мени Аювтотай қаргаган,— деди карт.

— Аювтотай дединъме? Алла-алла, кадамсыз! Ога да неге тийдинъ? Онынъ йолына неге шыктынъ? Соқыр коьзлеринъ танымадыма, ким алдынъга шыкканын? Олай болса, сага алладан ярдам келсин. Яде йыллар озса, ашувы таркаса, Аювтотайдан оьзинъ тилерсинъ,— деп куртка шыгып кетти.

Болган затка амал йок. Тувган янды оьмирсиз оьлтирип болмайды. Оспан йиенине Батыр деп атады. Кызынынъ аьли осал болғаны ушин, Оспан оьзи қарап баслады балады. Балага алданып анъшылығын да таслады. Бир карасанъ, қарап тургандай аьруьв бала, хайырсыз. Тек мунав тоьбесиндеги эки кулак не этип болсын? Янын да берер эди карт, ол кулақларды йок эткен дарманга. Куыңлерден айлар толдылар, айлардан йыллар йылысып йоьнедилер. Оьлмеди, аьжел де мараз да тиймеди, авырган да этпеди бала. Куыңнен-куыңге туьрленип, янувардай оьсип, қарувланып барды бала. Тек онынъ эки кулагына қараган аьдем сескенмей қалмас эди. Он ясына толганда, йырма ясындагындай алатлы эм қуатлы болды. Балалар десенъ коркып, қаралдыларынан орамга шықпай қалдылар. Аьруьв Батыр деген аты бос қалды. «Нышанлы» деген болмаса, бирев де баска атын айтпады. Балалар ман ойнамага излесе, олар муннан коркып, ян-якка ясырынып басладылар. Нышанлы да ашувланып оларды қуып, коркыстар эди. Авылдастары токтавсыз бақырық пан, қышқырық пан келип басладылар Оспаннынъ аьвелги уьнсіз қаралдысына. Коьп ойланды карт Оспан, не этеегин

билмеди. Сонъ йиенининъ колыннан етип йолдасы Ахметке келди. Не зат айтты, не тиледи, ким билсин. Эртенъ болып, танъ атты. Уьшеви де азык алып, йогары тавга пишен шалмага кеттилер. Соьзден безген Оспан авылдан басын тасайтты. Йиенине юбаншык тапты.

Биринши куьн Оспан ман Нышанлы намаздан пишен шалмага кеттилер. Ахмет коста калды казан аспага. Болган затты аьзирледи. Ошакка казанды олтыртты. От якты. Карагай шырпылар янадылар тырсылдап ян-якка йылтынларын шашып. Козы сорпадынъ ййиси яйылады савлай агашка. Ахмет сорпадынъ татувын карап, отты сырыстырды. Оьзи де сыпырага таянып, ойга коьмилди. Сонынъ арасында куйын ел эстирип, коразга минип, эргежейли карт келди. Оьзи десенъ бес карыс, сакалы онынъ мынъ карыс. Келгени мен Ахметке каныкты:

— Мага ас ишир,— деп.

Ахмет сыпырага эки атык, кесек эт, аяк толтырып сорпа салды. Карт такыйкадынъ ишинде асты таьвести. Сонъ Ахметке карап екирди:

— Сал болганынъды! Мен тойган йокпан,— деп.

— Меним йолдасларым бар.. Олар келселер не ййиклер?— деп сорады Ахмет, ашувлана берип.

— Ах ийттен тувган,— деп кышкырды эргежейли карт. Сакалыннан туьк алып, мунынъ аякларын, колларын байлады. Оьзи десенъ савлай казандагы асты ишти. Казанды тоьнъктерип салды. Авызын сакалына суьртип, коразына минип кетти. Не куьрессе де, Ахмет кылды уьзеалмады. Сонынъ арасында Оспан ман Нышанлы келдилер. Ахметти босаткан сонъ хабарын тынъладылар. Тек ыйнанмадылар. Экинши куьн Оспан калды коста.

— Токта, коьрермиз мандырак Ахметтинъ коразморазын,— деди оьзи-оьзине куьлемсиреп Оспан. Ога еткен казаншы барма, янме-ян казаны да болды. Тоьгеректи де тазалады. Куьнге карады, уйле болган, эне-мине йолдаслары келееклер. Ол да теректинъ салкынына олтырды, коьзинъ онадайды коьрмесин. Со-надай ел коьтерилди, топыракты, куьлди, шанъды коьтерди коькке. Коьзлеринъди шанъга толтырды, ел мен бирге коразга минип эргежейли карт келди. Оспан сейирсинип карады. Карттынъ коькирегин куьлки бийледи, мунавы да Ахметти енъген, э? Сонъына

карайым, сонъ оьлтирермен,— деп ойлады. Карт кораздан туьсти, мунынъ касына келип:

— Сен мени танымай боларсынъ, карт шошка. Мен ел патшасы Елгазыман. Сав дуныяды карыстырып, ахырзаманды айландырарман, ийттинъ улы,— деп екирди карт. Оспан муны йылы соьз бен алдамага куьрести.

— Сыйлы конакка — сыйлы орын, олтыр тоьрге. Соьле меним йолдасларым келееклер, сыйланармыз бирге, азык коьп,— деди. Оьзи акырын коска кирип, огын алмага уьмит этти. Тек карт бирден сыпырадынъ уьстине минип:

— Эшек, меним ким экенимди билгенлей де, мага аьжел излейсинъме? Елди оьлтирип болама? Меним аьжелим оьзимде! Зияпетинъди сал! — деди.

Оспан орыныннан коьгалмады. Елгазы тутанып кетип, сакалыннан баягы туькти уьзди. Сонъ Оспанды байлады. Болган асты ашады. Казанды тоьнъктерди. Оьзи де кызыл коразына минип кетти. Оспан да коьп куьрести босанмага. Тек Елгазыдынъ сакалынынъ туьги аялак берк эди. Арасы коьп кетпей, Ахмет пен Нышанлы да келдилер. Тек не хайыр, от десенъ соьнген, казан тоьнъктерилген. Оспан десенъ де кунысып ятыр. Оспанды йиени босатты. Уьшеви де уьнсиз ас аьзирлеп басладылар. Ййги заман озган сонъ, сорпага, этке тойган сонъ, уьшеви де уйкламага яттылар. Уьшинши куьн шерет Нышанлыдыкы болды. Тек карт анъшы йиенин ялгыз калдыргысы келмеди.

— Мен калайым, ясым. Сенинъ карувынъ коьп, пишен шал. Келетаган карт аялак шуьриш, бир хата этпесин сага,— деп тиледи Оспан Нышанлыдан.

— Йок, атай, шерет меники! Мен де сол сизге келген картты коьрмеге излеймен,— деди яс катырып.

Яс уьндемеди. Эртенъ болып, танъ атты. Картлар да пишеншалга кеттилер. Нышанлы да казан асып баслады. Билгенинше не затты да аьзирледи. Оьзи созылып коьгоьленге ятты. Сол саьат топырак коькиди, куьшли ел коьтерилди. Янме-ян, мунынъ касына коразга минген карт келип токтады. Нышанлы сейирсинип картка карады. Карт та яска яман карасын тигип:

— Сен де кимсинъ, аювсынъма яде аьдемсинъме? Кимди казаншы? — деп.

Нышанлы олтырган ериннен де коьгалмай:

— Ак бермей ас тилеген уят, акын бермей ас ишкен ол куына,— деди картка карап яс.

— Не зат дединъ, йырткыш янувар? Мине согле сени,— деп карт сакалына сермеди. Тек Нышанлы деген куыши мен сокты карттынъ басына. Карт топтай тымалап бир кесек шақырымга кетти. Сонъ коразына артылып йоьнеди. Нышанлы да онынъ артыннан йол алды. Бара-бара бир уйкен тесиктинъ ишине кирип кеттилер. Яс та тегаран сыгылып тесикке кирди. Кирсе — кирсин, ердинъ ети кабатына кетти. Азба, коьппе, ким билсин нешаклы турганын. Эсин йыйып, олтырды, ян-ягына карады. Алдында уйкен авыл яйылган.

— Кимге куллыкшы керек? Кимге куллыкшы керек? — деп авылдынъ басыннан аягына шыкты. Тек бир куртка мунавын шақырып, булай деди:

— Каз бакпага разы болсанъ, биз бен яша. Бизим биревимиз де йок, тоьрде коьрге юыклаган, маьне-сиз карт пан мен.

Яс суьйинди эм мунынъ артыннан иерди. Кишкей ямпик уьйдинъ иши каранъа. Агаш орындыкта яткан кисиди сезип:

— Салам алейкум, атай,— деди.

— Кайдан шыктынъ ясым, кимсинъ? — деп сорады карт, ястынъ узынша, кужырлы тигилген боьркине карап.

Нышанлы хабарын айтты. Сонъ сувсап кетип, булардан сув тиледи.

— Ах, яным, оймак сувга заьрмиз. Анав юмада сув бермегенде, куртка да мага косылып авырып яткан. Сувсыз калганмыз. Сувды да тойганша ишсенъ не керек эди,— деди карт.

— Авылынъыз неге сувсызды? Ким бермейди? — деп сорады яс.

— Аюв, ясым, аюв сувдынъ иеси болышты. Аьдем-лердинъ коьзлерин аштырмайды. Оьлгенлерди ох деп сувга ювындыртпайды. Аьр куьн сайын бир аьдем ол емеге керек. Аьдем еп болганша алып калсанъ, наьсип. Еп болса, сув да йок. Ол кайдай ясларды, кызларды еген. Бизим де бар эди эки ясымыз. Аювга хан буьгуьн сынъар кызын береек. Оннан сонъ да не бо-лаягын ким билсин? — деп куьрсинди куртка.

— Атай, картларды ашамайма? Хан оьзи калып, кызын неге береди? — деп сорады.

— Ах, ясым, тоьрде созылып ятпай мен де етер

эдим аювдынъ касына. Карт аюв, тек яслар ман балаларды ашайды, наьлет болгыр,— деди карт.

— Савлай авылда ога куыши еткен аьдем калай шыкпаганды? Аювды енъип болмаякпа?

— Ай, ясым, оны оьлтирееклер коьп эдилер, ама оьлтирип болмайды. Ол сен келген яктан, йогардан. Ким биледи, йогардан бир анъшы атып баласын оьлтирген, оьзин яралаган. Соннан кашып бизге келген, аьжели йогарда калган. Баьримиздинъ де артымызга шыгаяк. Пышак оны яраламайды, ок ога тиймейди, от оны куьйдирмейди. Онынъ аьжели, не де болсын, баска заттан. Ама биз оны билмеймиз,— деди карт.

Аювдынъ хабары ясты сейирсиндирди. Яс ойга коьмилди эм уьндемей уьйден шыгып кетеди. Тек йолда бир колайлы яшаган уьйге кирип, борышкага уьйкен кара тон алып шыгады. Боьркининъ тоьбесин тесип, кулакларын шыгарады. Боьркин тартып киеди, савлай авызын да, иегин де ясырып. Авылдынъ шетиндеги уьйге киреди. Ол да эсикти ашып киргенлей, ишинде кызды коьреди. Кыз кышкырып йылап баслайды.

— Коркпа, мен аюв тувылман, сага меннен хата болмас. Сен уьндемей олтырып тур, мен аюв ман соьйлесейм,— дейди Нышанлы.

Бирден эсик ашылады, акырып аюв эсиктен киреди. Тек неди бу? Тамам оьзиндей бирев алдына шыгады. Аюв сасады:

— Сен не затсынъ, мунав ерде меннен баска бир аюв да йок эди, сен кайдан шыктынъ? — деп екирип сорады.

— Сенинъ йолынъ ман келдим, йогардан!

— Неге, сыймадынъма агашка, атанънынъ басы барма мунда? — дейди аюв.

— Мен де сендей болып кашкаман. Оспан анъшы ызлап келеди. Эндигиси онынъ йиени де анъшы. Экевлеп эне мине етееклер... Сеннен сыр излеп, ясырынмага ер сорап келдим,— деди яс.

— Мунда да етеяторма Оспан? Аьжелим юыклаган деш, аьжелим,— деп акырды аюв.

— Сен де коркып билесинъме аьдемлерден? Мен сеннен ярдам излеген эдим. Вос экен кыйналганым. Оьзимге оьзим амал излейим,— деп куьрсинген киси болды Нышанлы.

— Биревден де коркпайман. Оспаннынъ йиени Ны-

шанлы баладан келеек мага аьжел,—деди аюв.

— Сендей куьшли януварга ол не зат этип колын-
нан келеекти? Мени куьлдиресинь,—деди яс.

— Сырымды сыгып шыгараятырсынъ. Мен Аюв-
тотайман. Аювлардынъ уйкени эдим. Эки аьруьв ба-
лаларым да бар эди. Бир куьн кеште агашка шыкты
Оспан анъшы. Мени коьрди. Неге де болсын атты.
Ога дейим оьмири бир аювга тиймеген, эки баламды
оьлтирди. Мен йыладым. Каргадым оны. Кызынынъ
баласы нышанлы болды. Соьлеге дейим хандай яша-
дым, ал эндигиси тынышлыгым бузылды,—деди аюв.

— Сен коркасынъ кимнен? Оспаннанма, йок десе
нышанлы баладанма?

— Оспаннынъ коьзлери коьрмейди, Нышанлы ба-
ладынъ колы меним басымга тийгенлей, мен оьлеек-
пен. Аьжелим баладынъ колында. Ол оны билмейди.
Мен алдын коьрсем, наьсип,—деди.

— Оны ушин коркпа, йолдас. Биз экевмиз те,—
деп кышкырды яс, юреги алып кетип эм аювдынъ
басыннан сыгып ыслады. Сол сабат аюв дорс деп
йыгылды. Яс темир капыды ашты, шорылдап сув
агып баслады. Сувдынъ агыны аювды да коьтерип
алып кетти. Яс та тонды аькетип алган ерине берди.
Сонъ курткадынъ савытларын юьшп, тазалап, сув
алып келди. Шай кайнаганга да карамай, уйкламага
ятты.

Хыйлы заман озган сонъ, яс бир туьрли бакырык-
лардан сескенип уянды. Яс олтырды, ян-ягына каран-
ды: Сонъ: «Не болганды, неге кышкырасынъыз? Мен
биревге де тийгеним йок»,—деди йыйылганларга.
«Хан кызын оьлиден куткарылганы ушин той этеди.
Сени шақырып йиберген бизди»,—дейди бериси.

Нышанлы яс ювынып, уьстин тазалап шыгып ке-
теди. Хан ялгыз кызынынъ сав калганы уьшин уьш
куьн, уьш кеше той этти. Кызын да Нышанлыга берди.
Нышанлы да мынълаган маллардынъ, акшадынъ иеси
болды. Яшав да туьрленди. Карт пан курткага да
ярык куьн тувды. Тек куьннен-куьнге яс мыдахла-
нып барды. Хан коьп карап турды. Соьзин узактан
баслады.

— Ясым, болган байлыгым сеники, ханлыгым да
сага... Сени кемиретаган ойлардынъ маьнесин билме-
ге суьмемен. Эр аьдемше айырып айт юрегинъе ярама-
ган затты. Бизди яратнай болсанъ да, айып этеегим

йок, озгарайым, керегинъди берейим,—деп Нышан-
лыга карады.

Сырды ыслап болмайды. Ол да бир куьн шыкпага
тесик излейди. Нышанлы хабарын ханга айтты. Йогар-
га, карт атасына, хабарсыз калган анасына кетпеге
сагынатаганын анълатты. Ястынъ хабары ханнынъ
юрегине тийди. Ол хыйлы заманды уьндемей ойланып
турды. Сонъ яска айтты:

— Артка шыкпага тегин йол йок, оны билемен.
Тек Карагус ярдам этпеге болаяк. Сонадай бир пелван
карагус бар. Ол анав коьринетаган тавдынъ арасында
яшайды. Ол йыл сайын эки юмыртка юмырткалайды.
Эки бала шыгарады. Тек оларды терекке йоргалап
деу йылан ашайды. Мунавдай заманда онынъ бала-
панлары шыккан,—деди хан, яска карап.

Нышанлы уьндемей онынъ хабарын тынълады.
Ас-сув ишкен сонъ уьйден шыгып кетти. Тек йол шы-
гаяктан алдын карт пан курткады коьрмеге изледи.
Карт суьйинди ястынъ келгенине.

— Йолланаяктай коьремен сени. Узаккама, йолынъ
болсын, ясым! Мырадынъ тымалап алдынъга шык-
сын!—деди.

Нышанлы хабарын ясырмай картка тоькти.
Карт яска карап:

— Меним соьзимди тынълаш. Мунав орындык-
тынъ астында темир шокпар таяк бар. Тек мунав шок-
пардан келеек аьжели сен излейтаган деу йыланнан.
Ал, хайырлы сабатке! Ал колынъа шокпарды. Сак
бол, тоьгерегинъе оралып олтырмасын. Ол заманда
сага ярдамшы табылмас. Сав кайт, ясым,—деди.

Нышанлы сейирсинип картты тынълады. Сонъ со-
равлы карады картка. Карт куьлемсиреп, булай косты:

— Йыланнынъ капшыгын каклаяклар коьп эди-
лер. Сен эсиктен киргенлей, мен билгемен шокпарды
коьтермеге кимнинъ куьши етеегин,—деди.

Нышанлы орындык астына карады эм шокпар та-
якты коьрди. Сермеп алганы да бир болды, «алла» деп
колын коьтерди.

— Ай, хомух, шокпардынъ касында ятыр арадынъ
коьниннен тигилген колгап. Онъ колынъа оны кий,
коркпай, аянмай ысла,—деди. Нышанлы колгапты ал-
ды, онъ колына кийди эм шокпарды коьтерди. Карт-
ты эм курткады кушаклап, уьйден шыгып кетти.
Картлар да калдылар болган ийгиликті яска тилеп.

Сав уын Нышанлы Карагустынъ уясын излеп юрди. Сонъ эки ярдынъ арасында оскен эмен теректинъ басында уйкен кустынъ уясын коърди. Акырын-акырын терекке йоргалап баслады. Сол сабат теректинъ басында шав-шув басланды.

— Аьжел келеятыр, анамызды коърмей калдык,— деп кустынъ балапанлары йылайдылар.

— Коркпанъыз, меннен сизге хаьте келеек тувыл. Мен йылан тувылман. Мен аьдеммен,— деди яс. Балапанлар токтадылар эм яска сейирсинип карадылар. Нышанлы уяга минди эм булар ман соьйлесип баслады. «Анамыз емек излеп кеткен. Келмеге керек. Анамыз йокта йылан келип, юмырткаларын, балапанларын ютады. Анамыз не куьресип те йыланды енъалганы йок»,— деди. Сонынъ арасында сырп-сырп деген бир заттынъ суьйретилген тавысы эситилди. Нышанлы тоьменге карады. Мазаллы деу йыланнынъ терекке йоргалап келеятканын коърди. Балапанлар шыйкылдап йылап басладылар. Эндигиси ол да авызын ашып, тилин шыгарып, йыйып, балапанларды ютпага аьзирленди. Нышанлы бирден туруп, шокпар таяк пан йыланнынъ басына сокты. Йылан сырлдап янып баслады. Эки—уьш такыйкадынъ ишинде йылан янып соьнди, шокпар таяк та ириди. Бу затлар ясты сейирсиндирдилер. Яс артпакты ашып эт пен оьтпек ашады. Балапанларга да ашатты азыктан. Нышанлы арып, уядынъ шетине созылып ятты. Ол да уйкыга коьмилди, сол сабат коьк гуьрилдеп, ел коьтерилип, явын явып баслады. Бир балапан яска булай деди:

— Кел, меним канатымнынъ астына кир. Ол бизим анамыз келеятыр. Канатларын какса ел эседи, табият бассапырык болады.

— Явын ша, ол неди?— деп сорады Нышанлы.

— Ол не болсын, анамыздынъ коьз яслары. Ол, биз оьлгендей коьрип, йылап келеятыр,— деди экинши балапан. Сен канатымыздынъ астына кирип тур. Уьндемей хабар тынъла,— деди балапан.

«Дуныядынъ сонъгы болама экен, деди яс, онадай ел, ямгыр ким коьрген?» Сонъ уйкен дегенде уйкен кара кус терекке конды.

— Как, как, савсынъызба? Кимнен келди бу ийгилик, ким ди сизди баьледен куткарган?— деп сорады кус балаларыннан. Кезуьв-кезуьв эки балапанынынъ касына конып, канатлары ман кушаклады.

— Не этер эдинъ бизге ярдам эткенди коьрсенъ?— дедилер балапанлар.

— Ишимге ютып, тысымга шыгарар эдим,— деди Карагус.

— Мине ол,— деп балапан канатынынъ астыннан Нышанлыды шыгарды. Карагус ясты ютып йиберди, сонъ шыгарды. Шыгарса— шыгарсын, авадай таза эм айдай ярасыклы яс болды. Йок болды Нышанлы атты ататкан аюв кулаklar да.

— Сага не керек болса да айт, сенинъ тилегинъди этпей болмаякпан,— деди кус.

Яс тигилип карап, куска булай деди:

— Мунавдай пелван кустынъ куьши йыланга калай етпегенди?

— Онынъ аьжели шокпар таяктан эди,— деди.

— Йигит яс, сага не зат керекти? Алтынма, куьмиспе, туякпа?— деп оьзеленди кус.

Яс ясырмай хабарын куска айтты эм, бир амал болса деп, йогарга шыгарувды оннан тиледи.

— Ол мага кыйын тувыл, эгер сен керегинъди тапсанъ,— деди Карагус.

— Не зат керек ти? Айтынъыз,— деп сорады яс.

— 40 сув сыйырды сойып: коьнлериннен тулыклар этпеге керек. Оларды этке толтырмага керек. 40 шапшак та сув керек. Уьш куьн ушаякпыз тыска. Мен «как» десем, эт каптыраяксынъ, «кук» десем, сув увуртлатаяксынъ,— деди Карагус. Карагус та, яс та бир-бирлерине разылыкларын айттылар. Яс артына йол алды.

Йолдынъ сонъына етемен дегенде, савлай куьн кара булытлар ман ябылгандай болып, ерге каранъалык туьсти.

— Ах, не большты, куьн орныннан коьгалып, йылысып ердинъ артына туьстиме,— деп яс тынышсызланды. Сол сабат Карагус ястынъ янына конып, булай деди:

— Суьйингеннен муткаман мунавын. Мунав туькти куьйдирсенъ, мен етермен сага. Йойтпа, онсыз мени таппаска болаяксынъ,— деп ушып кетти. Нышанлы уйге кайтты. Тек муны коьргенлер танымай калдылар. Хан танымай, бурылып кетти. Яс карт пан курткага келип, хабарларын айтты. Сол вакытта мунда хан да келди.

— Бу ясты киевге усатаман. Олма, ол тувылма анъламайман,— деди картка карап хан.

— Ийгиликке йолуксанъ, ийги туърленис алар-сынъ, яманлыкка йолуксанъ, батпакка боялып, ба-сынъды йоярсынъ. Адаспа, хан, саспа. Киевинъ оъзи алдынъдагы. Алал юреги уьшин айдай айдик, ду-няйдай ярасык болган,— деди.

Хан суьйинип, тоьбеси коькке еткендей болды. Асыгып ястан хабарлар сорап баслады. Тек Нышан-лыдынъ юрегин кайгы бийледи. Ол такым азыкты кайдан таппага керек ти? Оны да ханга кайтип айт-пага керек ти? Хан карт пан хабарласып соьздинъ маьнесин сезди. Бир юмадынъ ишинде аьр не затты да аьпме-аьзир этти. Нышанлы туькти якты. Ахырза-маннынъ елин эстирип, авылды кыйыр-шыйыр этип, Карагус ястынъ касына конды.

Карагустынъ бир канатына 40 шапшак сувды, анав бир канатына 40 тулык этти тиедилер. Савлай авыл йыйылды ясты озгармага. Яс та, кеншеги де олтырып йолга шыктылар. Нышанлы токтавсыз Ка-рагустынъ авызына эт салып, сув куйып барады. «Как» десе эт береди, «Кук» десе сув куяды. Ал энди еттик дегенде, сув да, эт те таьвесиледи. «Как» деди— эт йок, «Кук» дейди— сув йок. Кус ушалмай тагы да бакырды. Яс саныннан кесек эт кесип куска каптыра-ды. «Кук» дегенде бир коьзин алып берди. Суьйтип кырга шыктылар. Карагус та арып-талып, канатла-рын кенъ яйып, ерге ятты. Хыйлы заман озган сонъ, Карагус сорады:

— Сосы сенинъ сонъында берген этинъ калай даьм-ли эди, сувынъ да сондай таьтли эди.

— Мага аьруьв этип караш,— деди яс. Карагус яс-тынъ бетине карады эм оькинди. Сонъ бирден турды, ясты ишине ютып, тысына шыгарды. Яс алдынгыдан да ярасыклы болды.

— Ал эндигиси разы бол,— деди Карагус.

— Бек разыман, дунияга янъыдан эндиридинъ ме-ни,— дейди яс суьйинип. Карагус янме-ян йок болып кетти. Нышанлы аты халкта калган, оьзи десенъ нур ярасыклы болган Батыр кеншек пен бирге кайгыдан картайган анасын тавып, онъып-оьсип яшап калды.

«АЙКАСКАН ЙОЛЛАРДА» ЙОЛЫГЫСЛАР...

(Автордынъ яратувшылыгы акында соьз айтсак)

Елена Булатуковадынъ биринши китабы ман тапыстынъ, окувшы. Эште сосы китап онынъ яшавынынъ биринши эм бас китабы десем, мени мен унасарсынъ. Йыйынтыктынъ иштелигин туьзген повесть-эссе эм хабарлар автордынъ яшав суьлыбынъ негизинде язылганлар. Яшавынынъ отыз доьрт йылын окутув-шылык эм тербиялавшылык иси мен байлаган аьдемнинъ халкы ман боьлискендей коьп ойлары, сезимлери, эште, болмага ти-йисли. Окутувшыдай болып аьдемлер ара айкасуьда туватаган маьселелерди терен эм толысынша бирев де билмей болар. Ха-барлардынъ тап ортасында баьри заманларда да оьткир турган (бизим аьлиги яшавда боьтен де) талабы— эдаплык, оны кайта-радан яландырув.

Повесть-эссе болса, акыйкат документлер эм карт аьесининъ эскеруьвлерининъ негизинде язылган зат. Узак йыллар бойын-ша язувшыдынъ юрегинде юк болып яткан сосы байыр сезимлери: тоьгилмеген ашувы, заьр болган суьйими эм сеними, оькиниши эм оьктемсинуьви буьгуьнги куьнде онынъ акыйкат соьзи болып «Айкаскан йоллардынъ» бетлеринде айтылдылар. Эскеруьвлер 30-ншы йылларда эм оннан сонъгы онйыллыклар-дагы аьрекетлерди акылда яландырадылар. Коьрсетилген за-ман кесегине коьре язылган зат роман жанрына келисли. Тек, болса да, повесть-эссе деп жанры тувра айырылган. Неге де-сенъ, автордынъ ойлары тек бир заттынъ тоьгерегинде кайнаса-ды: оьзининъ бактысынынъ коьриминде, репрессиялардынъ авыр йыллары мынълаган юреклерде калдырган битпес яралар акында хабарлав. Ол йыллардынъ политикалык, социаллык ис-лерине эм баска авыр тамамларына баа беруьвди автор оьз по-вестинде излемейди.

Савлай хабарлав сезимлерде туьзилген эм сога коьре автор-дынъ лирикалык язуьды сайлаганы анъламлы. Повестьтинъ айы-рым бетлери очерк стилинде язылган. Бу бетлер— акыйкат до-кументлер негизинде язылганлар. Хабарлавдынъ тегислигин, бирлигин бу зат буьзса да, баскаша автор этип болмаганы коь-ринеди. Язылган зат та сондай карсылас анъламлар акында: табият пан суьеклерге синъдирилген ана ман атадынъ баласы-на суьйими эм ол суьйимге мырсат бермеген яшавдынъ авыр аьллери.

Повесть-эссе бизим ногой совет адабияттынъ казнасын йыл-лар бойынша туьзип келген шыгармалардан оьзгеленеме экен? Оьзгелене болса, не мен? Аьлиги адабиятымызда аьл калай экен? Сосы сораьларга яваплар уьшин бизим ногой адабият-тынъ совет власть йыллары бойынша оьрленуьви акында бир-эки ой-токтаслар келтирмеге эште керек.

Бизим аьлиги енйил болмаган яшавда 20—30-ншы йыллар-дынъ карагъа куьилерининъ акыйкат коьриниси тамам кепленген. Дурыслыкты халкка еткеруьвде оьзининъ уйкен уьлисин бас диретте «кайтарылган» орыс адабият аькелген. А. Рыбаков, А. Солженицын, А. Бек, соны ман бирге И. Бу-ниннинъ эм В. Короленкодынъ белгисизликке берилген коьп яз-балары ман танысып, оларга ызлап, миллет адабиятлардынъ элшилери де оьз халкларынынъ бактысында 20—30-ншы йыллар-

дынъ кара ызын тергейдилер, шуъшсизлердинъ атларын кайтарув, аьрекетлердинъ акыйкатын шыгарув исин юргистедилер.

Бизим аьлиги заман — баска заман. Аьвелгидинъ адабиятына, маданиятына, сондай болып сав яшавына озь белгимизди эм баамызды бермеге биз эркинмиз. Тек ол белги де бизим озьмиздинъ адаплыгымыздынъ оьлшемин коьрсетек. Бизим аьлиги арка баскаша ойлап, баскаша яшайтаган болса да, озган йыллар янъылыс йыллар деп беркитселер де, аьвелгидинъ дерислерин озь яшав сулыбына аькетип, келеекке адымлавында керегер деп эште ойламага керек.

Бизим ногай совет адабиятынъ оьрленувъ йолын тергев эм тамамлар шыгарув — ол айырым эм узак хабар. Тек кайбир тамамлар шаатлайдылар: коьп миллетли совет адабиятынъ бир кишкей кесеги болган себепли, ногай адабияты да, соьзсиз де, уйкен адабиятынъ янъылысларын кайтаралаган. Тек бир зат акында айтпага керек: язувшылар язатаган затларынынъ акыйкатлыгына эш шекленмей, тек олар дурыслыктынъ озьмиз акенине ййнанып язганлары сезилмей калмайды. Бу зат бизим язувшыларды озь алдыларында аклайды. Биргесине, ол кыйын йылларда алдыга адымлав да белгиленди: адабият жанрларынынъ коьп туьрлисининъ негизи не болса да сол йылларда салынды, адабият тили оьрленди. Баягы сол йыллар яратувшылык аьрекет пен каьр шегуьвге ногай халкынынъ коьп элшилерин давьрендирди. Сосы затлар бир заманда бир атаклы оькиметли, аьлиге дейим художестволык оьлшеми мен сукландырган язба эм авызлама адабиятлы ногайымга сол йылларда, оькинишке, оьрленувдинъ белгилери болган.

Бизим баьри ногай совет адабияты классовость, партийность деген кеплерден таймай язылган десек, янъылармыз. Элбетте, сонъгы йылларда дейим солай болган: адабиятта суьвретенген келбетлер тек ийги яктан типизацияланган, кыйыры болмаган маьселелер шет кагылган, миллет яшавын, миллет кылыгын тергев «шынты совет аьдемнинъ» келбетин туьзуув каьри мен авыстырылган, оьмирлер бойы миллет баскалыгын кеплеп келген аьдетлердинъ тап ийгилери де тапталып, «кыралдынъ ортаклык маданиятын» кеплевге курман этиленлер. Буьгуьнги куьнде болса бизим кайсымызга да белгиле: язувшы озьининъ яратувшылык аьрекетинде туьрли художестволы ой-токтаслар кеплей келип, гуманизминъ, адаплыктынъ бас принциптери мен басшыланмага тийисли. Сол талапка келисли язылган шыгарма оьмирли болар, акыйкат болар.

Бизим зегенли шайирлеримиздинъ шыгармаларын, сондай болып аьлиги кара соьзди тергев коьрсетеди: йогарда айтылган етиспевликлер негизликти тутпаган бир неше затымыз да бар. С. И. Капаевтинъ «Уьлкери» кешигип шыккан болса да, автордынъ эски кеплерден босанып, олардан йогары туруп, тап гуманизмининъ позицияларынан аьвелги ислерге баа беруьви кувантады. Бизим адабият энди шынты баалыкларга аркаланып, шынты оьрленувге йол алаягына сеним тувдырады. Мундай тамам шыгарува повестьте белгиленген артыгырак этнографизм де орав болмайды.

Иса Капаевтинъ «Суьлдерин» тешкеруьви окуп шыксанъ, тагы да бек куванасынъ. Романда кувангандай зат акында хабар бардырылмаса да, язылган заттынъ художестволы оьлшеми акында айтувымыз белгиле. Бириншилей, бу роман 1975-нши

йылда, кыралымызда туьрленислер акында хабар да бардырылмаган заманда язылып басланган. Язувшыдынъ озь заманынынъ йогарынан карап, баьри де бирдей болып кылынган акыйкатлыкка шекленип, коьнъилине келген бир баска ойларды, тамамларды, аьри кувмай, оларды кайтарып тергемеге, яшав аьллери мен тенълестирмеге аьрекет эткени, соьзсиз де, таланттынъ талабы болады. «Суьлдердеги» Кобектен баска йигит эрлер, «Кобызшыдагы» Нурханнан баска кысыаклылар (халкка шынты коьрим болгандай) йок эдиме? Неге олар халктынъ элшилери болып айтылган язувшымыздынъ шыгармаларында тоьрге шыкканлар? — деп разы болмайтаганлар да бар. Нурханнынъ яркын келбетинде туьзилген аьлдердинъ онъайсызлыгы ман оькинишли коьмилген халктынъ шынты зегенлерин, Кобектинъ бактысыз йолында тамырларынан айырылып канъкып юрген камбактай замандасын коьрип уйренмеге эште заман келди. Ярасыклап, келбаклап язганнан, акыйкатлык та сондай болып кетпейди. Аьрекетлеп халкымыздынъ авырувлы маразынынъ себеплерин тавып, олардан эмлев излеген заман буьгуьн. Адаплык буьзулув, миллетлик манкуртлык йолларына сенимли буршав салынув заманы буьгуьн.

Адабиятымыз акыйкат яшавдынъ бияласы болаятыр деп айтпага мырсат берсе экен, «Суьлдердей», «Кобызшыдай», биргесине халкымыздынъ мутылган тарыйхын янлардырган бир неше зат шыгып.

Бизим ногай халктынъ миллет баскалыкларын тергев этнография оьлшеминде бардырылмай, шынты миллет геройдынъ ишкы дуньясына коьширилсе экен, миллет кылыгы тергелсе экен. Бу зат бизим адабиятты оьрленген адабиятлардынъ оьлшемине еткергеннен баска болып (сав адабиятымызды, бир-эки автордынъ яратувшылыгын тувыл), халк тербиялава: оьзининъ баасын ийги танымага, оьктемлигин тийисли йогарылыкта ысламага, сондай болып янъылысларына бет бермеге мырсат болар эди.

И. Капаевтинъ озь шыгармаларында бизим халктынъ атаклы аьвелгисине таянувы да бос тувыл. Аьвелге кайтувы — келеектеги ушин. Мутылган маданиятымызды янландыруьга шаькырганда, озь геройларын тарыйхымыздынъ шынты йигитлеринъ ызлаттыргысы келеди, ойында оларды тенълестиреди. (Аратайды («Вокзал») узактагы аьвелдеги тувдыклары ман тенълестире келип, Истэм Карамов куьйгелеклеиди; атасы ман экеви арасында тувган аьламавлыктынъ тамырларын да Эдиге мен Нурадиннинъ бактылары ман салыстырып карайды, тергейди; Камадынъ берк эркли болувын Сююмбикединъ кылыгы ман тенълестиреди).

«Вокзал», «Сынтаслы»,... «Кобызшы», «Суьлдер» — бизим яшавдынъ буьгунги акыйкат куьни. Бу шыгармалар коьптен ногай халкынынъ миллет байырлыгынынъ мажаларынан шыккан эм ортаклык адабиятта айтыладылар. И. Капаев, оны ман бирге бизим кара соьзде аьрекетлейтаган сендирген язувшы В. Казаков болсалар — кеспили язувшылар. Элбетте, зегенлик болган ерде кеспи де коьп ярдам этеди, кайтарасына, зегенлик болмаган ерде кеспиден де пайда болмас. Бизим аьлиги ногай адабият пан каьр шегип янъы баслаганлардынъ яратувшылык ислерине тамамлав белгиди беруьвде йогары талапдарга бойсынмага керек болады. Неге десенъ, аьлиге дейим коьп язувшылар тоьгеректеги туьрленислерди сезбеге унамай, заман тала-

бына эш келиспеген шыгармалар язуда. Аллага шуькир, бизим оьзимиздин адабиятымызда да энди бар тенълестиргендей, коьрим алгандай язувшылар эм азылган затлар.

Сосындай уйкен «кирис соьзди» Е. Булатуковадын «Айкас-кан йолларына» этуьвимиз тып-тымалдан тувыл. Аьр бир янъы китап оьз орыннын уьндирикте тапкандай болып, адабиятта да онын орнын айырмага керек. Сосы китаптын келуьвине бизим аьлиги ногай адабиятта туьзилген аьлди бираз айырдык. Не алып келди янъы китап бизим адабиятка?

Бириншилей, тема ягыннан «Айкасқан йоллар» (повесть-эссе) оьзине эс каратады. 30-ншы йыллардын акында дурыслык яшавымызга энген уьшин, ногай адабият оьз соьзин аьли де катырып айтпаган. Тарыйхымыздын сосы бек маьнели уьзиги бизим адабияттан, акыйкатлай да, «туьсип» калган. Экиленши, жанр ягыннан. Эссеистика бизим адабиятта жанр кебинде орын алмаган. Сосы повесть-эссе — биринши. Эссе, аьдетинше, айырым бир зат, ис акында терен эм кенъ художестволы эм философиялык ойларды талаплайды. «Айкасқан йоллардын» авторы талапларды билген-эситкен, юрегинде йыйып юрген материалына коьре, оьзинин куьшине коьре шешпеге шалыскан. Коьнъил мен азылган затка язувшылык усталыктын сулыбы кызганылмай салынган болса, бир кесек етиспевликлер болмаса болаак эди. Мен аьнлайман, автордын оьзине мундай заттын уьстинде кайтарам кайтып куллык этуьв, эште, ентил тувыл. Бу жанрда биринши адымлар этилуьвин эске алып, энъ де бас деп повестьтинъ ийги якларын куванышы йолыгамыз.

Повесть-эссе эки кесектен туьзилген. Биринши кесеги — «Атам ман соьйлесуьв». Суьйтип те аталып биринши кере бу кесеги орыс тилинде «Ставрополье» альманахтын 3-нши номеринде 1987 йылда шыкты. Экинши кесеги — «Софиядын сырлары» — сосы китапта биринши кере дуныя коьрип туры. Экинши кесекти Е. Булатукова 1988 йылда Америкага барып анасы ман йолыгусуьвдан сонъ язган.

Атасынын да, анасынын да авыр бактыларынын арасында экевин байластырган ян болып оьзи де сондай авыр бакты коьргенине оькинуьвин автор эпиграфка шыгарган: «Сизинъ экевиниздинъ йолларынын меним тар сокпагымда айкасып, коьп кыйынлы куьнлер тувдырдылар мага, коьп оькинишлер аккелдилер...».

Повестьтинъ биринши кесеги атасынын яркын эстелигине багысланып азылган. Атасын бир куьн де коьрмеген Елена, тап коьргендей, билгендей болып, онынъ яшавынын тап увак коьринислерине дейим келтиреди. Соьзсиз де, бу ерде аьнламы: аьеси Зулихаттынъ оькинишли кеткен улынынъ коьрмеге заьр болган баласына атасы акында баьри затты билдиргиси келгени: «Бесик йырым бозлав болды... Аьемнинъ термилеп сага шыгарган йырлары меним бесик йырым болдылар», — деп язады Елена.

Повестьтинъ басында Х. Булатуков халкты ярыкландырув исининъ тап ортасында, кайратлы эм эркли, уьмитлерге эм мырадларга толы болып, тек алдыга адымлава бет берген оқымыслы эм танъ аьдем болып коьрсетиледи. Аьылдаслары онынъ тоьгерегине йыйылып, айткан акыл соьзине тынълап, шекле-нуьвлери мен боьлишип турганлар. Тек бир атасы уьшин оькиниш яздырмаган эште Е. Булатуковага сол бетлерди, Данъкы

революционер А. Ахловтынъ яшавынынъ яркын бетлерининъ келтирилгени де босына тувыл. Автордынъ ойы аьнламы: янъы оьрленип оьз даьысын белгилеяткан ногай интеллигенциядынъ энъ ийги элчилери ялганлыкка тапталып халкты сескенткенлер. Ол сескенуьв аьлиге дейим де коьплердинъ акылын бийлеп, коллларына эм аякларына тысав болып туры.

Бу ислер акында язув енъил зат тувыл. Эм автордынъ, юре-ги толысып кетип, тегис хабарлаьвдан атасына тувра каратылган лирикалык аьыс соьзге (обращение) коьшуьви аьнламы. Шынты революционер, коммунист деп айтады эм сонынъ да уьшин оьктемсийди атасы ман Е. Булатукова. Заманды тап токтатып, сол йыллардынъ мажаларыннан шыгаргысы келмей тоьгеди Е. Булатукова оьзининъ авыр ойларын, Атасынынъ келбетине шынты аьдемшилик позициясыннан карайды: Х. Булатуков эм ондай коьплер — шынты аьдемлер, оьз борышларына сак эм мукаят (тамамында янларын да курман эттилер), яшавды туьрлендиреек акыйкат куьш эди олардынъ несили. Оькиниш, терен эм авыр оькиниш буьгуьнги куьнде куьш алган акыйкатлыктынъ суьйтип кешигип, сол кадер йигитлердинъ канларын тоьгип, ашылганы.

Буьгуьнги куьнде аьнламы: 30-ншы йыллардынъ халк уьшин шолпа туьсип юрген шынты интеллигент аьдемлери оьз ислерин социализм системасынынъ енъуьви уьшин аямадылар эм, оькинишке, тап сол системадынъ кара куьшлери оларды сонъалыкта «юты». Оьз аьсылкарын багыслаган партиялары болса, олардынъ сыйын сонъалыкта акламады, кайтарасына, кир ниетли аьдемлерди де оьз сыдыраларына алып, олар ман бирдей этип, эстеликлерин корлады. Революцияды баслаганлар да, онынъ исин буьгуьнгидей тамамга еткергенлер де Х. Булатуковтай, А. Ахловтайлар тувыл. Намыстынъ, йогары туврашыллыктынъ буйрыгы ман яшаган аьдемлер олар. Шуьшсиз тоьпырак болганларга салынган эстеликте де «Туврашыллык уьшин яс янларын курман этип оькинишли кеткен шынты йигитлерге» деп, избага, эште, тийисли. Сол кадер янынъ эм каннынъ баасы ман туьзилген система оьзин бир яктан да акламады. Буьгуьнги куьнде тагы да яшавды да, тарыйхты да кери ызына кайтаруьв эм тергев куьн йосыгында. Кан тоьгилис, ашлык, яланъашлык коммунизм уьшин эди. Оькиниш тувылма, суьйтип те сол «яркы келектегиге» етпедик; буьгуьнги куьнде болса, етепге уьмит те, авас та биревде де йок. Янларын курман эткенлер уьшин оькиниш он кабат болып оьседи бу зат акында ойласанъ.

Сосындай ой Е. Булатуковадынъ повестинде белгиленмейди. Автордынъ аьлиги куьнге оьз соьзин бурмаьынынъ, янъыртуьвдынъ алдындагы йыллардынъ мажаларында калуьынынъ, эште, оьз себеби бар болар. Бириншилей, ол оьзи де, тап атасындай болып, яшавынынъ ийги йылларын партиядынъ исине багыслаган (атасы уьшин коьп ашшы соьзлер эситпей де калмай); оқытуьшылык исинде де халктынъ коьз алдында турган себебли, туврашыл йолдан эш таймай, оьзинше туврашыл деп аьнлаган партиядынъ талаплары ман басчыланып яшаган. Буьгуьнги куьнде сенинъ дирек этип, таянып, сенип яшаган затынъ куьл болды, мутулувга берилди деген ой ман унасув кыйын. Тек не эди Е. Булатуковадайлардынъ шуьши, тап онынъ атасы Х. Булатуковтайлардынъ да? Эште туврашыл болар мундай эки туьрли затты айырса: партия эм онынъ аькис йолы эм ойлари,

сондай болып халкка коьп кыйынлык шектирген ислери — бир яктан; намыслары таза, оз ислерине мукаят, юреклери эм коллары таза, тек бир шуьш пен яшаган (партияга сенгенлери) мынълаган аьдемлер. Тагы да бир шаатлык аьр-бир адымды йогары аьдемшиликтинъ талапларына келисте баспага тийисли экенине. Ким биледи, «ийги ислеген аьдемлерге орден эм медаль берилгени» мактавага тийисли де болар, тек кайда ийги болар эди бизим кыралда да ийги иси уьшин аьдемге ийги яшав тийисли этилсе.

Х. Булатуковка, «коммунистке эм революционерге» тувыл, Х. Булатуковка — атага, коьрмеге заьр болган ювык янга, каратылган автордынъ йылы соьзлери йьнандырадылар, юректи иритедилер. Оннан тыскары турган аьрекетлерине тувра каратылган лирикалык сыдыралары, озган йыллардынъ коьнгилинде айтылган борыш беруьв соьзи болып эситиледи. Бу затлар акын-да язувга, эште, очерк стили боьтен де келисли болар эди.

Тийисли орыды повестьтинъ эки кесегинде де Е. Булатукова аьеси Зулихатка эм атайы Джумайга айырады. Атасыз эм анасыз оьскен кыз баладынъ бактысын кор этпес уьшин салган куьшин, юректен шыккан йылувын бергени уьшин, яшавдынъ коьп юзли кыйынлыкларынан коршалаланлары уьшин, Е. Булатукова олардынъ алдында басын иеди, сосы китапты олардынъ да эстеликлерине багыслайды. Кыскааклы коьп авыр вакытлар-да эрден де йигит, кайратлы болмага болады. Кайсы эрдинъ оьктемлиги кайнап кетпес эди, сабырлыгы ишине сыяр эди Кызыл-Юртта йыйында! Зулихаттынъ коьрген кемшилиги, эситкен соьзлери ога аталган болса, Тапкан баласынан, аныннан артык коьрген Хасаныннан ога идеологиялык душпан эткенлери кайдагы эдапсызлык эди. Зулихаттынъ «...бала анага душпан да, яв да болмайды...» — деген соьзлери оны сосы кир коьринистинъ уьстине коьтерди, улына каратылган суьйимин ана юрегинде киртледди. Мине муннан ол суьйимди, сав кырал кол коьтерген йыйын озса да, эш бирев де алалмас. Мундай кыйынлыкты тек шынты ана коьтермеге болайак.

Сондай болып суьвретенген Джумайдынъ анасы Айсолтан да. Бу курткадынъ табият пан берилген терең акылына сейир-синеди А. Ахлов: «Бир арифти де билмеген анасынынъ ойлары коьплерден-коьплерден артык экен» — деп.

Сосы кыскааклылардынъ коьримиме, яде олардынъ тербия-лавыма (туьп маьнесине коьре эки зат та бир), Е. Булатукова-дынъ оьзининъ ана борышына эм ана йолына карадынъ кепле-гени. Тек оз яшавында анадынъ эркеткенине, баьырына ба-сып суьйгенине заьр болып оьскен кыскааклы сосы соравга оьт-кир эс бередди, ога бек сак болады.

Повестьтинъ экинши кесегинде («Софиядынъ сырлары») ха-барланатаган акыйкат ислер бойынша коьп карсылас ойлар орын тутады. Коьплер Е. Булатуковады анъламайдылар: бу ясы-на келип, энди оьзи анады койып, аье болган заманда, оны ка-рамаган, оьстиргеген анады излеп аьдем мундай алыска ке-терме? Баскалар болса, Булатуковадынъ ягы боладылар: ана аьдемге неше ясында болса да керек. Дуныядынъ бир шегинде сени тапкан ювык ян яшаганын билип, йокламага да эркин-лигинъ болып, кайтып даянмага керек оны коьрмей, юрегинъ-ди мынъ кесекке боьлип турган соравларды бермей, шекленуьв-леринъди избай? Тек оннан билмеге болайак акыйкатлыкты. Со-

сы эки туьрли эм карсылас ойдынъ кайда туврашылын айырып, токтас алмага Е. Булатуковага, эште, онынъ кенъ болувы ман бирге ишки дуньясынынъ йогары интеллигентли болувы ярдам эткен. Оьз сайламында автор эдаплыктынъ йогары принципле-ри мен басшыланган. Оьзининъ авыр бактысына себеп айлак коьп болганын ол анълаган эм баьри кыйынлыкларында да тек анасын шуьшлев эдапсызлык болар деп санаган. Болса да юрегининъ туьбине хатери калувы да туьйин болып салынган эди (ол оьзи болса бир заманда да тасламас эди баласын!).

Анасыннан юрегин енйилеткендей анълатув эситип сол туьйинди шешпегеме, яде ашы болса да акыйкатлыкты би-лейим деппе мундай алыска йол алганы. Не зат билген Елена анасы акында? Тек оны ол таслап кеткенин, баска, туьзин ай-тып, — бир зат та. Аьеси Зулихат Хасанынъ бактысына куьйиц, келинине ашувланып, кишкей кызга, элбетте, тек атасына ка-ратылган суьйимди тербиялаган. Анасына каратылган табият пан берилген сезим кайзамаан йогалган, неге десенъ куьннен-куьнге бала оны ман тап булактан сув ишкендей демевленип турады. Суьйимге болады (боьтен де бала юрек — ол яланды унамайды) шынтасы ман ювык аьдемди, сага каратылган суь-йимин куьннен-куьнге беркитип барган аьдемди. Ондай сезим Еленада тербияланмады. Кайсы суьйим акында язады экен ол? Эште, онынъ ойында кепленген, ана ман бала арасында болма-га керек сезимлер, олардынъ акында толы билим, эм баска бир зат та. Коьрмеген аьдеминъди юректен алып суьйген зат — бек сийрек, коьбинше, болмайтаган зат, эгер ол суьйим кишкей-лей каьр этип тербияланмаса. Сонынъ да уьшин, йогарыда айт-канымыздай, Еленады Америкага, дурысын айтып, тек борыш сезими эм акыйкатлыкты излеви йолландырды. Оьзи уьш бала-дынъ анасы болган сонъ ол, элбетте, энди биледи: балады те-гинлик пен ана тасламаса. Тек анасыннынъ бактысынынъ сол ягы ога белгисиз. Анасына хатери калмага амалы барма, йок-па? Оны йолыгысув айтар, анасы оьзи айтар. Тек ойдынъ тере-нине етип уьйренген, акыйкатлыкты аьр затта излеп турган аьдемининъ акылына келмеге болайак мундай ой.

Карт Софиядынъ юрегиннен шыккан тоьгинуьвлери — Елена-дынъ адымынынъ дурыслыгына тагы да бир шаат. Ким айтар эди Еленага, анасы болмаса, онынъ шеккен азабы акында? Ким айтар эди, юрегининъ кайгыдан эм оьзеленуьвден тап зрылма-га етип озган яшав сокпаклары, коьрген аьдем коьтергисиз кы-йынлыклары акында? Аьдем оьз бактысын сайламайды, оьки-нишке, буйырганын коьредди. Кимде ятыр экен шуьш сосы уьш бактыдынъ (олардай неше шуьш!) зая болганына? Кимге керек эди олардынъ бири-бириннен тентиреп, сонъ, яшав йолынынъ аьли ортасында да тувыл, бирин-бири тапканы?

Эки баска (ортак болган затлары — тек канлары), аьдем соьнген суьйимди тутандырмага расадылар тагы. Оларды бас-ка, бири-бириннен эрек эткен, ойларын туьрлише кеплеген за-ман, боьтен де яшав аьллери. Еленадынъ сабырлыгы, ислердинъ теренине карап билуьви, анасыннынъ юрегине эш тиймеске, яраламаска шалысувы суьйими мен тувыл, эште, акылы ман тувдырылган. Анага каратылган шынты сезимлерининъ йинъиш-ке йиби Софиядынъ хабарлавынынъ авырлыгы, тас юректи де ириткендей куьши мен яланды. «Анам! Сага да, мага да танъ атады. Сенинъ соьйлеген соьзлеринъ, йырлаган йырларынъ ку-

лагыма шалынадылар...». Атасы Хасаннын хабары, онын эстелигинин баыры кыйынлыкларды эм заманларды оытип ана-сынын юрегинде калганы Еленадын оыршиген сезимлерине алын косты эм юрегиндеги бузынын калдыкларын иритти. Бармагында йылтырайды атасынын эстелиги — оныллыклар оытип оны тапкан юзик, анында — анасы. Тек сосы наьсин ушин де кыскартпага тийисли эди бу узак йолды!

Е. Булатуковадын айткан соьзлери, ашылган сезимлери окушыда бир де шекленуьз тувдырмайды, эм сол зат повесть-ти оыган аьдемнин эсин азылганга байлады, сейирсинтеди.

«Айкаскан йолларда», айтканымыздай болып, яратувшылык оьнеринин бир тегистен оьрилип кетпегени коьринеди, болса да повестин негизине салынган материалдын аьр яктан да кызыклы болганы ман азылган зат оьзине эс эттиреди. Бирин-шилей, эдаплык ягыннан. Неге мундай излев исин бардырады Е. Булатукова, сонь ол зат акында бизге де хабарлайды? Яшав — коьп юзлик, заманы ман — ентил, наьсинли, заманы ман — авыр, кайгылы. Коьп йоллар эм бактылар айкасадылар яшавда. Сосы повесте суьвретенген бактылар да, оьз авыр-лыгы ман, оькиншике, сынтар тувыллар. Ана ман бала, ата ман бала бу заманда да, буьгуьнде де айырыладылар. Белки, себеплер баска болар, тек ярадын теренлиги, бактыдын авырлыгы тап сондай, яде оннан да авыр. Анасына каратылган соьзлеринде Е. Булатукова оьзи булай айтады: «Мага ентил тувыл мунав сыдыраларды аьбага. Изаман. Неге? Сендейлер коьп. Мендейлер де аз тувыл. Бири-бирин аьхламайтаганлар да етиседи. Аналары савда балалары ана кушагына, анадын йылувына коьмилмеге асыксынлар. Ана тыныс курыса — аьде-ди оькинши бийлейди. Тек озганды кайтарып болмайды. Озган-нын артыннан оькинмей, заманында сыйлав керек ата-анады».

Сосындай борыш сезими оьткир турган янды бийлеп яшага-ны Е. Булатуковады намыс йолыннан эш таймай, куллыгын да бардырып, балаларын да оьстирип, атасынын да, анасынын да орынны оьз бактысында айырып уйретти.

Экиншилей, повесть аьлиги кара соьзде белгиленген йолга (йогары аьдемликтинь эм эдаплыктын принциптери) алал. Сосы зат, эште, бек баа повесте. Сосыннан баска болып, «Ай-каскан йоллар» бизим ногай адабиятта эссе жанрына йол аш-сын деген сагынуьвга да йигерленмеге болаак.

* * *

Елена Хасановна Булатуковадын «Айкаскан йоллар» деп аталган китабына кирген хабарлар акында бир неше авыз соьз бен айтсак, олар художестволы типизация амалы ман тувзил-генлер. Мунда салынатаган эм шешилетаган маьселелер эдаплык аьхламлары ман тар байланыссы. Отыз доьрт йыл окутувшылык эм тербиялавшылык исин юргистуьв Е. Булатуковага яшавдын туьрли якларыннан, аьдемлердин туьрли бактыларыннан коьп материал берген. Аьлиги яшавдын оьткир маьселелерин айтып озган кепте бермей, юрекке еткендей, онда энь ийги сезимлер-ди коьзгагандай коьринислерде береди автор.

Эртегилер болса, бизим ногай халктын бай авызлама яра-тувшылыгынын ийги сулыбынын негизинде азылганлар. Ол сулыпты оьрлендируьвге, коьбейтуьвге, тамамлавга авасы бол-ган автор, эште, мырадына еткен.

Насипхан СУЮНОВА (КАРАСОВА), илми куллыкшы.

